

Tartalom

LXV. évfolyam, 11. szám / 2011. november

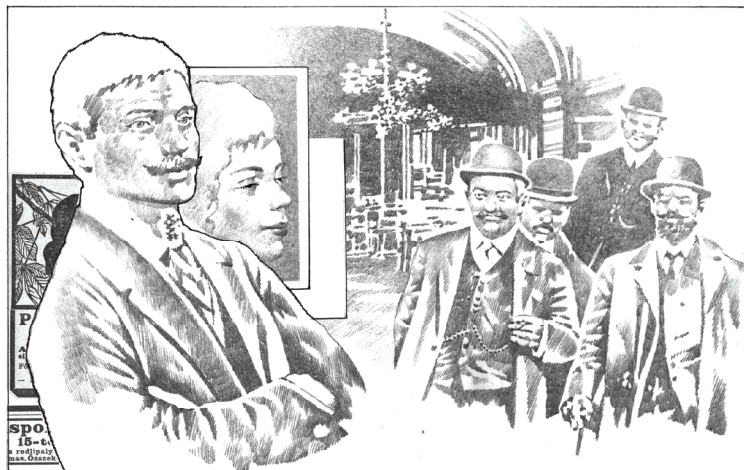
JUHÁSZ FERENC	Halottak. Halál. Hantai Simon. Falak.	3
KISS BENEDEK	Megéledésem után; Üres ágyad mellett	10
KOSZTA GABRIELLA	Gabriela Adameşteanu	12
GABRIELA ADAMEŞTEANU	Futó viszony (részlet)	13
NAGYPÁL ISTVÁN	Feljegyzések a szikláról	25
MOLNÁR H. MAGOR	Bőr; Diaeta; Nem hiszem el	27
SZÖLLŐSI MÁTYÁS	A.-hoz; Búcsúlevél C.-nek	30
SZABÓ TIBOR BENJÁMIN	Mint a szart	32
FODOR ÁKOS	Gyűrű; Egy őszike; (Cím nélkül); Kritikus eset; Élet- tani jegyzet; Mérlegelés; Dalocska a genezisről; Józen belátás; Interjú; Hungarian mix; In memoriam	37
BORSIK MIKLÓS	Penetráns radikalizmus (A Juhász Ferenc-olvasás né- hány tendenciája a kétezres években)	39
MONOSTORI IMRE	Németh László ismeretlen levele Veres Péternek	49
<i>A Mikszáth-befogadás irányai</i>		
S. VARGA PÁL	Mikszáth „tudásregényei”	52
MILBACHER RÓBERT	A Mikszáth-befogadás főbb irányairól	80
HAJDU PÉTER	Mikszáth kurucái	88
BENYOVSZKY KRISZTIÁN	A politika sara, a szerelem aranya (Kísérlet egy korai Mikszáth-kisregényről)	100
LÉNÁRT TAMÁS	Bizarr festmény, mesebánya és a fotográfia-féle rideg igazság (Mikszáth Kálmán és a fénykép)	107

ILLUSZTRÁCIÓK

A címlap NYILASY SÁNDOR festményének felhasználásával készült . (A Móra Ferenc Múzeum tulajdona – fotó: *Dömötör Mihály*)

MIKLOSOVITS LÁSZLÓ illusztrációi Mikszáth Kálmán *Galamb a kalitkában* című művéhez a 2., 9., 11., 24. és a 48. oldalon és *História egy házasságról* című művéhez a 87., 106. és a 116. oldalon

Mikszáth-összeállításunk vendégszerkesztője Hajdu Péter volt.

JUHÁSZ FERENC

Halottak. Halál. Hantai Simon. Falak.

Halál. Halál. Halál. Halál. Halál. Halottak. Hantai Simon.
Hiányzol. Nagyon hiányzol! Gyermekkorom, ifjúkorom, férfikorom
gyötrődő, konok, hűtlen-hűségese embertársa, Barátom, Simon,
te biai sváb lángelme-festő-matematikos, te Bólyai János-agyú
világegyetem-átfogalmazó, makacs és magányos rejtőzködés a
titokban, Johann Sebastian Bach és Händel vándorgyász utóda
mi lett veled, mióta utoljára megöleltelek, Párizsban, a Cité
Université zöld irgalmába folyó kicsi utcában, a Rue Georges
Braque műterem-házában, a viaszosvászonnal borított fehér
asztalnál ülve, teázva, barna érett fügét és sárga, piheszörös
birsalmát rágicsálva, cigarettázva és vitázva kiabálva és körül
a műterem-lakás falán az óriás kockarács rejtelem-képek és
a piros, a sárga, a kék, a sváb-lila, a Grünwald-zöld
erkölcsi gyötrelem-vázak, a magány erkölcs-magyarázat
gyötrődés-csontváz-zászlói, a lét-sivárság elleni teremő robbanás,
az elmegyász világegyetem-kertjei, zord küzdelem lángjai,
sejtelem-függöny rácsozat-vidékek, teáztunk feleségeddel,
Zsuzsával és feleséggel Katival, s tokád szinte szívedig ért, szinte
hasadig ért, mint egy hatalmas, szörös bőrtarisznya, mint egy öreg
tehén gége-alatti bőrlebernyege és szemeid zöld tüllel világítottak, mint
Emily Brontë regényének hangafű fölötti halottjának nyitott
zöld szemei, a zöld parázsgolyók, varázsgolyók. Mikor Zsuzsa elmondta
telefonon, hogy meghaltál, hogy délutáni alvásodban meghaltál
Simon, módomban már nem volt, hogy eltemesselek. „Ott fekszik
most Baudelaire mellett a Montparnasse temetőben, egy
beton-dobozban, egy kripta-sírban”, mondta Zsuzsa, de nincsen
rajta föld, „nincs rajta föld”, ahogy asszonyod mondta, de én
majd viszek rá „földet”, ahogy Zsuzsa mondta, mert a halottat
„földdel” kell betakarni. És itt ülök képeid, könyveid, leveleid,
katalógusaid között és nem szól a telefon delenként vasárnap, lány
egyszerűséggel, halk tisztasággal: „Itt Simon, Ferenc!” És szólt a nagyharang.
Emlékszel Simon? De mit is kérdezek, mit is beszélek?
A holtaknak nincs emlékezete. A halottnak nincs emlékezete.
A sírba temetett, a földdel, az áldott talajjal púposan

betakart, a termőföld-dunyhával zsírosan, agyagosan
bedörömbölt halottnak nincs emlékezete, nincsen árnya, csak
büdös oszlása a szűk sötétben, pöfeteg-gomba virágzás-nyája
a szorgalom-feketében. Elvirágzás a fekete-feke süllyedésben.
A halottnak csak emlék-sírja lehet az elevenek szívében, a felszínen
nyüzsgő, futkosó, ásító, álmodó, jajgató, nemző, szülő, szoptató,
bénán bandzsító, ravatal-készítő, sírt ásó ember-szerelmében.
Mint szemgolyóban a látó-bíbor idegüst-féskében a látással
fölivott világ, az élő, az élettelen, a sziklás, a hegyi-szakadékos, a
folyami, tavi, tengeri, óceáni, a sivatagi, az őserdei, az emlős-állat,
a robogó bőrszíkla-indulat, a gázlómadár, a futómadár, az énekesmadár,
a hím, a tojó, a hal, a bálna, az ámbrás cet, a kalapácsfejű,
a béka és a páva, a kígyó és a hattyú, a krokodil és a papagáj, a rája
és a delfinfütty-hegedű. Mégis: emlékszel Simon, aki már nem vagy,
de tárgyaidal és elhangzott szavaiddal itt vagy körülöttem és itt vagy
velem, bennem és általad, mint a dörögve néma, zord és keserves
csillag-tömkeleg végtelen magánya, mint a tágulás mindenség-
alsószoknyája, mint a hó a tűzben, mint a csendes láz a tüdőbetegben.
Ültünk egyszer, vagy nem is egyszer Bián, a Holczer-boltos melletti
kicsi köz falusi kőhídja kőgerenda-peremén a hold-lakta nyári éjszakában
és arról vitatkoztunk: hogyha van Isten, tud-e akkora sziklakövet
teremteni, amit nem tud fölemelni, te már festettél El Greco ígézet-
ünnepében, én Nietzsche Zarathustráját fordítottam kopaszon, nyári
kamasz-feketén, kölyök-napszámos kévekötőként a nagybirtok-földön
aratáskor. És emlékszel Emléktelen, Párizsban, 1960-ban négy órát
vártál rám a Louvre Szajna-parti kerítése melletti téren, az arany
lovasszobornál, én egy Pen Clubos díszében voltam, nagyon
berúgtam és lassan, gyatrán józanodva nem találtalak, aztán
megtaláltalak, álltal az arany lovas-szobor hypermangán-lila árnyékában,
nem szidtal, csak vittél magaddal feleségedhez, Zsuzsához, a
virágmintás vasrács-kapukkal bezárt kicsi utcába, a Cité Fleurbe,
az albérleti lakásba, Dani fiad már elő-kamasz volt, Zsuzsa színes
gyapjúkendőbe csavart második fiát ölelve, ringatva ott ácsorgott a
falépcsős-galériás szobában, s a falon hatalmas barna csomagolópapír
feszült rajszögezve, s azon a papírtetőnél kezdve az írás, a napi kiadások,
így kezdődött lenni a rózsakép, a Rózsafüggés Szent Bibliája, filozófiája.
Simon, Simon, Simon, akkor dühös voltál André Bretonra, „szélhámos
kiabáltad, álszent, hitszegő”, s a háziasszony tört színes szódavizes-üveg
vastag szilánkleveleit szórta szét a kertben, hogy Dani ne mehessen ki a kertbe.
És emlékszel, te már árnytalan, emléktelen, mikor Meun-ben jártunk a
tanyaház mögötti szántóföldeken, a kocsiúton, a barázdákban, s a nyers-zölden

kisarjadt búzaföld akár egy hullámos földre-terített csipkehorgolás-függöny, olyan volt. „Nézd, Ferenc, ugye olyan ez, mintha Bián lennénk, a határban, látod rózsaszín az egész, rózsaszín, rózsaszín, rózsaszín!” És később azt mondtad, „ahogy öregszem, és szemem romlik, rózsaszínben látok mindent, Ferenc.” Aztán Georges Mathieu! „Már itt van a szecesszió, a képeken rózsahabcsók, csupa cicoma, sárga, kék, piros festékhab-rózsavirágzás lett a Szent Szigorból!” És mi minden még! 1978-ban azt írtad nekem-adott katalógusodba: „Ferenc, kökörtűt ültettünk diófának, hadd terjesszék a madarak.” Igen! Már nem vagy sehol és mégis itt vagy bennem, és körülöttem a lakásban. Mintha Meunben lennénk, vagy Párizsban, a Georges Braque utcában. Itt vagy szívem legforróbb gödrében, a vérben lebegve, mint egy Piros Angyal, Simon, Simon, Hantai Simon. És olyan vagy, mint Pierre Matisse lila fénybelsejű, templombelső lila kristályragyogásból lobogó temploma Nizza fölött egy kis hegyi városkában, s ott a Fondation Maeght teremtés-házában a rózsafényű, rózsaszínű csönd! Gyötrelmes, gyönyörű és gyúrten, hajtogatottan diadalmas műveid Mama sötétkék-fekete sváb kötényéből születtek, Mama kockásra hajtogatott és élesre vasalt sváb kötényébe temetve, a Kék öröklét Temetőbe, mert Le mur, dits: Manteaux de la Vierge, és Suite-La porte, dits: Les Catamurons, és Suite-Maman! Maman!, dits: La Saucisse, és Suite ou non: Les Meuns. És hol van a szüret, hol a disznóvágás: a véreshurka, a májashurka, a kolbász, a karmonádli, amit anyád küldött neked velem: Londonon át Párizsba, hoztam neked piros hajú, zsíros zöld bőrmellényű barátom. És mi volt még? Fehér a fehérben, meg Pour Pierre Reverdy! És most már csak rothadás-csőnd. És nincs már pupilla-csőnd, pupilla-tilalom, pupilla-némaság, pupilla-börtön. Pupilla-gyász, pupilla-rózsaszín, kegyetlen pupilla-kegyelem! Ó, és a Sexe-Prime! Hommage á Jean Pierre Brisset! Hatalmas fekete tintával összevissza-teleírt fájdalom-függönyöd és düh-csőnd diadalmaid, a Szent Rózsakép ősanya itt lóg világegyetem-szívemben, mint a széltelen úrben egy csillagkupacba, égő égitest-halomba tűzött, gyönyörrel-szúrt feketecsipke-gyászlobogó, a föllázadt nemiség fekete kócos nyerítés-zászlója, fekete-bajszú medúzából és fekete vak ménes-vágtatásból szőtt fekete átok-öröm. A Sexe Prime! Ami olyan, mint egy mitológiai óriásnő meztelen nemző-liliom-fedő szőrpajzsa, gubancos, durva, kecses és gravitáció-kegyetlen mágnes-csillaggal, kócos és vastag szakáll-kendő, az óriás-pinát beborító szőrláva-nemzészív-védő-tarisznya. Akár egy kupac fekete női selyemharisnya. Mint egy elszáradt fa hódombra terített hajszálgökér-legyezője. Akár egy napfény-aranykorongos erdei tisztás óriás bozsgó, bizsergő hangyafészek-vulkánja!

Fekete szőrzuhatag-bugyi az óriás asszony meztelen ágyékán:

[a Föltámadás-sír viharfelhője!

Hol vagy? Nem tudom hol vagy. Pedig tudom hol vagy. Ott fekszel hanyatt a szoros, szűk, feszes fadobozban, mint hegedű a fekete hegedűtokban, ott fekszel a bomlás-feketében, tested fehér habrózsakert lett a vak enyészet-szenvedélyben, szájad már beszáradt, nyelved is elolvadt, csak arany-gyökértömésű fogaid állnak ki a hörgéstelen üst-odúból, a nyitott vég-alkonyatból, mint téli erdőben a csönddé-gyűrt avarból a hóvirágok, mint a fehérre meszelt léckerítés-kisajtó, aminek háromszögletű lécz-lándzsahegyein néma verebek ülnek. És hol van anyád, Náni néni: Handl Simonné, született Wächter Anna? Te már nem emlékszel, hiszen csak az élő test, az eleven gyötrődő agy emlékezhet, s én árnyaltan nem-vagy súlyoddal emlékezem: ott álltam haldokló, agyvérzéses anyád fejénél a dunyhás nagyszobában, és bátyád azt mondta: „Mama, itt van Juhász Feri”, de mama csak nézett és nem tudott felelni, szemei, mint a hatalmas lila ringlószilvák és száraz ős hajában, mint a fekete lepkék gyászcsillagok ültek eleven árulkodással, filmet forgattak éppen rólam, rólam, meg szülőfalunkról, Biáról, s azt mondtam a fürge láz-magas filmes fiúknak: „bemegyek Simon édesanyjához, Hantai nénihez. Várjatok fiúk.” És másnap, mikor házatokat fotózták, azt mondta bátyád siváran és árván ácsorogva a gangon: „Egyszer csak Mama elkezdett lábával rúgkapálni, csapkodni meztelen lábaival, mint vastag, eres, barna, bütykös botjával a csordás, a kanász, ha botjával a tehének szaros farát, oldalát veri, mintha a disznók rózsabajsú fenekére csap, úgy hajtva őket a faluvég zöldfüves, kákicsos, sásos mocsarasába. Addig rugdosott, míg meghalt. „Aztán megmosdattam Mamát, felöltöztettem Mamát, betettem Mamát a koporsóba.” Ó, drága Wächter Anna! Ó, drága öregebb barátom, Simon! Hol vagytok már? Hiszen a földben. De talán nem is a földben! És nem vagy már Párizsban, pedig ott vagy a Montparnasse temetőben. És hol van már Babszi, és hol van már Héléne Cixous, az algériai filozófus? És hol van már Derrida? És hol van M. Foucault, és hol az értelem-múltidő? És itt vannak levelezőlapjaid, amit az Erdélyi Havasokból küldtél nekem, mert lövészárkok-ásásra vittek főiskolásként. Mikor katonaszökevény voltál fonottkosárban vittem neked az élelmet, forgópisztolyt a szőlőhegyre, az ürgehegyre. És nem vagy már Meunben, ahogy a francia parasztok mondták nekem: „Mönben”, pedig ott voltál otthon, mintha Bián, Meunben, Fournier úr, a galériásod vette neked váltóra az akácerdő-széli, patakmenti tanyaházat, annak hatalmas istállójából lett belőled, mert általad szent, szorgalmas műtermed és benne a teremtés-gőg és a teremtés-alázat. A hosszú fehér istálló falakon képeid, a rácsnégyzet kék, piros, sárga, sváblila gyűrész-csomózás-kioldás-kifeszítés vásznak fölszögezve lógtak, mint a templomi

fölszentelt függönyök, a padlón, a földön meg szürrealista, gyíkcsontvázas, zölderes, avarszilánkhalmaz képeiden tapostunk, mint az ősföldkori avaron, s az udvart kerítéstől birsalmafáig egy végtelen négyzetrács kék vászon aludt a fűvön, meg, mint gigászi négylevelű lóherék, csoda-lapulás lepkék és e kék mennybolt-utánczat közepén szikrázó gyertyaláng-tiszta szűz kislányod ült: Anna. Jaj, igen a birsalmafák, a birsalmák, amit oly gyakran permeteztél, a filozófus Jean-Luc Nancyt is megigézték. És a műtéttel új, más szívet kapott filozófus, barátod Derridával, a másik filozófussal, Nancy ez az angyal-jelenés Biára is elment, hogy házadat lássa, hogy a Szél-utca végi halastavat is lássa. Emlékszel, azt telefonáltad nekem egy vasárnap, harangozáskor:

[„Nancy Biáról telefonált.”

Ó, igen! Az utcavégi csillámcsönd óriástó! Amely olyan volt, mint egy gigantikus ezüst félcipő. Férfi-félcipő, hosszú nádas-zöld cipő zsinórokkal, kalász-halakkal, feketekígyó-bajszú, vastag kő-gomba szájú harcsákkal, egylábú, fordított fekete-hangjegy gázlőmadarakkal, szikrázó üvegpala hullám-némaság redő-tolakodással, télen jég-harcilovag-öltözetben, nyáron levelibéka-zöld szívhalk-ragyogás virágszép döbbenetben, és rézszürke veréb csipogott, fekete-álom varjú károgott, Ájtatos Manó háromszög-fejű róka futkosott rőten szimatolva a mélyzöld nádasutcák falai között a hínárral poshadt csikóhaj-bóbitás nád-folyosók vízében. És ez a tó tebenned és ez a tó énbennem. És te ebben a tóban, a gigantikus ezüst félcipőben, és én ebben a tóban, az ezüsbőr titáni életcipő mély vízüregében. Igen, a tó! Annak sárrücskös szélén, amely olyan volt, mint a feketehimlő fekete gennyhólyag-csomós apró testem a légszarral bepettyezett rózsaszín kerti rózsza fejszirmai, amely olyan volt, mint a feketehimlőbe göngyölt testem csecsemőkoromban: koponyám a hajas korpadió, meg karjaim, kezeim, hátam, sovány sárga mellkasom, egész testem a bokáig. Anyám azt mondta: „Lepedőbe fektettünk, úgy fürdettünk a forró vízzel teli teknőben, görgetve téged a forró vízben a lepedőt jobbra-balra húzva apáddal.” Azóta is, ha hajamat tövig lenyírják nullás-nyírógéppel, koponyám gömbfelülete lukacsos, mintha sörétes puskával lőtték volna meg csecsemőfejemet, koponyám lukacs-gömbhalmaz, mintha az agyag-szoborfejbe régi rézfillérek nyomkodott volna a szobrász, Ferenczy Béni, vagy Marton László. Ó, te okos, bátor anyám, ó, te okos, bátor apám, orvostalanul úgy gyógyítottatok, mint a megfeszített Jézus sebeit szent kenőccsel ujjhegyekkel kenegető százszor szent szülők, Mária, meg József, az ács, hogy a fekete gennyhólyagok ki ne fakadjanak. Kenegettetek olajjal, mirhával, mindenféle

lázal, gyásztalanul és mégis gyászcsöndes megadással. Így lettem kijelölt, megjelölt, életre, teremtésre kiválasztott. Igen, a tó!, aminek sekélymáz vízszélén nád, kákics, sás, s a húsvéti néma vízben, a tószél ezüst cipőorrában szilánkosra tört szódásüveg sarló-karéjok, hogy mi gyerekek ne tudjunk fürödni. Mert nem mindig volt ott a halász sós-paprikás-golyós duplacsövű vadászpuskával. Ó, azok a szódavizesüveg szilánksarlókkal fölvergott gyermektalpak, kamasztalpak, bokáig karéjosan szétmetszett ifjúság! Igen, a tó, a Jean-Luc Nancy által nem látott tó, csak messziről, mintha csillagparázs ég a szemgolyóban, vak vérgyűjtemény a fekete pupillák látó-üst mélyén. A sárgazöld idegsvöetháló hínártutajokon kecskebékák ültek, hegyesfejűek, mint De Falla Háromszögletű kalapja, testbőrük csikos, mint a barna kordbársony és szitakötők pravoszláv gyémántkeresztjei sisteregtek a békamennyország fölött, cikkanó árnyuk az aranytrónokhoz hasonlító békaszemek pupilla-tükrében. És te, akinek rózsaarany hatalmas írásbozont áldozat-képe ott függ, a Beaubourg Hantai-szoba falán, sziromláng-közepén spahtli-kaparás Dávid csillaggal, a kép-köldökkel, s a köldök alatt a sziromláng-hason kereszt. És te, meg én! És én, meg te! Előbb Budapest. Aztán neked Róma, a Magyar Akadémia. Azt mondtad nekem egyszer, amikor elmondtam neked, hogy New Yorkba megyek költőtársaimmal: „Keress meg Norman Mailert, Greenwich Village-ben lakik. Nézd meg, megvan-e még a festményem nála! Tudod: ott ültünk sovány-szegényen a Tevere partján, meztelen lábunkat áztattuk a folyó vízében, ott ültünk élve halott-szegényen, üres zsebekkel, pénztelenül. Aztán jött a postás, Mailert kereste, mert tízezer dollárt hozott neki: megkapta nagy regényére, a Meztelenek és holtakra, az époszi háborús küldeményre a Pulitzer díjat. Rögtön képet vett tőlem!” Aztán Párizs! Amikor mókázva beszéltem neked Simon Pierre Székelyről, mert adott nekem Budapesten egy versemre készített gyönyörű tusrajzot, ott állt egy lakás-előszobában, mint egy hindu Delhiben a szálloda márványpalotában, fején fehér turbán, nyakában sárgabarack-nagyságú golyókból, a porcelán láncmosoly-nyaklánc, ott állt meztláb, bokáig érő piros selyemgatyában és megcsókolt, mint Raghuvir Sahay az indiai lepra-gyászban, Sahay a költő. Akkor azt mondtad: "Ne bántsát Ferenc, ők voltak, akik befogadtak minket, amikor Párizsba értünk Zsuzsával!" És most már a temető! A Montparnasse Temető! Amely olyan, mintha egypúpú tevék, dromedárok lennének púpig beásva a földbe. És hol van már Breton és hol van már Max Ernst, és hol van már Giacometti, és hol van már Henry Michaux, és hol van már Aragon? És mi van G. Mathieu-val, akinek

világóriás festményeiről vastag hurkákban potyogott le a festék,

[mint gyerekkoromban

a lócitrom, a lószar a Margithídon elvonuló ezüstcsipke-sisakos rendőrök lovainak dagadt vörös rózsanyílású farából, s ott is, itt is pléhládika-lapátos utcaseprők söpörték a lósegg-dörrenet nyálas szénagombócokat a lapátvályúk bádog-szívébe.

S Georges Mathieu festéküres képein csak vastag sárga szalagok maradtak, mint nyári eső után a csigabiga-csúszás fehér habszalagai az ázott fekete földön.

Hol vagy Simon? Fournier úrnál a Galeri Kléber könyvüzlet mögötti

[óriás termében

láttam veled több száz festményedet, a szürrealistákat és láng-naiv, koponyás-tükrű szent csodákat, a Fontoskodók fáját is, ami válogatott verses-kötetem címlapja

is lett: Virágzó világfa néven. És könyveim minden szépsége a te hatalmadtól

Simon. Mert a te halhatatlan műved az erkölcsi gyötrelem fenséges diadalma

a hatalom, a te műved a töprengő tisztaság győztes magánya Loyolai Szent Ignác-kalapban, Szent Tamás ima-küzdelmé a fáradt gyönyörű parasztnak prédikálva.

Ott ülsz Isten előtt egy Isten-felé fordított barna tonett széken. És nézed az

Istent és az Isten néz téged. Mint ahogy egyszer, ahogy mondtad: a műterem-szoba sarkának fordított széken ültél egy hétig, s nézted keményen a sarok-háromszög

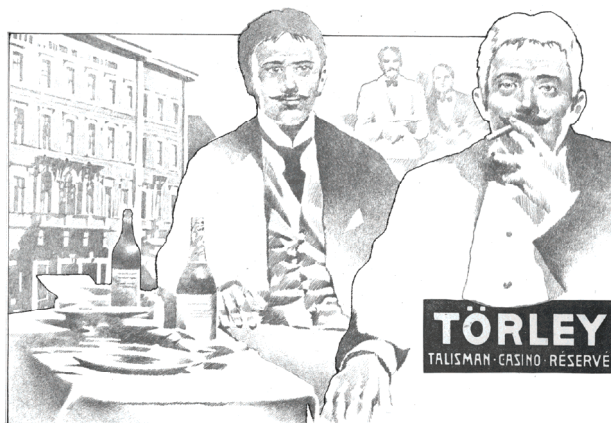
nyitott-könyv fehér falait. De ott csak választalan szemgolyó-magány, hálátlan üresség.

És falak, falak, falak, falak, falak, falak, falak. És Szívedben Isten Szent Madárfészke!

Ülsz, mint Jani bátyám, a szobafestő-mázoló, a munkanélküli, mezítláb egy hokedlin a szomszéd ház fehérre meszelt oldalfalát nézve egy hétig. Ült, ahogy te is, Barátom.

Te pokol-tűzzel leöntött erkölcsi mennyország. Angyaltalan lebegő magasság.

És falak! Falak! Falak! Falak! Falak! Falak! Falak! Falak! Falak! Falak!

KISS BENEDEK

Megéledésem után

Megéledésem nagy bajokkal jár,
befagyott előttem minden oltár.

Amerre látok, mindenütt rosszabb,
mint amit földrengés, vihar okozhat.

Az álmok vizeit cápák és ráják
hatalmas fogakkal fenékig szántják.

Hol már az őszinte bunkó és kés is!
Ideged, agyadat mikronok mérik.

Betáplálva, programozva az élet,
véreznek mind az ó táblaképek.

Kivérzett régen már erény, eszmény,
lehetsz buddhista, zsidó, keresztény.

Hol találok én új éltető erőt,
mindenki kurvább már, mint azelőtt,

s az ártatlanok hada, mint tenger kishal,
könnyek közt, szennyekben él, amíg meghal.

Megéledésem nagy bajokkal jár,
sehol egy boldog lélek, egy oltár,

amerre látok, mindenütt romlás,
földindulás, üzlet, mennyei omlás.

Üres ágyad mellett

Üres ágyad mellé ülök.
Tudom, hogy ott vagy a szomszéd szobában.
Őrzöd unokánk álmát.
De nekem itt fekszel, ebben az ágyban.

Az nem lehet, hogy ágyad üres legyen.
Feltolul millió emlék.
Ficákolnak, elernyednek s az éjben
vonítani szeretnék.

Üres ágyad mellett ülök.
S ha egyszer üres lesz végleg?
Borzongok, szinte megérezem
örökös messzeséged.

Ha itt hagynál... Ne tovább, ne,
vesznék utánad menten ...
Most alszol a szomszéd szobában,
s már ebbe is belédermedtem.

GABRIELA ADAMEȘTEANU 1942-ben született, Bukarestben szerzett bölcsészdiplomát. 1975-ben jelent meg az első regénye. Pályája kezdetétől elismert regényíró, novellista, műfordító, szerkesztő, irodalomszervező, tevékeny, nyitott közéleti személyiség. 1991-től éveken át a Társadalmi Dialógusért Csoport 22 című lapjának főszerkesztője. Műveit csaknem minden európai nyelvre lefordították. Regényei közül a *Találkozás (Întâlnirea)* és *Az elveszett délelőtt (Dimineața pierdută)* magyarul is megjelent. Életműsorozatát a Polirom Kiadó gondozza.

Tavaly jelent meg *Futó viszony* című regénye, a kortárs román irodalom legújabb jelentős alkotása. A politikát és a történelmet nem a nagy tablószerű eseményeken keresztül ábrázolja, hanem rejtett, szabad szemmel láthatatlan útjait mutatja meg, és azt a folyamatot, ahogy alattomosan beépül az emberek magánéletébe, az egyének legintimebb mindennapi valóságába és átlépi a rendszerváltások határait. Letiția Arcan férjes asszony, de titkos szerelmi viszonyt folytat egyik munkatársával, Sorin Olaruval. Az együtt töltött idő – a Sorin barátjától kölcsönzött lakótelepi lakásban, hetente egyszer – értelmet és boldogságot ad a pár életének, ideiglenes titkos viszonyuk két évtizeden át tart az örökösen kilátástalan jelenben, miközben fegyelmезetten élnek nyilvános értelmiségi életüket a Bukarest közepén álló, a Lomonoszov egyetem mintájára épült, vörös csillagos Ház ötödik emeletén működő kommunista intézetben. Az intézet a kommunista propaganda bürokratikus hivatala, ahol jó káderlappal rendelkező egyetemi lektor férje révén Letiția dolgozik – írói ambíciókat táplálva –, de odaadás nélkül végzi fantáziátlan munkáját, miközben titokban Sorinnal randevúzik; a férfi számára viszont az Intézet karrierrel, előrelépéssel és külföldi ösztöndíjjal kecsegtető biztonságos állást jelent. A kizárólag nappali megvilágításban zajló, látszólag egyszerű szerelmet és kiegyensúlyozott szexuális viszonyt, amikor nincsenek együtt – hiszen hetente csak egyszer-kétszer találkozhatnak – kérdések, indokolt és alaptalan gyanúsítgatások, dilemmák, gyötrelmek terhelik. A regény ideje a 60–70 évek, de Adameșteanu nem titkolja, hogy a mából pillant vissza arra a korra, Sorin és Letiția családjainak olykor hézagos, más-kor egymásba gabalyodó történeteire, de a háború előtti, titkolt múltjára is. A következtetések levonását az olvasóra bízta. Közvetlen, megértő és ironikus hangon, finoman és aprólékosan ábrázolt számtalan személyes sorsban – főleg a Branea és az Olaru családok sorsában – mutatja meg a huszadik század gubancos román történelmét. A vörös csillagos Ház, az előtte álló hatalmas Lenin szoborral, a regény történetének legfontosabb helyszíne, a kommunizmus karkai szimbólumaként ma is Bukarestre vetíti komor árnyékát.

Kosztai Gabriella

GABRIELA ADAMEȘTEANU

Futó viszony

(RÉSZLET)

Néha éreztem, hogy a sors ismét tartogat valamit számomra, valamit, amitől újra megváltozik az életem. Olyankor néhány pillanatig jeleket láttam, mint sötétben hirtelen fellobbanó és gyorsan kihunyó fényeket, de túl gyorsan ahhoz, hogy üzenetüket megértsem. Felkeltem az ágyból, tudván, hogy jeleket kaptam – de hogy fejtssem meg őket?

Mircea Eliade

A horgásztónál

– Remélem, figyelemmel kíséred az Elvtárs legutóbbi sajtókampányát! Az *Etikai Kódex*ről!

A nő durcásan vállat von – honnan veszed ezt a hülyeséget?! Nincs kedve beszélgetni, mint általában, ha menni készül. Összegyűjti a bátorságát, hogy kikeljen a paplan alól, a szeretkezés szagú, párás melegből, halogatja, halogatja, mint *amikor lassan, tétován belép a jéghideg, zöld színű vízbe, előbb bokáig, aztán térdig*, végül gyávaságát leküzdve, torkában dobogó szívvel lerúgja magáról a paplant. De vacogva azonnal összehúzza a vállát, micsoda lehetetlen hasonlat, prózában használhatatlan, ez nem a rothadó tengeri moszatok illata, hanem egy garzonlakás rosszul szigetelt, nedves falának undorító szaga. És hová az ördögbe dobhatta le a melltartóját? Hát a harisnyáját? Mi lenne, ha visszabújna és a paplan alól nézne körül?

Csak hogy közben a paplan is kihúlt, és hallja a nadrágszűj csatjának zörgését, ahogy Sorin sietősen lekapja a széktámláról a nadrágját – ami kétségtelenül azt jelenti, hogy közeledik az idő, amikor a haverja, Florinel hazaér.

– Neked tényleg semmit se jelent az *Etikai Kódex*? Semmit, de semmit? Gondolkozzál! A *Szocializmus Etikai és Méltányossági Kódexe*?! Hogy a csudában?! Két hónapja ezzel vannak tele az újságok...

A férfi gúnyosan idézi az üres frázisokat, miközben az asztalra dobált ruhái között a trikóját keresgéli. Hová lett az az ifjú, aki alig négy órája félszegen elnyomta a cigarettáját a csikkel teli hamutartóban, és a lift minden zörrenésére összeresztett? Keze türelmetlenül siklott végig a testén, milyen nehéz az embernek rád várnia, arcát a hajába fúrta, kék pulóveréből égett hús- és enyhe kantinszag áradt? Miért nem tud attól a pillanattól elszakadni, amikor bártortalanul lenyomja a kilincset, és szorong, hogy esetleg zárva van? Vagy ami még rosszabb, hogy a férfi pulóvere helyett

az ajtóban egyszer csak a barátja, Florinel düftinpizsamája tűnik fel, ahogy álmából felriadva hunyorog, hogy mit keres itt ez a nő?

De az ajtó sosincs zárva, Sorin az éppen meggyújtott cigarettáját elnyomja a hamutartóban, eléje siet, milyen nehéz az embernek rád várnia, és ő a pulóvere kék fényében ellazul, csak hogy miért tart ez olyan rövid ideig? És melyik az igazi Sorin? Az, aki remeg a vágytól és izgalomtól, míg vár rá, vagy az, aki barátságosan és tartózkodóan ráköszön, ha véletlenül összefutnak a Ház folyosóján?

*

– ... Ja, persze! Elfelejtettem, hogy te nem olvasol újságot, mint mi, egyszerű halandók! Még azt se, amelyikre előfizetsz!

Sorin elveszi az asztalról az üveget, bedugja és elsüllyeszti a diplomatatáskájában. Szerencsére alája tette a négybe hajtogatott újságot: a Bitter barna ragacos foltja szétfolyt az Elvtárs naponta egyre fiatalodó arcképén – jó, hogy nem a ríktó, hímezett asztalterítőre, biztos ezt is valami falusi vásárban vették.

– A falusi gyerek ízlése, mit vársz tőle?! Florinel egyáltalán nem buta, mindent elkövet, hogy feljebb jusson, de bizonyos korlátokat képtelen átlépni. Látod, ebben nagyon hasonlít a te Dorina barátnődre – és Sorin zavartan felnevet.

Dorina Gabor a barátnője volna? Letiția felveszi fekete-fehér rombuszmintás ruháját és méltatlankodva lebiggyeszti az ajkát. Amikor Dorina felbukkant a Házban, a Courrèges stílus, a mértani formákkal díszített mini ruhák divatja dúlt, ő pedig a hólos, nagy virágmintás ruhájában egyáltalán nem úgy nézett ki, mint egy fővárosi egyetemista. Puha, gyér, dauerolt haja, mint egy csokor bogáncs. Az egyetlen eleganciája, hogy domború, madárkaromszerű körmét hetente manikűröztette. De hamar kiderült, hogy van humorérzéke, okos és odaadó.

– A túlzott odaadás mindig gyanús – nevetett gúnyosan Petru, La Rochefoucolt feltétel nélküli csodálója, aki Dorinának azóta is kelletlenül válaszol a telefonba, ha meghallja energikus hangját. – Kérlek, ne hogy ideszoktasd ezt a minden lében kanál nőszemélyt!

Vajon nem éppen Petru durvasága sodorta Letițiát olyan férfi mellé, aki ugyanolyan későn érő kamaszra hasonlít, amilyen ő is? A vágyott testvérhez, miután a mama és Ion bácsi figyelmeztették, hogy ezen a világon senkiben sem szabad megbízni, érted Letiția? A legjobb barátod is feljelenthet a Securitatén!

Tehát senkiben, senkiben... Még Petruban sem, aki felhánytorgatja, hogy amióta feleségül vette, cipelheti a hátán a családja foltos aktáit, tömve az apja és ismeretlen testvéreinek a börtönbüntetéseivel, ami miatt veszélyben forog az egyetemi tanári kinevezése.

Letiția egész ősszel a férje szemrehányásain merengett a két autóbuzson és a vilamoson, a Háztól Florinel garzonlakásáig, majd onnan hazáig. A falevelek, ahogy az utcaseprők vesszőseprűik hegyével lustán kihúzogatták a bokrok alól, koszos papír- vagy foszladozó rongyhalomnak tűntek. De a szmogban is ragyogtak fenn az őszi ünnepi színei – a borostyán érett gyümölcs-vörösének ezernyi árnyalata és az aká-

cok sárgája csaknem szétfröccsent a levegőben. Letițiát pizskálja valami, mint a cistitis szűrése – ilyen lehet a lelkipurdálás? Előkészített érveit, amelyekkel majd alátámasztja elhatározását, amikor bejelenti a szüleinek, hogy elvállik, egyelőre érzéstelenítőnek használja. De ahogy eszébe jutnak, máris lüktetni kezd a halántékában az ér és hirtelen egész testében érzi a régi félelemtől felerősödő szívdobogást.

*

Talán a félelmét egy régi emlék táplálja, olyan, mint egy túlexponált fénykép. Letiția áll az ajtóban, a nagy szoba tele van emberekkel. Nyomja a nehéz hátitáská, de senki se siet eléje, hogy lesegítse róla, senki se törődik vele az óriási farkaskutyán kívül, amely sárgás-barna szemével mereven figyeli őt. A küszöbről hallja a kalapos, fekete bőrkabátos férfiak durva, éles hangját, miközben szétdobálják a lakásban a holmikát és a könyveket.

– Hagyja abba a bőgést! – förmed rá az egyik a mamára, amikor rosszul begombolt blúzban, vállára kapott ágykabátban duzzadt, kipirult arccal sírva fakad.

A szekrényajtók tárva nyitva, a fiókok kiborítva hevernek szanaszét a földön, és Letiția úgy megjed, hogy hátitáskástul négykézláb bemenekül az asztal alá. Beüti a térdét, hallja saját szívdobogását, látja a nyitott, megtépázott, összegyűrt és egymásra dobált könyveket a szoba közepén, a muszlin- és kasmírruhák, a pliszírozott és harangszoknyák mellett, mindnek mama illata van, a férfiak csizmával taposnak rajtuk, és a mama sír.

Jó ideje nem hallja már a férfiak hangját, de még sokáig ott kuporog, és akkor sem akar mozdulni, amikor a mama benyújtja neki furcsán remegő kezét, hogy kihúzza onnan.

– Nincs semmi baj, semmi baj – suttog a mama rekedten –, nyugodj meg, Letiția, nem történt semmi! Elmegyünk innen, Ion bácsikához költözünk, ő lesz az apukád! Ő majd vigyáz rád, nyugodj meg!

*

Legyen nyugodt, persze! A vidéki temetőben, ahová tíz évvel ezelőtt a mamával szomorúan elkísérték, Ion bácsi már nem ellenkezhet, ha Letiția válni akar. Különbösen alkalma sem volt támogatni ezt a házasságot, amely, ha nem hal meg olyan hirtelen és nem aggódik annyira örökre fogadott unokahúga jövője miatt, talán nem is jön létre. A papa véleménye nem számít, a mama pedig ki nem állhatja Petrut.

Csak hogy Letiția, ha leakasztja a fogasról a kabátját és végérvényesen becsukja maga mögött az Uranus utcai 10. szám alatti lakás ajtaját, hová menjen? Az egész keresete rámenne az albérletre, és miből étkezne, miből öltözködne? Egyáltalán Petruval hogy jutna el a tárgyalóteremig, amikor ő ugyanúgy hibásnak érzi magát? Arra a gondolatra, hogy a férje is megvádolhatja házasságtöréssel és az egész botrányba Sorin is belekeveredhet, az idegességtől remegni kezd a válla, este már semmire se lesz képes, csak áll majd az ablaknál és egyik cigarettát szívja a másik után. Ha nincsenek együtt, különös szánalmat érez Petru iránt, még ha előző nap

csúnyán viselkedett is vele. De ahogy meghallja a lépteit az előszobában, megrémül, hogy megenyhült arccal megint a szerelméért fog esdekelni, amit ő már nem képes nyújtani neki.

Szerencsére, amióta Petru hazajött Kínából, mindig nagyon mogorva.

*

Persze egész más, ha éjjel jön haza, jó későn, a sötétben nekimegy a székeknek, mert nem gyújt villanyt: ennyi maradt a hajdani figyelmességéből, mert Letiția négy-öt órával korábban indul munkába, mint ő. Letiția úgy tesz, mintha aludna, amikor megreccsen az ágy a férje súlya alatt és az ágynemű között nyúlkálni kezd feléje, soha sem mulasztaná el a fülébe sziszegni, „mikor van a ciklusod”, miközben a fenekét tapogatja. Megvárja a választ, mielőtt rávetné magát. Letițiára rázúdul a savanyú borszag, fintorogva behunyja a szemét, összeszorítja a fogát, túri, hogy a részeg ember szokatlanul türelmesen simogassa és benyúlkáljon a szeméremajkai közé, a bársonyos pénisze épp akkorára nő, amekkorára kell, és lassan-lassan a meghitt mozdulataitól az ő álnok teste is ellazul alatta, örül férje nagycsontú testének, amellyel betakarja őt. Letiția röviden felnyög, mintha valami fájna, ah, ah, Sorin ilyet soha sem hallana tőle, nem azért, mert szégyelli magát az ismeretlen szomszédok előtt, nem is a haverja, Florinel idegen ágya feszélyezi, hanem mi?

Nem tudja, miért, de ahogy Petru leszáll róla, csukott szeme előtt azonnal megjelenik az a másik szoba, az a másik ágy, és az orrában érzi Sorin finom bőrének illatát. Arrébb húzódik, felhúzott lábbal összegömbölyödik, csukott szemmel fekszik, mint a magzat az anyja hasában. Nem láthatja Petru ujját, ahogy a párnán szétterülő haját megérintené, se azt, hogy keze nem fejezi be a mozdulatot. Csak Sorin áttetsző szeme és suttogása jár a fejében, milyen nehéz az embernek rád várnia! Honnan ez a szomorúság és undor ebben a ragacsos testben, ebben a szégyentelen burookban?

Sűrű lélegzetvétele elárulja, hogy még nem alszik, amikor Petru kijön a fürdőszobából és az utcai világítás fényében a nedves törülközővel tisztogatni kezdi a lepedőt, amelyre ejakuált. És csak akkor nyitja ki a szemét, amikor meghallja a férje egyenletes szuszogását, aztán sokáig bámul a sötétbe.

*

Egy mindenbe beletörődő ember nevelte fel, mert ilyenek ismerte meg a mama testvérét, Ion bácsit, ezért már évek óta csak arra vigyáz, nehogy megismételje az ő kudarcait. Ezért tartja fontosnak, hogy mást is közöljön, mint cikkeket, tanulmányokat és kutatásokat abban a lapban, amelynek Petru a főszerkesztő-helyettese. Olyan kellemetlen, ha eszébe jut a kollégák gúnyos pillantása, amikor Petru zavarosan átfutja a felesége cikkét a lap következő számában.

Letiția nem tudja, hogy mit akar kezdeni az életével, és amit valaha különösnek tartott volna, nem is akarja tudni. Egyelőre még előtte áll az egész fiatalság, és minden futólagosnak tűnik. Egyik találkától a másikig él, és csak arra vár, hogy Petru megkapja végre a vízumot Montpellier-be, vagy legalább Zágrábba, s akkor végre

lehetne egy teljes hétvégjük együtt, ha Florinel is hazautazik. Akkor ő meg Sorin, micsoda hihetetlen álom! együtt alhatnának! És kényelmesen megbeszélhetnék a válását is.

Addig még van ideje a matrac alatt tartott titkos füzetébe írni. *Ő mindig kedves és gyöngéd, néha egy csokor hóvirággal jön, máskor valamilyen apró ajándékot húz elő a táskájából: Lux szappant, olyankor zavartan szabadkozik, vagy egy csomag Kentet, vagy egy frissen megjelent könyvet. És egy üveg italt, a címke mindig változó, először volt a Campari, a Martini vagy a Cinzano, de amióta ezek már se az Unichban, se a Triumfban nem kaphatók, áttért az albán borra vagy a román Bitterre. De főleg a végtelen gyöngédségét és a határtalan türelmét hozza.*

Csak éppen sietni kell. Csak éppen odakint várják. Várják? Ez túlzás, hiszen ki volna nála szerényebb? Hiszen ha akarod, azt is elárulja, hová megy, és micsoda bonyolult útvonalon! Részletesen elmeséli az első találkáját, sorolja a következőket, ennél is többet akarsz tudni? Nézd a holnapiakat is! Az ágyból, meztelenül, részt vehetsz a mozgalmal életében, amelybe teljesen ártatlanul belevetették.

Gyorsan levetkőzik és nem érdeklik a kölcsönlakás silány részletei. Vagy te intézed úgy, hogy ne érdekeld? Szerelem 9,30 és 13,30 között, ez jutott neked, az abszolútum így is megmutatkozhat, a teli hamutartók és román bitteres poharak közé, a kölcsönlakásokba is leszállhat az Isten.

Kint végeérhetetlenül hull a hó a városra, amely hó nélkül olyan piszkosnak tűnik. De ő a tiszta tekintetével biztosít a hűségéről, amit abból is érezhetsz, hogy izgatottan vár rád, és azonnal kételkedni kezdesz benne, amikor sietve távozik.

*

Letiția még nem mesélt Sorinnak a titkos füzetéről, sosincs idejük beszélgetni, ha együtt vannak, és telefonon nem lehet mindent megbeszélni. Kezdetben Sorin olyankor hívta fel, amikor Petru vidékre ment érettségiztetni vagy szakvizsgáztatni. De azóta még ritkábban hívja, amióta egyszer meghallotta a készülékben Arcan lektor úr magabiztos hangját, amitől azonnal észbe kapott, hogy bizony ez a szám neki éppolyan tiltott, mint Letiția teste. Sorin azonnal letette a kagylót, átsuhant rajta valami perverz, megaláztatással vegyes élvezet, mintha valami fura helyzetben rajtakapták volna.

– Engem bármikor felhívhatsz, ha akarsz! Ha ott vagyok, jó, ha nem, nem – mondja Letițiának.

Amikor a lakására telefonál, sietve, suttogva beszélnek, és Letiția, bár még soha sem járt náluk, látja maga előtt a panellakás szűk előszobája kockás linóleumára terített perzsaszőnyegen Olaru asszony ide-oda surranó házipapucsát. Eloson a fia ajtajáig, rohamosan romló hallásával próbál rájönni, hogy ki lehet az a titokzatos lány, akivel Sorin nem siet összeházasodni – de vajon miért?

Letiția meg van győződve róla, hogy Sorin mindent megért vagy megérez, ami az ő agyán átsuhan, ezért két vonallal határozottan áthúzza a gondolata lapjára vetett válasz szót. Pontosabban, elhalasztja, *ez most nem aktuális*: Sorin kedvenc kifejezése,

ő is egyre gyakrabban használja, ahogy a házaspárok kölcsön veszik egymás kedvelt pulóverét, köpenyét, szavajárását. És bóbiskol tovább a villamoson, a hősiezen megszerzett ülőhelyén, miközben keresztbe-kasul áztötyög egész Bukaresten. És bár szitkozódna, kiabálna, izzadság- vagy olcsó dezodorszag terjeng körülötte, nem lát, nem hall semmit. Elmerengve tovább ábrándozik Sorin szőke nemi szervéről, ahogy a hasához nyomva megnő és átforrósodik, a figyelmes, szerelmes pillantásáról, és akkor megáll a kép. Kimerevedik.

*

– Ha öröklakást vettünk volna egy panelban, amihez az anyád annyira ragaszkodott, most törleszthetnénk a részleteket! Ráadásul órákat vesztegetnénk el a buszozással és egész télen didereghetnénk! Látod, hogy megérte lelépési díjat fizetni a gázfűtéses lakásért? Egy szál gyufával olyan meleget csinálsz, amelyet akarsz – mondja Petru.

A belvároshoz közeli Uranus utca járdája lejtős, szemben a Mihai Vodă templom fehér fala látszik, a láthatatlan dombra emelt tornyával. Annál a kapunál, ahol az egyenruhás őr álldogál, a fabódé mellett fémtábla jelzi, hogy ott van az Állami Levéltár; a villamos zakatolva befordul az Isvor utca sarkán. Masszív épület, földszint, emelet, alagsor és manzárd, húsz éve, egy korábbi jégkorszakban, kilakoltatták a kizsákmányoló tulajdonosokat, akik azóta végleg a Bellu temető közös sírjába vagy külföldre távoztak. A bérleti szerződés Petru Arcan nevére szól, két szobás lakás, konyhával, fürdőszobával, előszobával. A közvetítő Petru tanítványa volt a közgazdász, most valami fejes az Ingatlankezelőnél, és megelégedett a szimbolikus lelépési díjjal.

Lelépési díj! Letiția még abból az időből ismeri ezt a kifejezést, amikor a fiatal főbérlőjük ahányszor berúgott, mindig bekiabált hozzájuk: Takarodjatok a házamból, legionáriusok! A *lelépési díj* volt az a kifejezés, amelyet a mama és Ion bácsi sutogott villanyoltás után. És tervezték, hogy *lelépési díj* ellenében, talán valami jótündér segítségével keresnek egy másik lakást, és akkor végre megszabadulhatnak a főbérlő zaklatásaitól. Aztán ősszel vagy tavasszal úgyis jönnek az amerikaiak és minden jóra fordul.

Letiția emlékei valamelyik zugában így őrizte meg a *lelépési díj* kifejezést, de Petru előrukkolt a pontos definíciójával: *a lelépési díj egyenlő az ingatlankezelő korrumpált tisztviselőinek lefizetett összeggel az olyan államosított ház használatbavétele fejében, amelyet elvileg az állami, a párt és a Securitate apparátusa kádereinek tartanak fenn.*

Letiția csalódottan hallgatta, nem szereti a szótárakat, és azt se, ahogy Petru fölényesen minden titokzatosságot tönkretesz.

*

Lehet, hogy te nem tartod Dorinát a barátnődnek, de ő mégis megpróbál az lenni! Okos, szorgalmas, de nála is, akárcsak Florinelnál, érezhető, hogy valami nincs

rendben! A neveltetés, a környezet, amelyben felnőtt – mondja békülékenyen Sorin, mert érzi Letiția hallgatásában a feszültséget.

Letiția elmosolyodik, hirtelen megbékél Florinel, a tudományos szocializmus lektorának a garzonlakása rongyszőnyegén az ajtó előtt sorakozó cipőivel és Dorina iparkodásával, hogy elnyerje az ő barátságát. De vajon miért nem sikerül neki? Nem azért, mert egyetemistaként belépett a pártba, hiszen Sorin is belépett, bár elég furcsa, vajon hogy sikerült elintéznie az ő aktáival? És nem is azért, mert Dorina olyan gyorsan összebarátkozott mindenkivel az intézetben, a kollégákat meghívta a lakására, vagy mert ő írja az Elvtárs születésnapjára köszöntőit.

Talán azért, mert a mama mindig olyan furcsa hangsúllyal beszél azokról, *akik alulról jöttek*, vagy mert *egészséges paraszti származása* Dorinát sokkal több lehetőséggel kecsegteti az életben, mint Letițiát? Ami azt jelentené, hogy mégis az osztálygyűlölet irányítja a barátságokat és a szerelmeket, ahogy a lesajnált marxista tézisek állítják.

De bárhogyan van is, Letiția elégedett, hogy Sorin ilyen cinkosan beszél vele, mert ezzel is berlini falat emel az ő közös, az üldözött *burzsoá* osztályhoz tartozók felségterülete köré, ahová a jó akták kivételezettjei, Florinel és Dorina be se tehetik a lábukat.

Még Petru sem, akinek minden iratán még mindig a neve pórias *Petre Arcan* változata szerepel, és a válási végzésén is az eredeti nevét kellett feltüntetnie. De azt Letiția nem találta meg, amikor még kínozták a bizonytalanság és a retrospektív féltékenység. Most, amikor már nyugodtan kutathatna a férje példásan rendes fiókjában, Petru mostani érzelmei sem érdeklik, nemhogy az előző tönkrement házasságával kapcsolatosak. A szüleiről se érdeklődik, akik szünidőben is kollégiumokban tartották, egyszer pedig egészségesen bevágták valami szanatóriumba, csak hogy megszabaduljanak tőle. Nem faggatja Manuelával közös gyermekükről se, aki meghalt a születése után, mert Letiția nem szeret vallomásokot kicsikarni.

*

– Az Etikai Kódex rávilágít arra, *hogyan a társadalom felteszi neked a kérdést: hogyan élsz?* hülyéskedik Sorin az újságot lobogtatva, Letiția eltolja és lehajol, hogy az ágy alatt megkeresse lapossarkú, fémcsatos cipőjét, amit Petru hozott neki Münchenből, hülyeségekre van időd? Pedig az előbb mintha még siettél volna!

– Micsoda fősvény alak ez a te Petrud, Letiția! Egy pár harisnyával és egy ilyen rémes cipővel jön haza külföldről?, fintorgott Branea asszony, amikor meglátta a lábán ezt a cipőt.

– Rémes, nem rémes, Bukarestben ez a legújabb divat! Ráadásul jó tartós!

Hogy tartós, az lehet! A mama, valahányszor meglátja rajta ezt a cipőt, méltatlankodva elhúzza a száját, na ugye, hogy az a fukar Petru azóta se hozott a lányának újabb rémes cipőt, mivelhogy nem is mehetett az utóbbi időben sehová! Biztosan elkövetett valami hülyeséget!

Margareta Branea a maga részéről, ha a vejéről van szó, már semmin se csodálkozik. Már akkor se tetszett neki, amikor tíz évvel ezelőtt Letiția először vitte el hozzájuk, mindig csak magáról beszélt, és valósággal zabált: modortalan, ahogy Victor mondja. És a családjából mostanáig még senkit be nem mutatott. Különben nem is volt rendes esküvőjük.

– A félreértések elkerülése végett! Én ateista vagyok és nem vállalom az egyházi esküvőt!

Ezzel aztán az első találkozáskor kihúzta a dugót, amikor ahelyett, hogy rendesen megkérte volna Letiția Branea kisasszony kezét, ahogy jól nevelt férfihoz illik, ő szárazon közölte a polgári esküvő időpontját! Mintha azt mondta volna magáról, hogy propagandista, én legalábbis úgy értettem Letițiától, nem, Victor? és bele se egyeztünk volna, csak hát mi is tudjuk, milyen időket élünk! De mégse beszéljen velünk úgy, mint a pártban, én ateista vagyok és nem vállalom az egyházi esküvőt, ezt jegyezzék meg!

Margareta akkor mondani akart még valamit, de Victor leintette, ne avatkozzon bele, hagyja, csináljanak, amit akarnak, ne rontsuk el a lányunk örömét, súgta oda neki, éppen ő, aki olyan vallásos lett a börtönben.

*

– Tisztelt hölgyem, engedje meg, hogy felhívjam a figyelmét, a *Scânteia*-t, amit ki se méltóztatik nyitni, előfizeti! Nem, nem, ne nézz ilyen csodálkozó szemmel! Ahogy belépsz a pártba, mindennap megkapod az újságot, hogy értesülj, mit csinál az Elvtárs! És természetesen ezért fizetned kell! Most nehogy azt mondd, hogy amikor fizetéskor kinyitottad a borítékot, észre sem vetted a különbséget! Ha nem, hát ez csúcs!

Letiția elégedett a Sorinban róla kialakult képpel: a férfi gunyoros hangjával csak magát próbálja elsáncolni az ő lenyűgöző nonszalanszával szemben. Hiszen nem éppen azt mondogatja mindig: a te varázsod abban áll, hogy állandóan lebegsz?

– Te tényleg nem vetted észre, hogy a párttagsági díjjal együtt a *Scânteia* előfizetési díját is levonták tőled? Tényleg? Megáll az ész! Ez szerintem még egy ilyen, a közönséges halandóképtől eltérő anyagból gyúrt személy esetében is felháborító...

Hirtelen odafordul és száját Sorin mohó ajkára tapasztja, a férfi harapdálva csokolja, mintha csak azt a jó minőségű anyagot kóstolgatná belőle, amiből készült. Vagy mintha ki akarná tetoválni.

Letiția szeretné, ha elfordulna végre, hogy megmasszírozhassa a nedves harapása nyomát. Idegesíti, hogy a férfi máris visszaváltott a munkaidő végi, az irodában is visszhangzó, ironikus hanghordozásához. Sorin általában így fejezi be a napi munkát. A kapcsolatokat ápolni kell, szokta mondogatni.

*

Mert csak annyi vagy, amennyit a másik észrevesz belőled, ismétli Letiția, amikor reggelente elnyeli a rohanó, végtelen embertömeg, és sietve belép a Házba. Téve-

dett, amikor azt hitte, hogy itt egészen más világot talál, úgy érzi, mintha egy hatalmas szem, sokkal szigorúbban, mint a kollégiumban, figyelné a mozgását. Itt mindenkinnek ismerik a teljes rokonságát, a jövedelmét, a barátait, tudják, kivel lép félre, a dezodorja márkáját, a konfliktusait a feléségével vagy az anyósával, hogy hány fogpótlása van és a rendelőintézetben ki a fogorvosa, hány abortusza vagy ringyóktól felszedett nemibetegsége volt, ismerik a gyerekek fényképeit.

Sorinnal sokszor ők is kitárgyalják az intézeti titkos viszonyokat, kezdve Eleonora Oprea igazgatónő és a helyettese, Titus Marga bámulatos *átmeneti* viszonyával. Hol van már az az idő, amikor Eleonora és Titus gyöngéd, titkos pillantásokat váltottak egymással a gyűlések alatt? Most mind a ketten ugyanarra az igazgatói posztra vadásznak, és már a kulturális vezetés legfelsőbb fórumain is dül a támogatóik között a háború.

*

– Titus beadványában, amit Eleonora ellen a minisztériumba küldött, rám is hivatkozik, suttogja Sorin Letiția-nak, miközben kicsomagolja a felvágottat.

Ő készíti el a szendvicseket, ő tölti ki pohárba a bort vagy a vodkát, ideiglenes otthonukban ő a házigazda.

A legutóbbi intézeti táncos bulin Letiția is hallott valamit Sorin aktáiról, amikor Titus kicsit spiccesen azt mondta, hogy Eleonora napjai meg vannak számlálva. Hogyne csúsznának be ideológiai tévedések a *Tájékoztatóba*, amin évek óta dolgozunk, ha a kulcspozíciókat olyan személyek töltik be, akiknek *folto*s az életrajzuk. Példákat is mondjak? Jó, de maradjon köztünk! Az egyik ilyen *dalmát kutyus* éppen a mélyen tisztelt Sorin Olaru!

Sorin természete valamikor a gyerekkorában torzulhatott el, mint a kínai nők kislány korban leszorított lábujja, azért olyan titokzatos, gondolja elérzékenyülve Letiția. Hiszen amióta csak az eszét tudja, őt is nyomasztja a *hátrányos* aktája, azért érzi magához olyan közel ezt a férfit, és úgy szeretné megvédeni.

*

Pár éve még az életének két jól elkülöníthető része volt: az egyik a Házban, úgy börtörkált benne, mint valami sötét alagútban, cigarettafüsttel, kávékkal mérgezve magát, tele üresjáráttal, unalmas gyűlésekkel, végeérhetetlen szócsépléssel, és a másik otthon. Egyszer, amikor idegesen az órára pillantott és elképzelte Petru találkáját a diáklányokkal, akik folyton telefonálnak neki, egy novellát kezdett írni. Csak azután mutatta meg a férjének, miután sikerült közölnie. Petru hitetlenkedve bámult rá, ez komoly szakma, de nem úgy, ahogy te műveled, csak ennyi hozzáfűznivalója volt.

Amikor hazaér, Petru máris iszkol a szobájába és a nyomasztó csendben órákon át a doktori disszertációján dolgozik. Letiția, ha a rövidhullámú rádióadón a parazitákat hallgatja, szándékosan csörömpöl a tányérokkal, amikor leszedi az asztalt, hogy megnyugtassa Petrut, mert állandóan rémüldözik, hogy feljelentik, mert a Sza-

bad Európát hallgatják. Letiția krumplit pucol, vasal, bevásárol, a nehéz szatyrok feltörik a kezét, miközben gondolataiban, mint szemét a vízen, mind elúsznak az elszalasztott vágyai: utazások ismeretlen (tehát minden) országokban, hozzávetőlegesen megtanult idegen nyelvek, színházi előadások, azokra is ritkán járnak, mert Petrunak az ilyesmihez nincs türelme. Letițián rövid időre elhatalmasodik az örök ifjúság érzése: a következő évek biztosan még rengeteg meglepetést tartogatnak számára.

De egyelőre az egyetlen ajándék a Sorinnal való viszonya.

*

Amióta az Uranus utcában laknak, Petru a Dâmbovița-hídon gyalog jár át az egyetemre, azt reméli, hogy így sikerül leadnia pár kilót: amióta túl van a negyvenen, vigyáz az alakjára.

– Hiába gyalogolsz húsz percet, ha egyetlen vidéki bulit se hagynál ki és nem utasítasz vissza egyetlen üveg bort se!, zúgolódik Letiția, ha látja, hogy fél üveg falusi bor mellett üldögél az asztalnál a hallban.

Elkeserítik azok a megalázó sértegetések, amelyekkel az utóbbi időben a veszekedéseik végződnek, azok a méltatlan helyzetek, amelyekbe mindketten belesodródnak: az a durva alak, akivé Petru válik, amikor iszik, és az az elborzadt nő, aki képtelen kivédeni a döféseit, vagy mert nem akarja jobban felhergelni, vagy mert iszonyodva kívülről látja önmagát és érzi, hogy egyedül van.

Hogy-hogy nem, a személygépkocsi kiutalása egyre húzódik, mert Petrunak nem sikerült letennie a sofőrvizsgát.

– Nem számít, professzor elvtárs, mondta neki a kapitány a közlekedésrendészetnél, a kollégája, Serghei Sârbu ismerőse. Következő alkalommal jobban odafigyelünk, hogy ne legyenek problémák! De még úgyse döntötte el, milyen kocsi akar!

Petru arra készült, hogy egy 1100-as Dacia kiutalására kér a munkahelyéről jóváhagyást, de Serioja Sârbu azt tanácsolta, inkább Skodát vegyen. Ennek a dilemmának az eldöntésében Letiția nem vesz részt, mert fel se merül, hogy ő is a kormány mögé ülhetne.

Olykor méltatlankodik, hogy az Uranus utcába költözéssel neki semmivel se könnyebb naponta bejárnia a Házba, és vissza. De a Sorin által kölcsönzött garzonlakásig hetente megtett utazásairól hallgat.

*

– Megmutassam neked innen fentről a repcemezőt és a horgásztavunkat a csónakokkal?

Sorin az izgalomtól kapkodva beszél és dadog. Őt a lepedőbe csavarja és az ölében viszi az ablakhoz. Igen, lent, a sárgás-zöld repcemező mellett van a horgásztó, pecabotokkal horgászok gubbasztanak a parton vagy a tó közepén szendergő csónakokban, a párás ég alatt.

Állnak az ablaknál meztelenül és felhevülve, nézik, ahogy a nap lesiklik a tó fémesen csillanó tükrén, mint valami fényes aranygolyó. Nézik a rozsdafoltos zöld fűvet, a fehér kacsákat, ahogy felzavarják a csendes vizet, az ólomszínű víz tükrén a szétszórt csónakokat, bennük a horgászokat, ahogy a hallal teli hálót belemerítik az olajos-szürke vízbe. Hallgatják a kakaskukorékolást a még le nem rombolt, panelblokkok közé szórt kis házak udvarán és beszippantják a rosszul szigetelt ablak résén beszűrődő párás levegőt.

Ilyen volt az első randevújuk. Sorin teljesen elvörösödött és reszketett a keze, amíg kigombolta a blúzát, még soha sem látta ilyen mohónak a tekintetét, mi van?, kérdezte, csak nem szégyelled magad előttem? Ő lehajtotta a fejét és karjával eltakarta az arcát, a testébe egy félénk kislány költözött, mintha még sohase állt volna meztelenül férfi előtt. És riadtan magára húzta a takarót. Most mi van?, kérdezte Sorin, az arca égett, a tekintete feldúlt volt és ijesztő. Aztán lefogta a kezét, hogy ne hadonásson a szeme előtt, a baráti gesztusok, elárulva, háttérbe szorultak. Amikor az ágy nagyot reccsent, Sorin újra megtorpant, a válla keskeny volt, karján az izmok vékonyak, látszott, keveset sportolt kamaszkorában, és egész testében rázkódott. Hirtelen olyan különös szánalmat érzett iránta, és hosszú, puha hajával eltakarta az arcát. Ettől a nevetése is megváltozott, incselkedő lett hirtelen. Aztán leengedte a kezét, hogy megsimogassa a férfi hasát, és a tenyerébe vegye nagy, forró péniszét, a délutáni félhomályban lehunyta szemét és érezte, hogy teljesen elkábul a gyönyörtől.

Később, hazafelé a villamoson, az autóbuszon csak a férfi szavai jártak a fejében, elképzelte, hogy milyennek láthatta őt, amikor suttogott neki. Csodálatos, csodálatos, ismételve, miközben tulajdonképpen csak magára gondolt.

*

– Elkapod?

Sorin a szoknyáját a hideg radiátorra dobta. Az első vizes, novemberi hó megmaradt a tömbházak közötti kis házak tetején, a zúzmara fehér, habos csipkével vonta be a fák feketéllő ágait. A rosszul szigetelt ablak miatt huzatos a szoba, és hiányzik a gondos asszonykéz, amely egy összetekert gyapjútakarót az ablak közé tette.

– Sajnálom, tisztelt hölgyem, de egyebet nem tudok felajánlani, mint néhány órát ebben az istenverte legénylakásban, mondta Sorin zavartan az első randevún.

Ő hallgatott és nézte a férfi csillogó szemét. Közömbösen? Gyöngéden? Vagy a férfi finom iróniájától elégedetten? Mindenből egy kicsi.

A garzonlakásban az elején csak egy felfújható matrac, asztal volt, a másik teste így még feltűnőbbé vált a kegyetlen nappali fényben, a gubancos haja, a hideg lába, az első pillanatban savanyú lehelete, ahogy csókolózni kezdtek.

Kevés közös éjszakájuk volt annyi év alatt.

Hogy elaludjunk, semmibe kell vennünk a másikat, el kell oldoznunk magunktól, belevetnünk az álom sötét gépezetébe, amely megemészti és belekeveri összefüg-

géstelen álmainkba, ahol aztán az életünk többi szereplőinek álarcával bukkan elő. Lassan kihúzzuk a karunkat, a lábunkat alóla, ernyedtestünkkel arrébb húzódunk tőle, elszabadulunk a másiktól, és ébredésig megfedekezünk róla. Általában így alszanak, akik hosszú házasségeket élnek le együtt, és közben gyakran vannak egyedül. Az új házások összeölelkezve alszanak, de alvás közben is érzik a másikat maguk mellett, és álmukban is a partnerüket látják.

Mivel mindketten arra vártak, hogy egyik hétről a másikra úgymint elmúlik minden, találkák a röpke boldogság színét öltötték fel, ennek megfelelően izgalmasak voltak, mint az órák múlása, és hihetetlenül valóságosak. Többször is szeretkeztek, szebeni szalámit és füstölt húst ettek kenyérrel, ittak, összecserélték a poharikat, egymást átölelve ketten szívták el egy szál cigarettát, egyikük keze vagy lába elzsibbadt a másik teste alatt, miközben a Házban történekről diskuráltak.

De voltak pillanatok, és a kevés együtt töltött időhöz képest túl hosszúak, amikor csak hallgattak. Nem akartak feltétlenül mindent megbeszélni, ami eszükbe jutott, nehogy megsebezzenek vagy elveszítsék a másikat. Vagy azért, mert hallgatva tanulunk meg hallgatni. A horgászó színe évszakonként és óránként változott. Napnyugtára olyan lett, mint egy óriási, vörösén izzó tepsi. Most, hogy beköszöntött a tél, ezüstös jégréteg szikrázik rajta; köröskörül zúzmarától fehérlenek a fák, és a partról eltűntek a horgászok.

De majd újra visszatérnek, a tavasszal együtt, és Letiția meg Sorin hetente egyszer vagy kétszer még mindig itt lesz.

NAGYPÁL ISTVÁN

Feljegyzések a szikláról

(1)

kell valami szutykos kendő, amibe
kell valami szín, szín, szín. látod
ha kell valami, szólsz, figyelsz és
vársz. mert kell valami tisztelet.
nekem. megtörölni arcomat.

(2)

étlen-szomjan a sziklán figyelek.
figyelem a sirályokat. mellettem
merülnek. aztán hiányosak a fel-
jegyzéseim, nem emlékszem
pontosan, szivacsos az emlék.

(3)

ott ülök a sziklán, közel a parthoz,
elképezelem, ahogy átúszom, ha
tudnám, hogy át tudom, nem megy.
a szikla körül lapátolok kezemmel.
a sziklát valahogy mégis elhagyom.

(4)

visszaolvasok aztán néhány sort.
egy galamb szállt el felettem.
pedig egy sziklaszirten vártam rá.
nem felém szállt, a sziget másik
oldala felé szállt. valakihez.

(5)

néhány sor, néhány nap, hiányzik.
aztán a sziget partján, homokba
süppedve figyelem a tengert.
a galambot nem is figyelem,
vissza szállt-e tegnap óta.

(6)

kihúznám ezt a sort, mégis meg-
hagyom. meghagyok belőle
néhány szót. a szigetet. innen
indultam. ide jutottam. meg-
kerültem a sziklaszirtet. újra.

(7)

messze van a tegnap, messze.
a galamb elszállt. éheznek. élek.
felkelnék szívesen a homokból.
a lábam nem engedi. a homok
nem engedi. éheznek. várok mégis.

(8)

ne fordulj meg, ne fordulj meg,
mondják. nézd a vizet, nézd.
ha megfordulsz, a szigetet látod.
nézed a tegnapot, nézed a fát.
ne fordulj meg, ne fordulj meg.

MOLNÁR H. MAGOR

Bőr

Asztalhoz ül, hogy csirkét egyen
a nő. A bokája reszket, úgy örvend.

Nem mondhatni,
hogy kellőképpen diszkrét volnék,
azt viszont már véletlenül látom meg,
hogy úgy tesz, mint aki nem mosolyog;
mert bár két elegáns combot majszol,
nem a szája az, mire érdemes figyelni,

és nem a hús az most, ami fontos,
csak a bőr, csak az ő nyakán a bőr,
hogy mennyire finoman feszül majd meg,
azt a falatnyi csirkét, ha lenyeli.

Egy nőnek mindig pompás helyeken
nőnek ki anyajegyei, például neki a bal
tenyerén, amelybe most az a csirkecomb
fekszik, tulajdonképpen csirketérd.

Ujjai zsírosak, szopogatja őket.
Elnézem boldogan, milyen akkurátus.
A nő végül rám tekint, ajkait megtörli,
mindjárt teavizet forral.

Egy nő, mint száz
Celsius-fok, épp elég.

Diaeta

A legegyszerűbb, ha a halászlével kezdem.
A halászlé romlott volt, savanyú, darabos,
mindenféle üledékek úszkáltak benne.

A kenyér is már enyészetnek indult;
még nem penészedett, de keserű lett
és nyirkos. Három vastag szelet.

Pedig tudni lehetett, és én szinte tudtam is,
hogy az a kenyér valaha könnyű volt és meleg,
hogy a halászlé jó húsú busából készült, kellő-
képpen fűszerezve és nem túl sűrűn, pont úgy,
ahogy szeretem. Az embernek megvadul
a szíve, ha belegondol, milyen íze lehetett.

Anyám a konyhában állt.
Figyelte, ahogy megeszem.

Nem hiszem el

Apám gyakran nevetett rajtam.
Sokáig nevetett ilyenkor, igen,
még akkor is, ha már én se bírtam,
pedig én komolyan megtettem mindent,
hogy magamon sokáig nevetni tudjak.

Mert végül már szívesen gondoltam arra,
hogy lófejű vagyok, hogy úgy, mint egy marha,
hogy úgy nézek ki, mint egy egyszerű malac
– én szerettem elnézni, apám hogy kacag.

Az iskolában, az utcán is megszóltak.
Többek közt azért, mert vézna voltam,
mert gyöngye voltam, és persze, mert csúnya,
mint minden gyermek. Néha még volt kedvem
bárgyúnak látszani. Néhányszor meg is vertek.

Elmondom mindezt, de nem panaszképp, mert mostanában már nem csúfolnak, egy fiatalembert nem szokás talán, én nem tudom. Elmaradtak a célzások, és a gúnyolók, gyávák, elfeledtek.

Arról van csak szó, hogy már ezt az egészszet nem hiszem el, és félek, és arra gondolok, hogy csak azért nem mondják, mert időközben ők boldogok, szépek, mert időközben gyengédebbek, aljasabbak lettek. Erre gondolok, igen, erre gondolok gyakran, mikor jó modorú férfiak mellém telepednek és beszédre bírnak, s én prima mondatokkal megpróbálok a kedvükre szolgálni, mert erről van szó tulajdonképpen, hogy bódultan és merészen bár, de végre bólogassanak. Könnyű dolguk van, értenek hozzá, és számolnak azzal a látható veszéllyel, hogy egy bizonytalan időre is jól esik az, hogy ők ennyire rendesek, hogy minden szavamra helyeselnek, a csontjukban hordozzák ezt a kockázatot; kérdéseiket felteszik, bátran bólogatnak, talán egy sört még fizetnek is, aztán széles gesztusokkal kezet szorítanak, szépen hazamennek, és otthon, egyedül, mindenképpen jól röhögnek rajtam; többek közt azért, mert nincsen pénzem, mert nincsen műfajom, mert nincsenek érdekeim, mert érdektelen vagyok, mert nem vagyok dörzsölt, mert nem tudok szociálisan kellőképpen érintkezni, mert nem kúrok félre, mert még nem basztam át senkit, mert lojális vagyok, mert tájékozatlan vagyok, mert nem vagyok képes felmérni a konkrét erőviszonyokat, mert hiszek az erőszakban, és hiszek az óvatos beszédben is, és persze, mert elhiszem azt, hogy ők ennyire helyesek; s bár időközben otthonukban asztalhoz ülnek, ha tálalva már az estebéd, de boldogan köpik ki a legprimább falatot is, míg röhögnek rajtam, mint a könnyelmű zsenik, míg röhögnek rajtam, mint a koponyák; ha most erre gondolok, keserű és sűrű lesz a nyálam, és nem, és nem tudok nyelni; jaj, pedig én is hogy szeretek kocsonyát vacsorázni, mint az apám, ha kacag, s reszket a test, ugyanúgy.

SZÖLLŐSI MÁTYÁS

A.-hoz

Hiába védted, hogyha mennie kellett.
Neki is mennie kellett, mint ahogyan ezrek enyésztek el
ott lent a hosszú parton.
Az elhalt testet, nézd csak, görgeti a víz,
az arcra vékony homokréteget von.

Neki is mennie kellett, ahogy az írnok tette tegnap, diktálás után.
Ha odapillantasz, még láthatod
a vérnyomot,
a néhány karcolást a mészkőoszlop déli oldalán.

Kötél volt, egyszerű kötél.
Fegyver nélkül az ember mintha néma
volna. Nem is hallotta senki,
ahogy talán perceken át keringett,
a saját testsúlyától fuldokolva.
Egész csontszínű volt, mikor levágták.
Akár a tenger lábnyoma a sziklák szélein.
Felgyűródik a víz, lecsap
a nyugvó partra. Béke nincs.

Neki is mennie kellett, ahogy neked
is menned kell. Te sem lehetsz kivétel.
Sőt, szinte elvárjuk, hogy bukásod példa legyen,
már szinte ünnep.
Reményt nem ismerő, kemény jel.

Nekünk is mennünk kell, ahogy neki
is mennie kellett.
Nem is lehetne másképp.
Halálunk hosszú pillanat lesz,
akár a pestises tekintetében
zajongó furcsa tájkép.

Búcsúlevél C.-nek

Nagy voltam szónoklataimban.

Nem volt csatorna, miben bent ragadt
volna a legkönnyebb emberi nedv –
mely együttal a legfájdalmasabb is.
Ezzel teltek be napjaim.

A hangokra sokáig nem figyeltem.
A játék fontossága holmi frázis volt csupán.
A kéz csak eszközként előttem évekig –
biztos alap támaszkodáshoz.
Nem is a nyelv hozta meg a sikert,
inkább egy mozdulat egyszerűsége.

Közöny nem kergethetett el egyetlen egy tekintetet sem.
Szomorúság nem létezett, csak ráhagyatkozás
szavaimra. A szemek mereven,
a rögzítés kín. Döbbenet terül rá
az arcra, néha láthatod te is, ha
figyelsz.
Azt sem lehetne mondani;
hazudtam – legfeljebb, hogy hallgatásom jókor érkezett.
Sokan nem tudják, töprengésük mérgezett nyíl,
hegyes, akár a tekintet, amely
kikényszeríti.

Talán máshogy nem is;
negédes álmom volt, amire vágytak,
de szikárságom elűzött minden manírt,
ami a kétkedésnek alapja lehet.
Brutális színházat emeltem.
Megtört kezet mutattam föl –
holott csak elbeszéltem
mindannyiunkra érvényes történeted.

SZABÓ TIBOR BENJÁMIN

Mint a szart

A hetes pálya Érd előtt teljesen beállt. Már a felhajtón jártak, amikor a rádió bemondta, hogy baleset, egy kamion a szalagkorlátban, technikai mentés, útzár négy órája, a forgalmat leterelik a sztrádáról. Őket nem terelték. Sárga táblák sehol, integető rendőröket se láttak, a rádiót meg nem hallgatták korábban. Hogy baj történt, nem mondta semmi jel. Az autóban ültek hárman, Érd előtt, beékelve egy végtelen kocsioszlopba, délutáni sötét a télben, és éles pirosak benne a sötétben, a féklámpák rubinja villódzó nyakék. Hóesés. A kopott ablaktörlők morogva, rángatózva tolták le az üvegről a sűrű, fehér lebbencset.

A volánnál a nő, aki nem az anyád a nyakát masszírozta, a sötétben is hunyorgott, az arca hullámokban torzult el. Mint aki hányini készül. Nézett ki a szélvédőn a hóesésbe.

– Mi bajod van? – kérdezte tőle apád. – Csak hallgatsz fancsali képpel.

A nő, aki nem az anyád a fejét ingatta.

– Nem figyelsz rám – mondta.

Akkor hátul mocorgás támadt. Egy szivacsos gyerekülésbe szíjazott óvodás fiú mocorgott, mutogatott, aztán kalimpált kézzel-lábbal. Te voltál az.

– Itt egyáltalán nem szabad megállni, mert sötét van – mondta az óvodás. – Egyáltalán nem szabad, forduljál oda ki oldalra, menjünk, anya is mindig úgy szokta, itt megtalálnak a sztrapatuszauruszok, anya ki tud fordulni ipszilomban, csináljad te is, menjünk innen, itt nem szabad megállni!

A visszapillantóba nézett a nő, aki nem az anyád, a tükörben kereste meg az óvodás arcát.

– Várni kell kicsit – mondta. – Majd megyünk, ha lehet. Aludj addig!

A kalimpálás nem csitult.

– Egyáltalán nem akarok aludni – kiabált most már az óvodás. – És anya ki tudna menni biztos, nem állna a sötétben, mert anya kocsija még a hegyoldalban is meg tud állni, olyan kocsija van, úgyhogy forduljál ki, menjünk innen, nem akarok itt lenni, anyát akarom!

Még nem sírt az óvodás. Erőlködött, követelőzött. A nő pedig, aki nem az anyád, a szemét kezdte dörzsölni, közben morgott valami érthetlent, apád csak az *anyád* szót tudta kivenni, és érezte, hogy erre most nem kell rákérdezni.

Hátra fordult apád, megfogta a két kalimpáló kezét, az óvodás szemébe nézett.

– Félsz? – kérdezte apád.

Az óvodás elhallgatott.

– Álomországban nem félek – válaszolta aztán.

– De itt most félsz? – kérdezte apád. Hüvelykujjával megsimogatta az óvodás meleg tenyerét.

– Ide fognak jönni a sztrapatoszauruszok – mondta az óvodás lehajtott fejjel.

Ahan. És apád akkor nagy levegőt vett, hogy most pontosan, okosan elmagyarázza a gyerekeknek. Hogy ad egy, sztrapatoszauruszok nincsenek, a dinók rég kihaltak. Ad kettő, mellettük, a két felnőtt mellett semmitől se kell félnie, megvédik bármitől, ahogy, ad három, a kocsi acél és erős üveg, semmiféle állat nem tud benne kárt tenni, és ad négy, egy rohadt nagy sorban állnak, itt van a közelben legalább kétezer ember, inkább több, a nem létező sauruszok, ha jönnének is, ennyi kéz, erő ledöntené a legvadabb, legerősebb szörnyeteget. Az óvodás újra kalimpált, erőlködött, apád pedig ezeket akarta elmondani, vette hozzá a nagylevegőt.

– Ám előbb szólalt meg a nő, aki nem az anyád.

– Nem látnak meg, kicselezzük őket – mondta. Fáradt volt hangja.

– Idejönnek, bedugják a fejüket – kiabálta az óvodás. – Egyáltalán nem szabad itt állni, a sztrapatoszauruszok a sötétben vadásznak, tudom, jönnek.

Akkor hátrafordult a nő is, aki nem az anyád. Az ujjával mutatta, hogy figyeljen rá az óvodás, maradjon csendben kicsit. Aztán megint előre, reteszt húzott el a műszerfalon, alatta nagyobb, négyzetes nyomógomb.

– Láthatatlanná tevő – mondta a nő, aki nem az anyád.

Benyomta a gombot, piros háromszög kezdett ráérősen villogni az ujjai alatt, a kocsiszekrényt lassú, egyenletes ketyegés hangja töltötte be.

– Most már jöhetnek a sztrapatoszauruszok – mondta a nő, aki nem az anyád. Megint hátrafordult. – Hiába jönnek, nem látnak meg – tette hozzá.

Az óvodásnak tátva maradt a szája, apád mosolygott. A nő viszont, aki nem az anyád, a kormányt kezdte markolászni görcsösen, torzult az arca.

Ültek az autóban, láthatatlanul, apádnak pedig régi híradórészletek jutottak eszébe, még gyerekkorában látott hasonlókat, lehalt amerikai autópályákról. Harminc kilométeres dugók, elcsigázott családok a széles, fakó színű autókban, a szél kavarja a havat, olyan reménytelen, és a képek alatt egy hang azt magyarázta, hogy általában a nyolcadik óra után válik kritikussá a helyzet az ilyen dugókban. Addigra fogy ki a benzin a batár kocsikból, a fűtés leáll, és nem sokkal később elkezdnek megfagyni az emberek. Megmaradtak apád elméjébe a felvételek, és nem konkrétan a látottak miatt, hanem az egész volt embertelen, nem értette, hogy ha a kamerával oda tudtak menni, filmezni tudták a deres arcú szerencsétleneket, mért nem vittek nekik takarókat, forró teát, valamit, ahelyett, hogy mutogatják őket tévében, mint a bazári majmokat. Kegyetlen egy fajta ez az amerikai, gondolta apád gyerekkorában, és a tank kijelzőjére nézett önkéntelenül a hetes sztrádán, Érd előtt a kocsisorban, félig volt, a rádió szerint már négy órája állt a forgalom, akit lehet, letereltek.

– Állítsd le a motort! – mondta apád a nőnek, aki nem az anyád.

Az autó morgása megszűnt, csak az elakadásjelző lassú ketyegését lehetett hallani.

– Megnézem, mi van – mondta a nő, aki a nem az anyád. Sápadt volt, nem várta meg, hogy bárki válaszoljon, kiszállt, becsapta maga mögött a kocsiajtót, elindult a hóesésben, a kabátján sárgák és pirosak villogtak.

– Ha jön egy földrengés, akkor szétnyílik a föld, és minden autó beleesik a nagy lyukba – mondta az óvodás. Forgatta a fejét, amennyire az öv engedte, hogy lássa, mekkora a sor mögöttük.

Apádnak nem volt kedve szólni, hallgatott. Nem értette, miért viselkedik így a nő, aki nem az anyád. Biztos már nem szereti. Elege van, unja, a gyereket is, akihez semmi köze. Nyilván ettől van rosszul, gondolta apád, látszik rajta, hogy ez a baja. Az undor. Hogy megunta, elmúlt a szerelem, csak megszokásból van vele, velük, de közben a gyomra felfordul az egésztől. És még arra is gondolt apád, hogy most akkor mi lesz, hogyan tovább. Apád kétségbe volt esve.

Aztán telt az idő, feltűnt a hóesésben a nő, aki nem az anyád, most fehér reflektorok fénye a kabátján, és látta apád az arcára rajzolódó undort. Az úton, ahol sétált visszafelé a kocsihoz, a leállósávban egy köpcös férfi álldogált lehúzott vattakabátban, zsebre dugott kézzel, az egyik kamion sofőrje lehetett. Nyújtogatta a nyakát, pipiskedett, hátha meglát valamit. Hátral az óvodás megint mocorogni kezdett, kint a hóesésben pedig a férfi mellé ért épp a nő, aki nem az anyád. Megcsúszott a csizmája a friss havon. Egyensúlyát veszítette, a férfinak neki majdnem, kapálózott kézzel-lábbal, de végül talpon maradt, az óvodás pedig akkor kezdett beszélni. Apád hátra fordult, hogy értse, az elejéről így is lemaradt.

– ... és attól olyan hatalmas szélorkán tud támadni, hogy egyáltalán nem marad semmi, leradírozza a házokról a tetőt, meg kifújja a vízből az állatokat, egyáltalán nem lehet megállítani, és a halakat meg a békákat felrepíti az égbe, és a felhőben lesznek.

Apád egy pillanatra megint oda nézett, ahol az előbb a csúszás, csak rutinszerűen, a biztonság kedvéért.

– Nem kell annyiszor mondani, hogy *egyáltalán* – jegyezte meg apád. Rögtön ezután döbbenet látta, hogy a nő, aki nem az anyád, odakint ordibál, veszekszik a férfival, vagy a férfi vele, még hadonászik is a vattakabátos. Apád a kilincsért nyúlt, miközben az óvodás már másik témában.

– A húgyhólyag csak akkora, mint egy kivi, de amikor nagyon kell pisilni, olyan óriásira tud megduzzadni, mint a sárgadinnye, apa, ki ne szálljál! Nehogy itt hagyj egyedül a sötétben, apa, egyáltalán ne szálljál ki!

– Jövök azonnal – mondta.

Az óvodás pedig reflexből üvöltötte, hogy nem marad egyedül, apád a szélvédőn át látta, hogy még mindig veszekednek, de más nem történik, a gyerek torkaszakadtából könyörgött és követelt felváltva, apád pedig kapkodta a fejét. Beragadt a helyzetbe.

Fél perc volt, kicsit se több, és újra az autóban ült a nő, aki nem az anyád, miközben hátul az óvódás már nyugodtabban magyarázott valamit a vulkánokról, meg hogy a sárfolyamban milyen kövek le a hegyről.

– Ezt a tirpák parasztot! – mondta zaklatottan a nő, aki nem az anyád.

Apád hallgatott, zavart volt, növekedett benne valami rossz érzés, indulat.

– Tirpák paraszt, nem láttad? Nem vetted észre? – kérdezte. Zihálva vette a levegőt.

– Láttam – válaszolta apád lehajtott fejjel.

– A bokám majd' szétszakadt, erre odaböfögi, hogy a lábad elé nézzél, bazmeg – mondta a nő, aki nem az anyád. – Hát elküldtem az anyjába, erre még ő fenyegetőzik, a pofám leszakad. Az lett volna szép, ha megüt!

És apád akkor már tudta, hogy ki kellett volna szállni. Azonnal, ott teremni, helyre tenni a helyzetet. Mert ő a férfi. És mert az orra előtt akarták bántani a másikat. Ki kellett volna szállni, az óvódás baját hagyni későbbre.

Apádnak izzadt a tenyere, hátul az óvódás egy pillanatra se hallgatott el, apádat pedig belülről falta fel a kudarc érzése, szédült, melege volt, fázott.

– Mit mondott? – kérdezte apád

Akkor tűnt fel apádnak, hogy az a vattakabátos az autójukhoz közeledik, automatikusan nyúlt a kilincs után, a gyomrában ismerős remegés, nem a félelemé, hanem a harci stressz remegése, miközben válaszolt a nő, aki nem az anyád.

– Hogy szétrúgja a valagam, ha sokat... ki ne szállj!

Apád már nem ült a kocsiban, mire befejezte a mondatot a nő, aki nem az anyád, és aki szintén azonnal kiugrott, a vattakabátos már csak néhány lépésre.

– Ha még egy szót szólsz a nőmhöz, megöllek – mondta apád, nem kiabált, nem erősködött, csak ezt közölte, a férfi akkor odaért, apádra nézett, aztán a nőre. Mondott valamit.

Abban a pillanatban apád azt a kamionsofőrt úgy leütötte, mint a szart.

Elesett a vattakabátos, a két kezén támaszkodott, azokkal lökte magát, hátrált, apád meglepettséget látott rajta.

– Te visszaülsz a kocsiba – mondta apád a nőnek, aki nem az anyád. Vissza is ült, nem szólt semmit.

És a másikra figyelt apád, a földön lévő vattakabátosra, aki hátrált valameddig, támaszkodva, aztán felállt, ő se szólt semmit, hátrált, elment. Apád megvárta, amíg teljesen eltűnik.

Az autóban ültek hárman, hallgattak, apád az óvodáshoz fordult, a gyomra még remegett.

– Minden rendben? – kérdezte tőle.

Az óvódás nem válaszolt, de nem látszott ijedtnek, inkább nem értette, mi történt.

– Hülye vagy – mondta akkor a nő, aki nem az anyád.

Egymásra néztek apáddal.

– Megérdemelte – mondta apád. – Tirpák paraszt!

Akkor az óvodás megszólalt hátul.

– Kérdezhetek tőle valamit?

Az óvodás apádhoz beszélt, de kérdezni a nőtől akart, aki nem az anyád.

– Róza. Úgy hívnak, hogy Róza. És kérdezz nyugodtan – válaszolta Róza.

Akkor az óvodás arca huncutkodásba göndörödött.

– Szerintem a németek úgy mondják a Rózáat, hogy Rozinkácska.

– Pffúj, nem mondhatják így, ez nagyon ronda! – rázta a fejét Róza.

Nevettek, ketten. Apádat idegesítette, hogy még mindig remeg a gyomra, meg dobol a vér a fülében.

– Megérdemelte – bólintott apád.

– Bocsánatot kért, te hülye. Azt mondta, mikor idejött. Hogy bocsánat. Erre kiütötted.

Apádnak elakadt a szava.

– De tényleg megérdemelte, tirpák paraszt – tette hozzá Róza.

Nevettek hárman, aztán más már nem történt, kivárták a technikai mentést, meghallgatták az óvodás előadásait a harcsacápákról meg a villámok erejéről meg a felhőkarcolók liftjeiről. Egyszer csak megindult a kocsioszlop. Előbb döcögve, megmegállva, aztán a dugó fellazult, és tudtak haladni, mintha épp csak nagyobb forgalom lenne. Megbeszélték, hogy az első benzinkúton pisilnek, mielőtt valami komoly baj történik, és Róza arcán ismét látta apád a torzulást, azt a hullámokban rátörőt.

– Most azonnal mondd meg, mi bajod van! – követelte apád.

Akkor Róza a jobb kezével végigsimított apád arcán, az autó a benzinkút lehajtójára fordult épp.

– Nem figyelsz rám – mondta Róza.

– Hónapok óta nem figyelsz – mondta Róza.

Hárman voltak, sötét téli délután, a kopott ablaktörlők morogva, rángatózva tolták le az üvegről a fehér lebbencset a benzinkút parkolójában. És amikor a pisilés meg a tankolás után Róza beleszagolt a gépi feketekávéba, hát olyan szép, szabályos terhességi hányást mutatott be a kocsi mellett, hogy öröm volt nézni.

FODOR ÁKOS

Gyűrű

élő élőbből él

Egy őszike

Mit tudok én?
– Mittudomén.

(Cím nélkül)

Címzettjét bármely
leveled megtalálja,
ha jól írtad meg.

Kritikus eset

céhenkívüli tehetség

Élet-tani jegyzet

A halállal számolni kell
– de nem lehet.

Mérlegelés

Ébren jó vagyok;
álmomban csak őszinte.
– Jobb, mint fordítva.

Dalocska a geneziszről

Úgy találta a Teremtő:
„nyolcszor négy: az harminckettő!”
(S még mi mindent ki nem talált?
Életet, szerelmet, halált...)

Józen belátás

A fájdalom nem
„ránk tör”, hanem belőlünk
tör ki, ha fölgyűlt.

Interjú

– Hogy vagy?
– Elmondhatatlanul...!

Hungarian mix

háryánosvitéz

In memoriam

Nagyobb Esemény
voltál életemben, mint
a sajátodban...?

BORSIK MIKLÓS

Penetráns radikalizmus

A JUHÁSZ FERENC-OLVASÁS NÉHÁNY TENDENCIÁJA A KÉTEZRES ÉVEKBEN

Zavarba ejtő megtapasztalni, hogy ha Juhász Ferencről kérdeznek élő szóban, többször azzal kezdem a választ, hogy exkuzálom magam, már-már függetlenül attól, hogy ki és hogyan érdeklődik, majd beszélni kezdek valamiről, amiről a másik fél nem egyszer szinte semmilyen ismerettel nem rendelkezik. Ilyenkor a haszontalan fölény valamelyest komikus, ha onnan szemléljük a kérdést, hogy jelenleg magam is csak egy töredékét ismerem a rendkívül terjedelmes, elsősorban talán mégsem a mennyisége miatt nehezen befogadható Juhász-életműnek. Többek között ennek a furcsa helyzetnek az eredetét tárgyalná ez a dolgozat, melyet indokoltnak látszik egy félig Farkas Zsolttól, félig Kukorelly Endréről vett idézettel indítani: „[70-es évek, ültem a villamoson,] olvastam az irodalmat, és abból meg lehetett tudni, hogy nem leszek író [...]. Az irodalom *valamilyen* volt, egy kicsit elég félelmetes, szárnyai voltak, kerengett, és nem volt bocsánat. Szép arányosan foglalta el a papírt az irodalom. Hogy egyre kisebb lett, aki olvasott.» – idáig *A Memória-partból* származó Kukorelly-, innentől a Farkas-részlet – Később azonban megváltoztak az idők. Lassan alábbhagy a »csillag-világ-mindenségezés« meg a nagyképű (nagy képeket író) írások áradata. Tandori, Petri, Esterházy. Lehet egy kicsit lazítani, a XX. század költői már nem annyira lángoszlopok és nem vezetnek senkit sehova, az univerzum összes terhei lassan egyesegyedül Juhász Ferenc vállain nyugszanak.”¹

Még ha az idézetben foglaltak nem állnak is teljes összhangban Juhász önképével (sőt), ez az „egyesegyedül” mára olyan, hogy időnként ő maga is reflektál rá, egy 2010-es beszélgetés alkalmával például a következő módon tette meg: „Egyet tudtam egész életemben, hogy nem szabad abbahagyni. Kánonok voltak, lesznek, el is múlnak. Nehéz volt. Olyan betonburkot, mint Csernobil köré, öntöttek körém hallgatással, egészen ezelőtt 5 és fél évig, de egyet tudtam, ha semmi más nem jut nekem, akkor is megmarad a család, a barátság, a papíros, a ceruza és az íróasztal.”² Csernobil beillesztése az interpretációba egyből meg is mutat valamit abból a gigantomániából, amely az egyik fő okozója lehet a mondott hallgatásnak, de van itt valami más is, ami figyelemreméltó, ez pedig a világvége-félelem. Az atom vándormotívum Juhásznál, leghosszabb éposza, az 1985-ös *Halott feketerigó* is a fenyegető atomkatasztrófa utáni világot ecseteli. A „Zengő Dunyháról”, „Zúgó Dunyháról”³ van benne szó, amely egy, a halott földet övező légyburok, és ennek kapcsán két megjegyzés is idekívánczozik, György Péter ugyanis a nemrég megjelent *Apám helyett* című kötetében foglalkozik ezzel a problémával. Az

¹ FARKAS Zsolt, *Milyen bír lenni a szív. Kukorelly stílusának két jellegetességéről* = Uő., *Mindentől ugyanannyira*, József Attila Kör – Pesti Szalon, 1994, 108.

² SZEPESI Dóra, *Kíváncsiság – a mécs parafagyűrűje alatt az olaj. Juhász Ferenc a Szabad az Á-ban*, <http://www.barkaonline.hu/helyszini-tudositasok/1685-juhasz-ferenc-estje>.

³ JUHÁSZ Ferenc, *Halott feketerigó* [a továbbiakban: HF], Szépirodalmi, Budapest, 1985, 452.

emberiség nevében című fejezetben, ahol „az emberiségért való humanista aggódás giccset”⁴ több szerzőnél azonosítja, Juhászt mégiscsak kitünteti, mondván, hogy az ő „elementáris tehetsége” sem volt elegendő, egyfajta emberiség-giccs erősebbnek bizonyult a „radikálisan megújított költői nyelvénél”. György Péter úgy fogalmaz, hogy Juhász költészetét „két véglet uralja – a kozmikus dimenziók és a biológiai lét mikroszkopikus nyomai, részletei között folyamatos az átjárás, és egy léptéktévesztő esztétikával szembesülünk, amely nem csekély mértékben az absztrakt humanizmus tárgyavesztettségéből is következik.”⁵ A mikro- és a makrokozmosz különböző összjátékai, egybetűnései divatosak ekkortájt, az implicit jelszó pedig így hangzik: „Csak semmi konkrétat, csak semmi itt és mostot, csak semmi félreértetlent, semmi felismerhetőt.”⁶

György Péter kezdeményezése mindenképpen inspiratív, kifogásolható azonban, hogy a kelletténél jobban homogenizál, azzal együtt, hogy – azt hiszem – nem lehet nem érteni Margócsy István ’96-os vallomását: „Nagyon nehéz [...] Juhásznak egy művéről beszélni – mit is lehetne csak az egyikről mondani?”⁷ Enyhén szólva is érződik annak a fenyegetése, hogy Juhász kapcsán csak kissé skizoid tézisekkel tudok előállni, amit azonban mindenképpen el szeretnék kerülni, az éppen a léptéktévesztő homogenizáció. Ha szembesülünk ezzel az egyfelől valóban léptéktévesztő vagy léptékvesztő életművel, és túlzottan egyszínűsítjük, akkor olyan kihágást követünk el, hogy a csapda, amelybe besétálunk, Juhász csapdájához hasonlít, bár nem egyezik meg vele. Egyazon vezérmetaforát jelölve ki, Szilágyi Ákos Weöres Sándor hajóját⁸, Márton László Juhász Ferencét⁹, Károlyi Csaba Petri Györgyét¹⁰ súllyesztette el egyszer, holott megkísérelhető, hogy inkább flottának tekintsük az éppen adott életművet, amelyben minden mű egy hajó, de lehetnek ott csónakok is, tutajok, tetszés szerint. Ugyanakkor az, hogy bizonyos fokú sztereotipizálás, bármely diskurzusban, nem csak elkerülhetetlen, hanem hasznos is, nem kérdés. Valódi dilemmának látszik ellenben, hogy megtehetjük-e, hogy az utóbb említett járművek egyes *alkatrészeit* preferáljuk, jobban értékeljük, mint másokat.

A *Halott feketerigóban* számos olyan részletet találunk, amelyek ellentmondani látszanak annak, hogy Juhász az „itt és most” elől mindig föl- és alá menekül, hogy a makro- és a mikrokozmoszban akár öntudatlanul bujdokoljon, miközben a biologikumot analizálja, többnyire hasonlítások, vizuális analógiák segítségével alkotva meg a maga „bontás-sorait” (a találó „bontás-sor” kifejezés egyébként Juhász egyik legeltökéltebbnek mutatkozó méltatójától, Tandoritól származik¹¹). A valószínűleg főműként is aposztrofálható *Halott feketerigóban*

⁴ GYÖRGY Péter, *Apám helyett*, Magvető, Budapest, 2010, 238.

⁵ *I. m.*, 237–238.

⁶ *I. m.*, 238.

⁷ MARGÓCSY István, *Juhász Ferenc: Krisztus levétele a keresztről* = M. I., *Nagyon komoly játékok*, Pesti Szalon, 1996, 80.

⁸ SZILÁGYI Ákos, *A weöresi magatartás*, in: DOMOKOS Mátyás (szerk.), *Öröklét. In memoriam Weöres Sándor*, Nap, Budapest, 2003

⁹ MÁRTON László, „A mennyiség nyüzsgése”, *Holmi*, 1989, 2. sz.

¹⁰ KÁROLYI Csaba, *A Petri-mítosz vége*, *Élet és Irodalom*, 2008. január 4., http://www.es.hu/karolyi_csaba;a_petri-mitosz_vege;2008-01-14.html

¹¹ TANDORI Dezső, *Juhász Ferenc Versprózák kötetének újraolvasása*, *Kritika*, 1983/2, 18. Lásd még ugyaninnen: „Azt hiszem, a felbontott képek, a látszólag túlságig tagolt pillanatok, mozzanatok, fogalmak és dolgok szerepe igen egyszerű: kitarított hanghelyek ezek mind, a világ érthetőségének kétes képzetére utalnak, arra, hogy vajon a legegyszerűbbet is „értjük-e”, amikor az, e legegyszerűbb,

vagy *A boldogság* című kötetben¹², mely az eposzsal nagyjából egy időben íródott, vitathatatlanul megtörténik a szembenézés a „történetünkkel”, csak kevésbé a nyolcvanas évekkel, inkább a második világháborús időkkel (jóllehet a két korszak összefüggései ezúttal sem tekinthetők nem létezőnek), ami csak részben igazolja György Pétert. A nagyéposzban számos narratív betét található, amely helyet kaphatna az elmúlt század egyszerre kollektív és privát traumáinak kiemelkedő szépirodalmi feldolgozásai között. Csak hát – gyakran úgy érezhetjük – ezek mintha el akarnának sikkadni, amiben nem annyira vagy nem csupán a recepció a hibás, a kánon természete pedig nem egészen azonos az évszakok természetével, ahogyan ezt Juhász sugallja¹³. Mindazonáltal itt ismét hasadozik az interpretáció, mert Radnóti Sándor azt írta egy Juhász-kritikájában, mely a 70-es években emlékezetes vitát is kiváltott, hogy „minél jobb, annál rosszabb”.¹⁴ A kissé könyörtelen véleménynyilvánítással akkor azt sugallta, hogy ha valami találó a Juhász-műben, akkor csak eggyel több okunk van a szomorúságra, hiszen a problémás egészben kétes értékű és bajosabban fedezhető fel a minőség, melyről miért is döntenénk egy-egy kipécézett darabka értékelésével? Előttem, miközben Radnóti provokációját igyekeztem megfontolni – ami már gyakorló bányász (vagy orvos) koromban történt, amikor elkezdtem kísérletezni a Juhász-tömörítésekkel/parafrázisokkal/paródiákkal/intralingvális fordításokkal¹⁵ –, egyre inkább igaznak tűnt az a nem túl új keletű gondolat, hogy a szelekció az alkotás részét képezi. Így a válogatós, citátum-vadász Juhász-interpretáció veszélye, hogy a kritikus, az elemző pozíciója már az alkotótárséhoz közelít. Arra gyanakodhatunk, hogy valamely munkát a tárgyalt szerző helyett végzünk el, aki például a sikerültebb életrajzi-epikus szakaszokat – Dérczy Péter is elsősorban ezeket dicséri Juhász legutóbbi verseskötetében, *A gyermekkor csontvázában*¹⁶ – többször orvosi terminusokkal köríti, de mintha egyszerre kívánná szerves és szervetlen műalkotást létrehozni, a montázst kicsit szerencsétlenül alkalmazza, egy avangárd és egy nem avangárd műalkotásnak inkább az

ily végsőkig bonthatóan bonyolult? Elegendőnek képzelhető-e az egyszerű, már használatos szóval történő megnevezés? Megnevezhetünk-e (ma; Juhász „pillanatában”) bármit, ha a kész elemekhez, a meglevő megnevezési módokhoz fordulunk?” Pascal szavai is azt implikálják, hogy a bontás-sorok mindig paradoxonokkal és a megragadni vágyott konstans elvesztésével is szembesítenek: „A város, a falu távolról város és falu. De ahogy közeledünk hozzájuk, házakká, fákká, cserepekké, levelekké, füvekké, hangyákká, hangyalábakká lesznek, egészen a végtelenségig. És mindez a „falu” elnevezés mögött búvik meg.” Blaise PASCAL, *Gondolatok*, PÓDÖR László ford., Szeged, Lazi, 2005, 46.

¹² JUHÁSZ Ferenc, *A boldogság*, Szépirodalmi, Budapest, 1984.

¹³ Sugall azonban mást is, differenciáltabb öndefiníció áll elő a *Halott feketerigó* könyvjelzőjén, ahol a szerző „az innen és a túl Üveghegye”-ként jellemzi életművét, implicite egyszerre utalván annak megkerülhetetlenségére és láthatatlanságára, jól mérve be a(z) akkor már a bíráló hangok tekintetében sem csak) potenciális fogadtatást, izgalmas játékba hozva egyúttal „az üveghegyen is túl” fordulatot, mely a mesékből származik, így tehát az imaginárius és a nem imaginárius egységéről, illetve annak vágyáról is szó lehet, ahogy arról is, hogy ez a korpusz egy szélsőértéket is képvisel, valamiféle „partjelző”.

¹⁴ RADNÓTI Sándor, *Halál-líra*, Kritika, 1984/1, 17.

¹⁵ <http://www.litera.hu/hirek/juhasz-ferenc-atiratok> – ezeket a darabokat például azért tartottam fontosnak, mert úgy adnak precíz és érzéletes leírást egy-egy szituáció materialitásáról is, hogy a történelmi keretet kontúrozzák, és bemutatják, a történelem miként alakul a bőrünkön, a bőrünk alatt, mit tesz annak egyszerűsége, mindennapisága, vagy akár az aberráció természetessége. A Juhász-recepció heterogenitását jól példázza azonban, hogy Szántó Domingo szerint megfontolandó, hogy az átiratok az eredeti művet megfosztják annak gazdagságától, és nem mondható, hogy optimális funkciót töltenének be mint kulturális transzferek: http://folyometer.blog.hu/2011/04/17/atirat_de_mi_vegre és <http://folyometer.blog.hu/2011/06/17/pizsamaparti>.

¹⁶ DÉRCZY Péter, *Juhász Ferenc őszikéi*, Alföld, 2011/2.

összekeverését kapjuk, mintsem a szintézisét. Mellesleg a *Halott feketerigó* megírásakor már a feleség alkotótársnak bizonyult, aki a költői leltárhoz szakkifejezések összegyűjtésével járult hozzá, és aki az eposz egy helyén így szólított meg: „Tegnap, mikor / a taxiból kiszálltam és megláttam az aszfalton az árnyam, a Nagykörúton álltam, / te meg otthon orvosi könyveid nézted, a Belgyógyászatot, az Orvosi Fizikát, hogy / versemben pontos legyek”.¹⁷

Tekintve, hogy itt mintha a teoretikus részrehajlás túlzott leegyszerűsítéshez vezetne, feltehetően más pontosságról van szó, mint amelyet Juhász a nagyra becsült, sok eposzban és hosszúversben fellépő és sokféleképp identifikált¹⁸ József Attilától részben el is tanulhatott volna, de most inkább azt fontos látni, hogy annak ellenére, hogy Radnóti valamennyiben mindenképp legitimálná az elfordulást a Juhász-műtől, a „minél jobb, annál rosszabb” termékeny szlogen. Szinte kiprovokálja a részletcentrikus Juhász-olvasó attitűdöt, amelyet közeli-nek érezek (Margócsy István is visszavágott később, talán áldurcás humorral, a „minél jobb, annál jobb” fordulattal¹⁹).

Azon a ponton azonban, amikor az atomkatasztrófáról volt szó, ígértem egy másik megjegyzést is. Úgy vélem, Juhásznál a létezés katalogizálásának, a mindent-megnevezésnek a szándéka mellett legfőképp az egységnek és az egység láttatásának a vágya munkál. Mindig, amikor két létező hasonlóságát megragadja – és az eszközök között legnagyobb teret a legtöbbször explicit hasonlat nyer –, egy újabb *példát* hozott arra, hogy a létezők egyek és összetartoznak. Aki folyton az összekapcsolásokban gondolkodik, az itt a halandóság, veszendőség felől tekint minden létezőre, erről nem tudja elterelni a figyelmét, és talán az összes többi analógia ezzel analóg. Az Annuska hasára forrt hipermangán-rögben, a hozzá hasonlított kecskeürülékben, madártetemben²⁰ azonos, hogy mindegyik eltűnik. Mintha ez a fundamentális analógia követelné a további analógiák azonosítását. Miközben a hasonlatok mániákus sorolása zajlik, gyakran úgy érezzük, még akkor is arról van szó, hogy a hasonlítottak a halandóságban osztoznak, amikor a halál az adott szakaszban szóba sem kerül. Számos eddig nem említett határ áll azonban rendelkezésre, melyet át lehet és át kell hágni, ha a dolgok közötti differenciát számolná fel az imagináció. A halál elől a különbözők egymás felé, sőt egymásba menekülnek – Juhász a hasonlatot és a metaforát már-már felcserélhetőként kezeli –, noha felismerhetnék, hogy a különbözőségük megőrzése a haláluk elodázása is egyben. Többek közt Paul de Man fejt ki, hogy az egység vágya és a halál miként függ össze szorosán, hiszen például Baudelaire-nél (aki ismét Juhász mestere, de hát itt mesterből van vagy száz) éppen a halál az egység adekvát szimbóluma, noha a halottlét is csak az illúzióját nyújtja annak, amit egységnek hívunk.²¹

Ez a felvezetés azért volt szükséges, hogy utalni lehessen rá, az atomkatasztrófa utáni tér azért is kedvelt Juhásznál, mert a fikció a radioaktív közegben legitim módon egyesítheti azt, ami a képzelet terméke, azzal, ami nem az. Végre elszabadulhatnak a hétlábú békák, megte-

¹⁷ HF, 410.

¹⁸ Lásd ehhez Katona Gergely kiváló tanulmányát: *A halottak rendje. Juhász Ferenc emlékezetstílusáról*, Jelenkor, 1995/2.

¹⁹ MARGÓCSY, I. m., 82.

²⁰ HF, 221.

²¹ „Baudelaire felismeri, hogy a halálban való egység ígérete maga is teátrális fikció, a képzelet játéka, amely nem ér véget az ellentétek soha be nem következő egyesülésére váró örök várakozás igazi kínjaival” Paul DE MAN, *A szimbolizmus kettős aspektusa = Uő., Olvasás és történelem. Válogatott írások*, ford. NEMES Péter, Osiris, Budapest, 2002, 108.

remtődhet annak az illúziója, hogy a képzelet világa és a valóság áthidalható, ezért nem célszerű csupán a rendszerváltás előtti történeti szituáció felől tekinteni a juhászi atomfixációra. Máskor azt látjuk, hogy Lucas Cranach a festménye előtt áll, és Jézus lespicceli őt. Jézus szívéből, magából a képből kiszökik a vér, és éppen Cranachot találja el²², a festő és a festett találkozhat. De ahogyan a fiktív és a nem fiktív határvonalát át kell vágni, úgy a könyv sem csupán a könyvvel azonos már, jégeső után a halott madár csőréből úgy fut a vércsík, mint a könyvjelzőszál, amelyet a lapok közül kivetnek.²³ Juhásznál ez a mániákus határsértés azonban – noha a szerző jó eséllyel más céloz meg – éppen az elkülönültséget teszi mindinkább hangsúlyossá, mert implicite arra emlékeztet, hogy hiábavalók azok az erőfeszítések, amelyek megszüntetnék a nagybetűs Differenciát. A metaforák mintha nem bírnák elviselni, hogy nem kell őket szó szerint érteni, ezért Juhász folyton materializál, a „szellemi táplálék” elhasznált metaforája az, ami megszűnve őrződik meg az olyan képekben, mint amilyen Babis szemének megívása²⁴, vagy amikor a lírai alany szájában egy borjú nyelve tűnik föl, amelyet nem mint falatot forgathat meg a saját nyelvvel, hiszen a borjú ő maga. Dante pedig tőgygel flangál, amelyet Juhász borjú-alteregója üldözőbe is vesz.²⁵ Itt így alakul az áthagyományozódás. *Az isteni színjátékot* is telítik a „vitális” halottak, Dante is grandiózus felsorolásra törekedett, ezért a mesterek mestereként identifikálódik. *A Halott feketerigó* bevezetőjében megáll Juhással szemben, és a szeméből egy háló áramlik kifelé, mely amint távozik Dante szemüregéből, be is tér a Juhászéba.²⁶ Az invokáció tehát mint performatív aktus elmarad, arról azonban olvashatunk, miként történik meg a segítségnyújtás – az öröklés aktuáról, melyben mind a behatolás, mind az ejakuláció csak részben eliminálódik. Ez az a pervertált vizualitás, biofilia, ami Nemes Z. Mária és Kele Fodor Ákos egyes kísérleteihez kapcsolhatja a költőt, és ami miatt legitimnek találok a penetráns radikalizmus kifejezést, a *penetratio* szónak inkább az eredeti jelentésére utalva (‘áthatolás’, ‘átfúródás’, ‘benyomulás’, ‘beszivárgás’)²⁷, ugyanakkor – beismerendő – arra is, hogy többek a juhászi szöveg- és létmohóság írásos termékeitől mint valami antihigiénikustól ózdkodnak – nem csupán a szerző témaválasztásai, az undor intenzitásait is segítségül hívó képei miatt –, még ha véleményüknek több esetben nincs is írásos nyoma.²⁸ A horror, a sokk működése, úgy tűnik, fontos kérdés Juhász számára, de ezt nem vagy nagyon ritkán teszi beszéd tárgyává interjúkban, egyéb

²² HF, 331–332.

²³ *A jégverés fehér dühdiadalma* = JF, *A gyermekkor csontváza*, Kossuth, 2010, 19.

²⁴ HF, 139.

²⁵ HF, 160.

²⁶ HF, 8.

²⁷ Hozzá kell tenni, hogy a dolgozat címe redundáns, amennyiben nem is létezik olyan radikalizmus, amely ne volna penetráns, hiszen ahhoz, hogy a gyökerekhez eljussunk, az esetek döntő többségében elengedhetetlen keresztülvájni egy(-két föld)réteget. Ennek ellenére gondolom, hogy a cím érvényes lehet azért, hogy nyomatékosítja a Juhász-poétika egyik fontos jegyét.

²⁸ Ne feledjük, hogy az értékítéletek politikai okokra is visszavezethetőek, és nem mindig tisztázott, melyek az adott Juhász-értékelés szempontjai. Petri György kritikája azonban, melyet az *N. L. emlékére* című vers közvetít, egyértelműen morális, leszámítva a szarkasztikus „szívós” jelzőnek a Juhász-művek terjedelmére is vonatkozatható konnotációját. A vers Juhász nevét csak monogramként szerepelteti, míg Nagy Lászlóét kiírja, helyesebben „becézi”: „Laci, a Badacsony is / látatakonyból lett. // Örülök, hogy már nem élsz. / És a drága Margit sem. / J. F. még megvan, / szívós fajta, minden rendsz...” PETRI György, *Összegyűjtött versek*, Magvető, Budapest, 2003, 315. Figyelmet érdemlő, hogy az itt már-már szóra sem érdemes Juhász az, akinek a költészete az ezredforduló utáni fiatal irodalomban véleményem szerint nagyobb felhajtóerővel bírhat, mint Nagy Lászlóé.

paratextusokban. Ugyanakkor amiket itt említék kapocsként, azokat például Tolnai Ottó kapcsán is felhozhatnám. Érdeemes felidézni, hogy Nemes Z. 2006 telén, az ELTE BTK Kari Olvasójában Tarján Tamással beszélgetett, aki a költő első könyvében Tolnai-hatásokat vélt fölfedezni. Nemes Z. később vallotta be, hogy az *Alkalmi magyarázatok a húsról*²⁹ megírása előtt igen kevés Tolnai-verset olvasott. A hatással kapcsolatos elképzeléseinket újra és újra érdemes tehát felülbírálni, feleleveníthető még, hogy éppen Kukorellynél, akiről hamarosan hosszabban szólnom kell, hiszen a dolgozat elején magára hagytuk, szerepel a következő: azt „írta Balassa Péter egy recenzióban, hogy szerinte rám *hatott* a Pessoa. Akit azonban nem ismertem, *egy* ember, aki *több* költő, csak annyit tudtam róla. [...] Akkor gyorsan elolvastam, amit lehetett, és meg kellett állapítanom, tényleg *hatott*”.³⁰

Külön fejtegetést érdemelne, hogy Juhász és Tolnai poétikája miként vethető össze, és nehéz megmondani egy-egy, a fiataloknál megjelenő tendenciáról, hogy kinek a hatása volta-képpen, pláne hogy az is lehet, hogy elsősorban filmes hatás, ha már a horrort emlegettem.³¹ A különbségek Juhász és a két fiatal szerző lírája között döntőbbek, ami véleményem szerint részben annak köszönhető, hogy az utóbbiak inkább hajlanak arra a szoros olvasásra, mely nem elfogult a materiális világ morfológiájának és lehetséges analógiáinak irányában, és így önmaguk jobb szerkesztőivé válhatnak, mint a náluk kétségkívül – a szónak nem csupán ironikus értelmében! – vulkanikusabb Juhász. Ha csak egy dolgot kell felhozni, ami a Juhász-életmű elszigetelődését támogathatta, ilyen például a szöveg diktálta olvasási tempók diszszonanciája. Hol nagyon transzparens a szöveg, így viszonylag lendületesen olvasható, hol pedig hirtelen leíratik például az, hogy „nyomásvályú-ágcsillag”³², és ez a hektikusság megnehezíti a viszonylag egyenletes, viszonylag értő előrehaladást. A szintagmatikus sor egy-egy nagyon kicsi szelete indítványoz nagyon sok vizualizációt, és a szövegellenállás ilyenfajta alakulása is, a határok gyakori megnyitása miatt, már-már állandó kevertségérzetet kelt.

Hogy a továbbiakban Juhász és a fiatalok között egy-két konkrét hasonlóságot szemügyre vehessünk, érdemes felidézni, hogy az elhasznált metaforák revitalizációját említettem a „szellemi táplálék” kapcsán, de talán pontosabbak vagyunk, ha azt mondjuk, hogy ott, ahol Dante tőgyén csüng a tanítvány, már megszűnik a metafora, inkább metamorfózisról érdemes beszélni (ezt a két fogalmat többek között Deleuze és Guattari állítja szembe³³). Hasonló történik, amikor a „szívből jön” metafora alakul át, és a szív, amely a verset megszüli, értelemszerűen placentával is rendelkezik. A szív-placentát azután elfogyasztja a beszélő, és az,

²⁹ NEMES Z. Márió, *Alkalmi magyarázatok a húsról*, József Attila Kör – L'Harmattan, Budapest, 2006.

³⁰ KUKORELLY Endre, *Kedvenxc*, Jelenkor, Pécs, 1996, 205. Ez természetesen nem csak a fiatalok és Juhász, hanem Juhász és az elődei viszonyára nézve is áll. Nem csak az a kérdés azonban, hogy mely szerzők és művek azok, amelyek felől nézve Juhász olyan, mint Pessoa felől Kukorelly, hanem az is, hogy mely Juhász által olvasott, de expliciten, az érintett szerző nevének említésével vagy vendég-szöveggel meg nem idézett művek nyomai fedezhetőek fel az époszokban és a hosszúversekben.

³¹ Vö. pl.: a Telep csoport tagjai „[m]ár a Kádár–Aczél-korszak után járták ki az iskoláikat, majd az ezredforduló táján kerültek egyetemre. A 20. századi ideológiák bukása után sajátították el a kulturális mintákat, a számítógép használata már természetes eszköze volt a környezetüknek, és ezzel összefüggésben a Történelem után már nem a szöveg volt a kitérített jelrendszer, amely a kulturális el-sajátítás mintáit szervezte, hanem erősebb kisugárzással bírt a digitálisan kódolt mozgókép, egyszerűbben fogalmazva a film.” BORBÉLY Szilárd, *A Telep valami mása = Telep-antológia*, szerk. KERESZTESI József, Scolar, Budapest, 2009, 133.

³² HF, 264.

³³ Vö.: Gilles DELEUZE – Félix GUATTARI, *KAFKA. A kisebbségi irodalomért*, KARÁCSONYI Judit ford., Qadmon, Budapest, 2009.

hogy az 500 oldalas, univerzális tárlat értékkel rendelkezni vágyó époszban ilyen nagy szerepet kap a táplálkozás, nem meglepő. Umberto Eco hívja fel a figyelmet arra *A lista mámore* című könyvben, hogy a múzeumok, kiállítások legkezdetlegesebb változatai olyan gyűjtemények, amelyek falánk portyáknak köszönhetik létüket.³⁴ Minden gyűjtemény felett ott lebeg a falánkság szelleme.

Amikor Nemes Z. Mária „találomra kiszúrt lány”-ról ír³⁵, akkor szintén materializál, de érzékelhető az analitikus odafordulás a különböző jelentésrétegek felé. A lány kiszúrásának mind a két olvasata működésbe lép, míg Juhásznál az ilyen karakterű többértelműségek ritkák, ha előfordulnak, azt a benyomást keltik, mintha véletlenek lennének. Mindez annak is köszönhető, hogy Nemes Z. tájékozódása több irányú³⁶, amikor a potenciális eredettartományok keresésére indul. Megoldásain ugyanúgy érezzük a tárgyias líra nyomait, ahogyan a horrorfilmekét. Nemes Nagy Ágnes összebarátkozik David Cronenberggel, nincsen sok választásuk. A *Bauxit*ban és az azóta publikált szövegekben már Juhász-vendégszövegeket is találunk, ilyen a feltűnés nélkül illeszkedő „kanca-rothadás”³⁷, vagy a következő: „Regina ágy-szomszédja kockára / vágva, mint egy véres sakktábla.”³⁸ Persze, Regina nem szerepel Juhásznál, de nem is ez a fontos, hanem inkább az, hogy Juhásznál egészen máshogy válna jelentéssé a „Regina” név. A „Judit” vagy a „Regina” jelölők játéka komplexebb Nemes Z.-nél, mint amilyen egy Juhász-szövegben volna. Juhásznál valószínűleg életrajzi keretben válna kijelölhetővé a referencia vagy annak helye, míg Nemes Z.-nél attribútumszerű vagy különös halmazmegjelölés is (pl. „Ő Judit, de most fáj neki.”³⁹), nem csupán anyagi, és ha anyagi, nem csupán szerves lehet. Hiszen amikor azt olvassuk, hogy „A hűtőben Juditok, / »mint szép sorban a csillagok«.”⁴⁰, az azt is jelentheti, hogy ott van három üveg sör, melyek mindegyike any-

³⁴ Umberto Eco, *A lista mámore*, SAJÓ Tamás ford., Európa, 2009, 170. A múzeum-analógia kapcsán arra is érdemes figyelmeztetni, hogy a kiállítások gyakran úgy törekednek a teljességre, hogy nem csupán a legemlékezetesebb műveket mutatják fel, s ugyanígy Juhász koncepcióinak sem felel meg az eredetiségkereső kritika, mert katalógusa befogadná mind a legváratlanabb hasonlatokat, mind a sztereotíp azonosításokat. Ilyen módon a *Halott feketerígó* tétje akár az is lehet, hogy az adott olvasónak általában a költői invencióról alkotott fogalmát sikerül „megreformálnia”.

³⁵ „A találomra kiszúrt / lány hallgat, nem ereszt.” NEMES Z. Mária, *Közlekedő edények* = Uő., *Bauxit*, Palimpszeszt – PRAE.HU, Budapest, 2010, 46.

³⁶ Itt a mennyiségi különbség nem minden szempontból áll fenn, mert igaz, hogy a Nemes Z.-művek a(z) elismerem, több okból nehezen körülhatárolható) népszerű kultúrának több elemével lépnek interakcióba (a *Best* magazintól az animációs sorozatokig), mint a Juhászéi, az viszont már nem mondható, hogy Juhásznál nem találkozhatunk számos irodalmi kor és stílus hatásával a barokktól (nem csupán) a történeti avantgárdig, továbbá a képzőművészet iránti fokozott érdeklődés is megvan mindkét szerzőnél, lásd a különböző ekfrázis-kísérleteket itt és ott. Mindazonáltal az ilyen sokszínűség önmagában egyetlen életmű esetében sem követelmény, és nem is garanciája a minőségnek. A „több irányú” pedig azt is jelölné, hogy gyakran kiszámítható, merről nézi majd Juhász azt a „kincset”, amely a keze ügyébe kerül. „Juhász költészetében igazából nem vált alapélménnyé a szubjektum ama kérdése, amely a világlírában a klasszikus modernség óta nem került ki a költészeti reflexió középpontjából” – írja Kulcsár Szabó Ernő (*Eszmény és szerep között*, Kortárs, 1988/6, 153), és ez véleményem szerint azzal is összefügghet, hogy itt a halál, a halandóság témája úgy fixálja a tekintetet, hogy eközben egyes szellemi mozgások blokkolása is megtörténik, akadályozván egy olyan líra gyarapodását, amely kalandvágyóbbnak is bizonyulhatna, mikor az alkotás során fölmerül, hogy megkérdőjeleződhetnek-e egyes (sajátunknak vélt) hangütések, pozíciók, megközelítésmódok.

³⁷ NEMES Z., *Heraldika*, Prae, 2010/3, 123.

³⁸ Uő., *Szomjas erdő* = *Bauxit*, 57.

³⁹ Uő., *Marno-kocka* = *Bauxit*, 24.

⁴⁰ Uő., *Az emberábrázolás nehézségei* = *Bauxit*, 27.

nyiban Judit, hogy Juditra emlékeztet, akivel már nem ihatunk, és lehet, hogy egyszerűen azért, mert elköltözött, nem biztos, hogy feldaraboltuk. Fontos még, hogy Juhásznál a hasonló és a hasonlított között legtöbbször geometriai a megfelelés (ezen eljárás módjának köszönhetően egy boncasztali varrógép is hasonlíthat az esernyőre [vö.: Lautréamont], ha a tárcsáját vesszük, vagyis könnyebb színre vinni az összetartozást a látszólag igen távol álló létezők esetében).

A Nemes Z. számára is fontos Szijj Ferencnél az ég és a föld két kazánként gurul a salakmezőn⁴¹ (alattuk egy másik föld? felettük egy másik ég?), az ehhez hasonló megoldások pedig Juhásznál ismételt ritkák, mert bizonyos értelemben vizuális anomáliának számítanak. Arra is célszerű rámutatni, hogy Juhász lírájában nincsen sok köze a cinizmushoz és az ironiához. Másutt hosszabb kifejtést igényelne, miként függ össze vidék és falu, perverzció és annak hiánya, ironia és annak hiánya. Nagyon érdekes ugyanis az, hogy egy vidéki anekdota, melyben a megkergült szegény ember az istállóból a szájában hordja a tejet, mezítláb taposva a havat, hogy aztán a szomjas gyerekeibe fújja, amit nem kézzel fejt, hanem szopott a tehénből⁴², mindez, főleg fragmentumaiban, egészen máshogy szituálódna Nemes Z. lírájában, melyben egy urbánus tekintet vizsgálja a vidék mérgeit (is), pontosabban azt, hogy vidéki és városi határa hol található, ha létezik egyáltalán. Érdekes volna egyszer megfelelő szavakat találni ahhoz, hogy a pervertálódásnak mennyiben és mitől más útjai ezek. Hogy melyek a Juhásznál föllelhető, fekete humortól mentes nekroközpontúság ismérvei.⁴³

Mégsem annyira az a kérdés például, hogy mi van akkor, hogy ha az idősebb és a fiatalabb szerzőnél az elődök hasonló identifikációt nyernek, hiszen Puskinnak melle nő Nemes Z.-nél⁴⁴, Danténak pedig tőgye Juhásznál (a hímnős írófigurák egészen otthonosak mindkét költészetben), hanem hogy fölébredhet-e egy életmű azáltal, hogy a fragmentumai újraszituálódnak. Juhász-e még, amit kiemelek, kiválasztok Juhászból? Szélsőséges példával: ha kivesszük belőled egy fontos szervet, hogy majd megóvjak az utókornak, és gondosan bánok azzal, amit belőled a tenyeremen hordozok, akkor valószínűleg meghalsz, bár ettől még megehetem, amit kivettem, sőt, le is ehetem magam, hogy az átírás kockázataira utaljak. Kevésbé kényes helyzetben is rendkívül akadályozott bárminek a tolmácsolása. Azon archeológiai metaforák szellemében, amelyeket egy Petriről szóló tanulmányban éppen Nemes Z. alkalmaz annak kapcsán, hogy Juhászból mi nyerhető ki⁴⁵, azt is mondhatjuk, hogy nem minden bányász jó orvos, és megfordítva. A bányász gyakorta kiragadja a kincset, majd távozik azzal, de nem feltétlenül azért, hogy meggyógyítsa a hegyet. Az orvos pedig helyreállíthatja úgy is a szervezetet, hogy valamely elváltozás vagy ép szerv szépségére nem hívja fel a figyelmet, vagy nem sok eséllyel történik meg, hogy úgy mond „kitermel” egy bélfoszlányt valamely különleges fajból.

⁴¹ Szijj Ferenc, [31] = Uő., *A nagy salakmező*, Jelenkor, Pécs, 1997, 55.

⁴² *Sáska bácsi* = JF, *A csörgőkígyó hősze*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 9–10.

⁴³ Például akkor, amikor Juhász implicit voltaképp az egyik legkedveltebb alakzatáról, a *prosopopeiá*-ról beszél, nem mondható, hogy a morbid komikum megjelenne, inkább csak annak lehetősége, fogalmazzunk úgy, a fészke készül el: „Mert van abban valami szép is, hogy tudod: vissza nem szól, ha hozzá beszélsz is, / hisz nem szól a földből a csontváz, a halott.” HF, 421.

⁴⁴ NEMES Z., *Puskin mellei* = *Bauxit*, 10–11.

⁴⁵ Uő., *Személy és totem (Megjegyzések a Petri-líra aktualitásához)*, Holmi, 2010/9, 1159.

„Valami belement a szemembe, / és azóta ott lakik.” – írja Nemes Z.⁴⁶, és ezt most nem pusztán azért idézem, mert a szem motívuma mindkét szerzőnél gyakori, hanem mert a *mise en abyme* alakzatának biologizálására is példa. A testrészek önállósulása, illetve a testrészek helyét kitöltő új, a tartalmazó lényvel ambivalens közösségben élő tartalmazott lények közösséget teremtenek a két líra között. Mert lehet, hogy egy kis Babits ment a szemembe, ha én vagyok Dante, és ilyenformán utalhatunk rá, hogy Nemes Z.-nél egyrészt komikusabbak az ilyen, ismétlésszerkezetet alkotó allúziók, másrészt tartalmazó és tartalmazott viszonyát hangsúlyosabban és érzékenyebben problematizálja⁴⁷, mint Juhász, harmadrészt a metaforizáció játékerének több pontját járja be. Ez utóbbira példa, hogy Juhásznál, akinek a szövegében az ember szíve az ember szervezetét ismétli, így képes szülni és méhlepénnyel rendelkezni, kicsi az esély arra, hogy az azonosítás olyan szofisztikálásával találkozzunk, mint amilyen Nemes Z.-nél a nehezen stabilizálható „állat alakú szívek”⁴⁸ megoldás.

Kele Fodor Ákos prózaverseire is érdemes figyelni jelen kontextusban, hiszen esetükben következetesen az állatok viselkedését tanulmányozó költő perspektívája jelentkezik. Ezekben a szövegekben a személyes, legtöbbször családi viszonylatok úgy hívnak elő etológiai együttállásokat, hogy itt már kisebb hangsúlyt kap a Juhász-poétikától való távolságtartás, mint Nemes Z.-nél, aki számára mindazonáltal a halmozás is vonzerővel bír, az azonban már nem, amikor az *accumulatio* tüntet önnön halmazszerűségével. Ezt példázhatja a következő, az élővilág csoportjait színekdochikusan egybevonó két sor: „Inda nő a szemből, és gally lesz / a pillá, ami rovarként rezeg.”⁴⁹

Visszatérvén azonban Kele Fodorhoz, tőle érdemes idézni például a következőket: „Sajnos a juhoknál gyakoribb a kőmagzat, mint nálad, anya. A méhen kívül a hasúrban elhal az ébrény, de felszívódásra már képtelen; mészósok járnak át, és kemény tömeggé alakul, és alakját megtartja hártýákba temetve; vagy péppé folyik, amelyben visszamarad a csont és a zsír.”⁵⁰ Látjuk, hogy a versben megjelenik egyfajta álbíológusi hang, a metaforához többé vagy kevésbé explicit magyarázat csatlakozik, akárcsak Juhásznál sok esetben. Figyelemreméltó még, hogy Borbély Szilárd nagysikerű könyve, a *Halotti pompa* is tartalmaz olyan verseket, amelyek ehhez a tendenciához sorolhatók, ezek közé tartozik *A halszem példázata*⁵¹, de ide kapcsolnám Tolvaj Zoltán *Szerelem* című versét is, amely egy ismeretterjesztő cikk

⁴⁶ Uő., *Szem = Bauxit*, 13.

⁴⁷ Összefüggésben természetesen a stabil szubjektum kérdésességével, mely Juhásznál nem annyira meghatározó. Különös ugyanakkor azzal szembeülni, hogy a *Halott feketerigó*ban egy alkalommal úgy utal a juhászi beszélő a szívére, mint egy Canopus-edényre (HF, 389), melyet a múmia készítése során használtak az egyiptomiak, hogy a halott belsőégeit gyűjtsék össze benne. Itt azonban az „Emberiség” szerveinek tartálya volna a szív. Ez a kép, jóllehet óriásira nagyítja, egyfajta istenség rangjára emeli a beszélő szubjektumot, közben le is fokozza, mert idegen anyagok számára föl-szellt/behorpadt tároló lesz a szívből, ami nehezen vihető ki úgy, hogy ne legyen halott már az is, akibe hordják a halottak szerveit. Olyan ez, mintha áldozatot mutatnának be annak, aki áldozatul esett, talán önmagát mutatva be áldozat gyanánt. Bár az önfeláldozás mozzanata ismét a váteszszerephez visz közel, így inkább az hangsúlyozandó, hogy ha a lírai alany az edény, az egyúttal azt is jelenti, hogy a fölrendelt fél, a hatalom rituálét kiérdemlő birtokosa az emberiség, hiszen ez utóbbi sokaság tartósztatik és tölti be a fáraó testének helyét.

⁴⁸ Uő., *Állat alakú szívek = Bauxit*, 22.

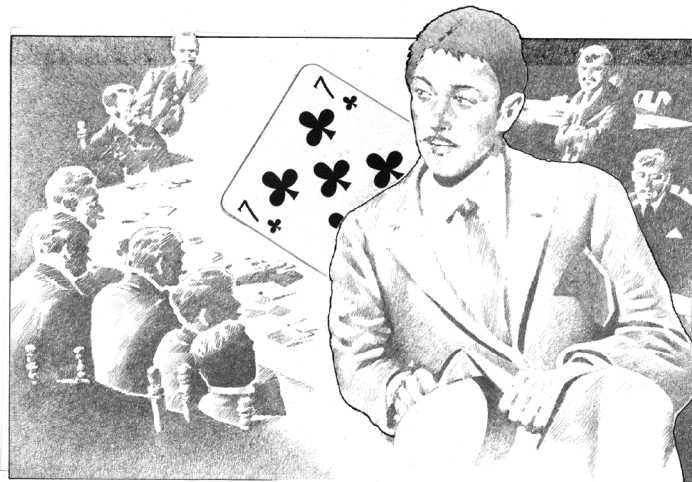
⁴⁹ Uő., *A megalázott Riga*, kézirat.

⁵⁰ KELE FODOR Ákos, *Litopedion*, Alföld, 2011/9.

⁵¹ BORBÉLY Szilárd, *Halotti pompa*, Kalligram, Pozsony, 2008. 80.

Aufhebungját végrehajtva lesz lírává.⁵² A kortársak ilyen irányú érdeklődése a Juhász-költészet (újra)felfedezésére ösztönözhet.

Nemes Z. és Kele Fodor példája azért érdekes, mert a verseik elsősorban azoknak a mintáknak a nyomát őrzik, amelyek Oravecznél, Petrinél, Kukorellynél, Tandorinál alakultak ki, illetve erősödtek meg, például a vers mint önmaga referátuma, különböző irányú redukciók, fragmentáltság, törekvés a beszélt nyelviség határozottabb integrálására. Kukorelly az elhallgatás helyett bizonyos értelemben a kompenzációt választotta, miután idegennek találta a jelenkori költészetet (Pilinszkyit és Weörest is, hiszen náluk is azonosított számára visszás nagyzolást és patetikusságot, erről külön cikkben emlékezik meg⁵³). Juhász tehát negatív ikon is, vagy, ha leíróbbak szeretnénk lenni, azt mondjuk, hogy olyan mágnesként jellemezhető, amelynek a taszító munkája e hatástörténeti pillanatig sokkal látványosabb, eredményesebb, mint a vonzó, noha a vonzása sem nyomtalan. Nagy meglepetésre nem lehet számítani, de az is tény, hogy szaporodnak az affirmatív jelek, ennek a folyamatnak pedig mindenképp érdemes több figyelmet szentelni. Mert ha valaki erre a korpuszra úgy gondol, mint egy halottra, akkor számításba kell vennie, hogy éled, noha inkább úgy, hogy egyre több tagja lassan, de biztosan araszol a felszín felé. Ez a tempó szerencsés is lehet, hisz talán el se hinnénk, ha olyan szenzációval kellene szembenéznünk, amilyen anno a hélium lehetett számunkra, és „mint / figyelmetlen gyermekkézből kiszabadult léggömb [...] /, kiszállnának a sírból a halottak”.⁵⁴

⁵² TOLVAJ Zoltán, *Szerelem*, Holmi, 2009/9, 1191.

⁵³ KUKORELLY Endre, *Kettő miféle*, Holmi, 2005/6, 736–738.

⁵⁴ HF, 257.

MONOSTORI IMRE

Németh László ismeretlen levele Veres Péternek

Az alább közölt keltezetlen Németh László-levél Veres Péter hagyatékában maradt fenn, s került jóval később Németh Magda birtokába. A *Németh László élete levelekben 1914–1948* című, Németh Ágnes által sajtó alá rendezett kötet megjelenésekor (1993) a szóban forgó levél még nem volt ismert, ennél fogva nem kerülhetett be a gyűjteménybe. Az 1946 tavaszán Hódmezővásárhelyen íródott dokumentumot most Németh Magda szíves engedélyével s közreműködésével közöljük.

Németh László és Veres Péter hullámozó intenzitású és változó érzelmi töltésű szellemi kapcsolata a háborús évek idején megerősödött (később kifejezetten bensőséggé vált). Veres a szóban forgó időben a Nemzeti Parasztpárt elnöke, a párton belüli közép politika képviselője (a kommunistákhoz húzó Darvas József – országgyűlési képviselő, a *Szabad Szó* szerkesztője – és Erdei Ferenc – rövid ideig belügyminiszter –, illetőleg a párt jobb szárnyának vezéralakja, főtítkára, majd alelnöke, Kovács Imre között). Igyekszik Németh Lászlónak segíteni (szemben Erdeivel vagy Darvassal), de figyelnie kell sok minden másra, a párton belüli erőviszonyokra, hangulatokra, törekvésekre, programokra is. (Darvas például a kommunista *Szabad Nép* 1945. május 13-i számában – *Új Szellemi Frontot!* címmel – élesen bírálta a Németh László-féle szárszói „harmadikutas” politikát; Kovács Imre pedig – a parasztpárt központi napilapjában, a *Szabad Szóban* – *Ellenforradalom az irodalomban?* című cikkében a „harmadik oldal” irreálisnak bélyegzett tartalmát támadta. Sőt kijelentette: „Azok az írók, akik eltévedtek [...] nem szólhatnak bele a politikába, mert hiszen előbb le kell vezekelni bűneiket.” 1945. dec. 12. Kiemelés az eredeti szövegben.)

Németh László 1945 szeptemberétől Hódmezővásárhelyen él, és a református gimnáziumban tanít. Családja nincs vele, ők Békésen, illetve (Magda és Judit lánya) Budapesten, a Baár-Madas internátusban húzzák meg magukat. (A Németh család háború végi kálváriájáról Németh Magda írt szép és adatgazdag tanulmányt *Mélységből mélységbe* címmel. Bp., 2010. Nap Kiadó.) Az országos politikai és szellemi hullámverésekről Németh László pontosan tájékozódik, s bizony, van oka a szorongásra. Már Békésen tapasztalhatta előállításakor, milyen is az új demokrácia a hétköznapokban, az írói igazoltatások hercehurcái megviselik, a folyamatos sajtótámadások pedig nemigen hagynak neki nyugodt napokat. (Mindezekről részletesen ld. Grezsa Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Bp., 1979. Szépirodalmi. 26–38. és 342–352.) A támadások fő kiindulási helye a Szociáldemokrata Párt bal szárnya, valamint a polgári radikálisok csoportosulása. A Magyar Kommunista Párt pillanatnyi érdekei szerint taktikázik a népi írókkal kapcsolatban. (Révai József, a nagy hatalmú ideológus – ekkor a *Szabad Nép* főszerkesztője – már 1945. május 18-án arról beszélt a *Szabad Szóban*, Darvas Józseffel is vitázva – Németh Lászlót és a nagy történést, az éppen a kommunisták felé erősen orientálódó Szekfű Gyulát említve név szerint –, hogy: „Szükség van az értelmiség mindkét

'táborára', még ha az egyik tábor csak néhány emberből állna is.") Az SZDP radikális bal szárnyának markáns alakja, Horváth Zoltán viszont 1945 végén a párt napilapjában, a *Népszavá*-ban megtámadta Némethet. Szellemi ellenforradalomról beszélt, s arról, hogy Németh László (a „mély magyar” s a „híg magyar” eszmevilág képviselője) „átmentését” az új rendszerbe meg kell akadályozni. „Itt pedig nem lesz még egyszer ellenforradalom” – fenyegetőzött. (*Tiszta vizet a pohárba!* 1945. dec. 8.) 1946. január 23-án a Magyar Rádió egyik vezető embere, Schöpflin Gyula a szellemi „kútmérgezők” között Németh Lászlót is megnevezi. (Ebbe azonban Vásárhely bele sem rezdült – konstataulta később jó érzéssel Németh.)

1946 elején a nagypolitikában is komoly feszültségek alakulnak ki. Létrejön a Baloldali Blokk, a parasztpárt e tekintetben egy gyékényre kerül a kommunistákkal és a szocdemekkel (a Független Kisgazdapárt elszigetelése a cél), újra napirenden van –országszerte – a földreform megvívása, sok helyütt demonstrációk zajlanak. (Részletesebben ld. Tóth István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1945–1948*. Bp., 1972. Kossuth.) Veres Péter joggal hivatkozik egyik Némethnek írt levelében (1946. márc. 20.) rendkívüli, sőt – az ő szemszögéből – forradalmi helyzetre. (*Németh László élete levelekben 1914–1948*. 532.)

Németh László Veres Péternek írt alábbi levele az 1946. március végén Illyés Gyulának és Sárközi Györgynének írott leveleinek (i. m. 533–535. tartalmi világához kapcsolódik. Mindkettőben szó van mint fölkavaró hírről a „békési népitélet”-ként emlegetett atrocitásról, a parasztpárt által a tudta nélkül meghirdetett előadás érzelmi hullámveréseiről, továbbá a *Haladás* (a Magyar Radikális Párt hetilapja) ez ügyben indított támadásáról Németh ellen, valamint a *Szabad Szó* tessék-lássék kiállításáról (vagy inkább burkolt bírálatairól) vele kapcsolatban. A következtetéseink szerint 1946. április 1-jén íródott levél a következőképpen hangzik. (A helyesíráson nem változtattunk, az aláhúzások a szerzőtől származnak.)

Kedves Péter,

néhány perc mulva át kell adnom a levelet Gyáninak. [1] Röstelem, hogy a kofferomban heverő, kijavítatlan episztola helyett ilyen dib-dáb írást küldök, melyen különösen te most, az elzárt élet szoba-dohát érezheted. De annyi mindennel érzem teherbe esettnek magam, úgy vonz a munka és a csend, hogy most az egyszer, anyai ösztönből, küzdeni akarok magamért. Vagy szükséges vagyok a magyarságnak ebben a pillanatban (amit nem hiszek) s akkor küzdjete ki neki úgy, ahogy a földet és kenyeret kiküzditek; vagy nem s akkor engedjeteek visszasülyedni a kedvemre való sötétségbe. Ez a vállalat ez vállalat csak összetörhet, ha már össze nem tört.

A nyilatkozatot [2] bölcsességedre és becsületedre bízom. Én úgy érzem, szüksége van rá méltóságomnak. De te ismered a helyzetet, embereket, akusztikát. Én vadidegen vagyok ebben a világban; különösen ott fön.

Kezembe került az a védelem-féle, melyben a Szabad Szó részesített egy előttem ismeretlen támadással szemben. [3] Ebből a kis írásból a leglényegesebb maradt ki. Azt az előadást hírem nélkül hirdették meg; címét, minthogy nem tudtam róla, nem is választhattam; mihelyt értesítettek: írtam, hogy nem tartom meg.

Sok felesleges beszéd elkerülésére hadd teszem még hozzá. Az írói tollat közel három éve hogy letettem. Igaz, hogy azóta jelent meg a Sarló kiadásában egy két íves füzetkém. [4] Illyés Gyula baráti kapacitálására elhittem, hogy nem csak szabad beszélnem, de az ország romjai közt kötelességem is. Inkább közmunka mint írói feladat gyanánt elvállaltam tehát egy részlet

kérdést: az iskolaügyet. Azóta meggyőződtem, hogy Illyés jóakarata gazda nélkül csinált vásárt; mint a Szabad Szó cikke is elismeri, szólásszabadság a számomra még nincs. Visszatértem eredeti álláspontomhoz. Attól, hogy úgy *csempésszenek* vissza a magyar irodalomba (még ha az ilyen csempészet lehetséges volna is) jobban irtózom mint ellenségeim.

Németh László

([1] Gyáni Imre a református gimnázium fiatal igazgatóhelyettese; máskor is teljesített levélvivő szolgálatot. [2] A nyilatkozatnak nincs nyoma. [3] Rónai Mihály András durva támadásáról, illetve a Szabad Szó válaszcikkéről van szó. Ld. lentebb. [4] A *tanügy rendezése*. Bp. 1945. Sarló.)

A *Haladás* (főszerkesztő Zsolt Béla) az 1946. március 21-i számában közölte Rónai Mihály András költő és műfordító (korábban – miként majd a Szabad Szó válaszcikke nyomtatékkal említi – Mussolini lelkes híve) Németh László új szezonja elé című hosszadalmas pamfletjét. (A szerző dühét a parasztpárt egy vitadélutánjára meghirdetett „Népből nemzet” című – már említett – előadás híre és lehetséges témája váltotta ki.) „Egy ország kis híján hamvába holt – s a hamuból és üszökből megélemedett egy sápadt és szorgalmas kis főnix: Németh László” – kezdődik a cikk, melyben Németh – többek között – „szellemi olcsójános”-nak minősül, aki „műfajteremtő henye gondolataival”, „nyegle” esszéstílusával megrontotta a magyar ifjúságot. Tegyen le táltosi prelegálásairól, s tanuljon meg végre gondolkodni – szólít fel a cikkíró.

A parasztpárt (tehát Veres Péterék, Darvas Józsefék) válasza a Szabad Szó 1946. március 28-i számában jelent meg *Az ítélkező költő* címmel. (Az ugyancsak március 28-án a kommunista Szabadság című napilapban megjelent Zelk Zoltán-cikk – *Hozzászólás* – jellemző módon ugyanezen az „igen, de mégse” érvelésen alapul, ami jól jelzi a Németh Lászlóval kapcsolatos mentő szándékú akciók óvatoskodó kettősségét.) A Szabad Szó cikkének aláírt szerzője nincs, tehát szerkesztőségi állásfoglalásnak tekinthető. Kétségtelen, hogy határozottan utasítja vissza Rónai Mihály András súlyos és méltatlan vádjait, ám betéved az „objektív” mérlegelés nem veszélytelen utcájába is. Németh Lászlónak – a cikk közepén – a következő kétértelmű sorok fájtak igazán. „Mi a múltban is sokat vitakoztunk Németh Lászlóval és valószínűleg a jövőben is fogunk, mert ez a szellemi élet és különösképpen a demokrácia szellemi élete vitából és harcból áll. De Németh Lászlót igaz magyar írónak és tiszta lelkű, becsületes embernek tartjuk, s nem mehetünk bele abba, hogy őt a magyar szellemi életből eltávolítsák vagy kitiltsák. Reméljük, hogy az egész magyar kultúrközvélemény rövid időn belül belátja, hogy a magyarságnak Németh Lászlóra szüksége van.”

Ezeket a sorokat értelmezte úgy Németh László, hogy számára az új demokrácia akkori állása szerint nincs szólásszabadság.

S. VARGA PÁL

Mikszáth „tudásregényei”

Mikszáth elbeszélő művészetének kanonizációjában egyre inkább háttérbe kerülnek a 19–20. századi nyugat-európai realista regény normái alapján hozott (a „megkésettség” narratívájába illesztett) elmarasztaló ítéletek. A realista kánon uralma idején is voltak persze, akik más-hogy ítélték. Már Schöpflin Aladár leírt olyat, hogy „[a] realiztikus felfogás szellemében nincs helye semminek, csak ami logikailag indokolható, de sokat lehetne vitatkozni azon, hogy nem hiánya-e ez a realizmusnak”;¹ – igaz, ő is a romantika és a realizmus határára helyezte Mikszáthot. Jelentős kísérletek is születtek Mikszáth „alternatív” olvasására – legyen szó akár Rónay Györgyről, aki Mikszáth elbeszéléseinek lírizálódásában látott modern jelenséget,² akár Barta Jánosról, aki – a posztmodern Mikszáth-olvasás számára is termékeny módon – a narrativitást, az elbeszélés módját emelte elemzése vezérszempontjává.³ Eisemann György – a posztmodern tapasztalat birtokában – már arra tett kísérletet, hogy lebontsa a modernség recepciók stratégiáinak olyan alappilléreit, mint „a világ »lényeglátó« leírása, az individuálpaszichológiai értett lélektani »mélység« megközelítése, valamint a kompozíció koherens egész-elvűségén alapuló »jól formáltság« igénye,”⁴ s újkeletű poétikai megfontolásokat érvényesítsen. Kezdeményezését az újabb Mikszáth-recepció visszaigazolta – Hajdu Péter könyve például az egységes kompozíció posztulátumának lebontását folytatta eredményesen.⁵ Míg korábban Mikszáth „szkepticizmusa”, „cinizmusa” elutasításra talált vagy védelemre szorult az egységes világnézet posztulátumával szemben, immár relativizmus is helyet kaphatott a posztmodern horizonton kirajzolódó képben.⁶ Eisemann kezdeményezésével összhangban vannak azok az írások is, amelyek – a populáris kultúra szerepét fölismerve Mikszáthnál – a bűnügyi és a fantasztikus történet felé tájékozódnak.⁷

Az alábbi dolgozat ez utóbbiakhoz csatlakozik, de érdekeltsege nem e műfaji kódok – vagy deformálásuk – tetten érése (ezt az illető elemzések nagyrészt már úgymint megtették). Az

¹ SCHÖPFLIN Aladár: *Mikszáth Kálmán*, h. n., [Bp.]: Franklin társulat, é. n. [1941], 47.

² RÓNAY György: *Az idő forradalma*, Magyarok, 1947, 413–430.

³ BARTA János: *Mikszáth-problémák*, Első közlemény: ItK 1961/2., 140–161., Második közlemény: ItK 1961/3., 299–321.

⁴ EISEMANN György: *Mikszáth Kálmán*. Bp.: Korona Kiadó, 1998, 7.

⁵ HAJDU Péter: *Csak egyet, de kétszer. A Mikszáth-próza kérdései*, Bp.–Szeged: Gondolat Kiadó–Pompeji, 2005.

⁶ Lásd TAKÁTS József: *Mikszáth-szövegek relativizmusa*, in: Uő: *Ismerős idegen terep*, Bp.: Kijárat Kiadó, 2007, 281–299.

⁷ Lásd főként KUNKLI Enikő: „Nagyot koppan akkor, azután ellhallgat” – avagy az önmagát olvasó (nyom)-olvasás mint antiműfaj (*Mikszáth Kálmán: A sipsirica*), in: *Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban* (Studia Litteraria, redigunt: I[stván] BITSKEY et L[ászló] IMRE, tomus XXXVIII., Debrecen, 2000, 201–219.; TARJÁNYI Eszter: *Mikszáth Kálmán esete a detektívtörténettel*, Lietraura 2005/1., 50–78.; T. SZABÓ Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern. Irodalmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, Bp.: L'Harmattan, 2007. (A Detektívtörténet és a populáris kultúra eljárásainak újraírása: a Szent Péter esernyője reflexív jegyei c. fejezet, 199–221.)

itt következő elemzések abból indulnak ki, hogy e két történettípusban egyaránt – bár különféleképpen – fontos szerepet kap a világról alkotott tudás megítélése; előfeltevésem szerint azonban Mikszáth ezt a problematikát kapcsolatba hozta a magyar irodalom népies hagyományának azzal a továbbíródásával is, amely leginkább Arany János (nagyobbrészt kései) balladáira jellemző. E vonatkozásban nem műfaji kódokról van szó (bár a közös bűnügyi elem révén még műfaji kapcsolatok is kereshetők), hanem arról, hogy a szereplők egy kollektív tudati mintázat előterében fejtik ki aktivitásukat; a világról megalkotható tudásuknak ez a horizontja. Ha ez a fő oka, hogy az illető szövegeket nem lehetett az individuális lélektan felől megszólítani, a bűnügyi és a fantasztikus történet kódja is azért deformálódik bennük, mert a tudás (vagy éppen nem tudás), amely e műfajok alapjául szolgál, itt egy-egy (különböző típusú, de mindig saját horizontján belül mozgó) közösség tudásuniverzumának kontextusában fejt ki hatását.

1. Kiindulás: bűnügyi történet – fantasztikus történet – és ami túl van rajtuk

Az érintett Mikszáth-szövegek tárgyalásához célszerű e két történettípus néhány sajátosságát futólag áttekinteni – a kollektív tudati mintázatok szempontját is szem előtt tartva.

A bűnügyi történet⁸ akkor jelent meg az európai és amerikai irodalomban, amikor a 19. században a bizonyítható tudományos tudás vált egyedül hitelessé, s mellette leértékelődött mindaz a (nagyreszt hagyományokon s nem bizonyíthatóságon alapuló) tudás, amit a hétköznapi életminták, a vallás vagy a művészet kínált. A bűnügyi történet azért kerülhetett kulcsszerepbe, mert azt sugallta, hogy ahol a hétköznapi életfelfogás a maga megszokott értelmezési módszereivel csődöt mond és ez a normális élet rendjét fenyegeti, ott a pozitívista tudomány módszerével élő megismerés helyre tudja állítani az élet és a világ rendjét. A bűncselekmény nem azért fenyegeti a rendet, mert ellenszegül törvényeinek, hanem azért, mert provokálja a hétköznapi gondolkodást; a megszokott, valószínűségeen alapuló értelmezési minták nem működnek, hézag támad a dolgok összefüggő értelmében. Ez persze azért történhet így, mert a gonosztevő úgy tünteti el tette nyomait, hogy félrevezető működésre készíti a reflektálatlan hétköznapi gondolkodást – vagy egyszerűen azért, mert ami történt, eleve valószínűtlen; a hétköznapi gondolkodás ezért óhatatlanul az ellentmondás zsákutcájába sodródik. Azt, hogy mi történt *valójában*, csak az adatok reflektált – következetes, pontos és a kívülálló pozíciójából elvégzett – vizsgálata tárhatja fel, akárcsak egy rejtélyes természeti jelenséget.⁹ A hétköznapi élet „normálstílusa” a maga reflektálatlan menetével csak akkor állítható helyre, ha a tudóssal egyenrangú nyomozó a tudományos bizonyításnak megfelelő eljárás eredményeként *bizonyítja* az igazságot – a valószínűség ellenében, amelyen a köznapi gondolkodásmód alapul.

A bűnügyi történet optimista műfaj: ontológiai optimizmusa abban áll, hogy az oksági összefüggés törvényét egyetemes érvényűnek tekinti, episztemológiai optimizmusa pedig abban, hogy bízik e törvény megismerhetőségében s így mindenfajta rejtély megoldhatóságában. Bár a bűnügyi történet, amely feladványszerűségével a maguk törvényét követő játé-

⁸ Az alábbiakban nagyreszt BÉNYEI Tamás könyvére támaszkodom: *Rejtélyes rend. A krimi, a metafizika és a posztmodern*. Modern filológiai füzetek 57., Bp.: Akadémiai, 2000.

⁹ Ahogyan Béneyei jellemzi a detektívtörténetet, az egy „episztemológiai rejtély” megoldása, *uo.*, 29.

kokra emlékeztet, a referencialitás tekintetében szemben áll a kor realista irodalmával,¹⁰ egy – lényegi – vonatkozásban még rá is rálicitál. Az okság elvének egyetemessége és kizárólagossága paradigmatis érvénnyel írja felül benne az (illuzórikus) emberi vélekedéseket, amelyekben eleinte az olvasó is osztozik – míg a realista elbeszélés, hallgatólagosan legalább, mindig valószínűségeen alapuló konszenzusra törekszik az olvasóval (de legalábbis arra, hogy összhangba hozza a valószerűt az okszerűvel).

A fantasztikus történet rokon a bűnügyi történettel abban, hogy olyan eseményen alapul, amely megakasztja a hétköznapi világ normális működését; valami olyan történik, ami a valóságot eddig kielégítően magyarázó sémák alapján értelmezhetetlen. A fantasztikus történet azonban nem optimista műfaj; témája maga a félelem, amely abból támad, hogy megszokott és eleddig jól működő értelmezési mintáink (legalábbis átmenetileg) kudarcot vallanak; a mindennapok nyugodt, megszokott menetébe, abba a világba, amelyet valóságosnak tartotunk, „egyszer csak lassan beszívárog vagy épp hirtelen berobban az érthetetlen”.¹¹ A bűnügyi és a fantasztikus történet egyvalamiben rokon műfaj; a kettő „rokonságának alapja, hogy mindkettőben központi szerepet játszik a titok, valami rejtélyes, megmagyarázhatatlannak tűnő esemény. Ám a detektívregényben ez a titok mindig magyarázatot nyer, és maga a rejtélyes jelenség nem áll kapcsolatban a természetfelettel.”¹² Jól példázzák e különbséget azok a detektívtörténetek, amelyekben egy látszólag természetfeletti esemény a nyomozás végére racionális magyarázatot nyer.¹³ A két történettípus határmezsgyéjén olyan elbeszélések vannak, amelyekben a (metafizikai bizonytalanságot is magával hozó) rejtély megoldódik, s a rend helyreáll, van azonban valamilyen „maradék”, ami ellenáll a racionalizálásnak, s így megmarad a fenyegetés, hogy „a törvény szövedéke” a jövőben is bármikor „fölfeslik valahol”.

Az újabb Mikszáth-recepció e „klasszikus” műfaji minták mellett nagy jelentőséget tulajdonít későbbi deformációiknak – annak a megkülönböztetésnek az alapján, amely szerint a bűnügyi történet episztemológiai érdekelttségéhez képest az anti-detektívtörténetben ontológiai dominancia érvényesül. Eszerint előbbiben a történet tétje a valóság megismerése – a mű által tételezett valóság státusa vitán felül áll –, utóbbiban a valóság mibenléte sem bizonyos, egyes történetekről nem dönthető el, hogy a szereplő tudatában vagy a (mű által tételezett) valóságban zajlanak.¹⁴ A fantasztikus történettel összehasonlítva, amelyben a különös esemény a mindennapi élet értelmes menetéhez mérten fejt ki felforgató hatását, az anti-detektívtörténet egész közegét a kétes értelmezhetőség, a kiszámíthatatlanság jellemzi; a nyomozás nem a rend helyreállításához, hanem a káosz eskalációjához – de legalábbis az igazság elérhetőségébe vetett bizalom megrendüléséhez – vezet.

Alábbi vizsgálódásaink szempontjából ugyanakkor a két kategória közötti különbség nem bizonyul lényeginek; mindkét típus azt firtatja ugyanis, hogyan függ össze a valóság mibenléte annak megismerhetőségével.¹⁵ Ha (és amennyiben) az anti-detektívtörténet kételyeket fogalmaz meg a világ megismerhetőségét tekintve, ez a gondolkodásmód még mindig abban a keretben mozog, hogy az emberi létezés nehezen nélkülözi a világ helyes megismerését.

¹⁰ *Uo.*, 101–102.

¹¹ MAÁR Judit: *A fantasztikus irodalom*. Bp.: Osiris, 2001, 15., 22.

¹² *Uo.*, 17.

¹³ Lásd BÉNYEI, *i. m.*, 26.

¹⁴ *Uo.*, 35.

¹⁵ Ahogy Béneyei Tamás fogalmaz, kérdés, „mennyiben releváns egyáltalán ez a kétosztatás, amikor a két szempont bármely pillanatban átbillenthető vagy átcsúsztható egymásba”, *uo.*

A legújabb Mikszáth-szakirodalomban is konszenzus van afelől, hogy a bűnügyi történet deformálásának Mikszáthnál ontológiai/ismeretelméleti jelentősége van. Ám ha igaz, hogy Mikszáth ilyenfajta történései kétségessé teszik a valóság megismerhetőségét, ebből nem következik, hogy ez volna fő érdekelttségük. A bűnügyi történet zavarai itt arra irányítják rá a figyelmet, hogyan működik (vagy éppen nem működik) az a kollektív tudati konstrukció, amelyet egyes embercsoportok reflektálatlanul a valósággal azonosítanak. A Mikszáth-elbeszélések csodás, fantasztikus elemeinek, a szereplők „illúzióinak” lelepleződését firtató korábbi elemzésekkel szemben is arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy e történetek elsősorban nem episztemológiai és/vagy ontológiai, hanem *fenomenológiai* érdekelttségűek. Felvetésem Barta Jánoséhoz kapcsolódik, aki – realista elkötelezettsége ellenére – megfigyelte, hogy „[a]bban a világban, amelyben Mikszáth emberei élnek és mozognak, nagy erő az, amit *illúzió*-nak szoktunk nevezni.” Barta ugyanis sejteti, hogy az ontologizáló megközelítés nem találja el a dolog lényegét: „Nem merném azt mondani – úgymond –, hogy az illúzió Mikszáth szemléletében is megmarad, a »valóság«-gal szemben »csak« illúziónak”.¹⁶

Bár a jelenség leírására az alábbiakban a fenomenológiai szociológia fogalmait fogom használni, megjegyzem: a pozitivista „metafiziká”-nak az élet kollektív gyakorlatára hivatkozó kiiktatása Mikszáth korának eszmetörténeti miliójétől sem idegen. Mikszáth kortársa, William James, az amerikai pragmatizmus egyik összegző teoretikusa állapította meg, hogy az igazság kritériuma nem a „valóság”-nak való megfelelés; „egy eszme annyiban »igaz« – úgymond –, amennyiben kifizetődő a mi életünk szempontjából.”¹⁷

Ami immár a kiindulásul szolgáló műfajtypusokat illeti, a bűnügyi történet teoretikusai szóba sem hozzák a tudás háttérét jelentő kollektív tudati horizontokat; a fantasztikus történet elméletei közt viszont van olyan, amelyek számol velük. Míg a klasszikus detektívtörténet elemzései azon alapulnak, hogy a fabula a szereplők tudatától független (műbeli) valósághoz tartozik, a szűzsé pedig azt követi végig, ahogyan a szereplői tudatok a nyomozó vezérletével eljutnak a fabulához (ahhoz, ami „tényleg” megtörtént) – s így a kognitív zavar megszűnik, a fantasztikus irodalom elméleteiben megkerülhetetlen volt a kérdés, honnan is ered a zavar, amely a különös tapasztalat értelmezését megghiúsítja. Már Todorov felfigyelt arra, hogy a zavar származhat a szereplők tudatából – tudniillik a szereplők tapasztalatainak és tudatának összeegyeztethetlenségéből –, de az is lehet, úgymond, hogy az *olvasó* számára elfogadhatatlan a kérdéses eseménynek az a magyarázata, amelyet a szereplők rendjén valónak tartanak.¹⁸ Ám mindkét eset fölveti, hogy az értelmezhetetlenségnek esetleg nem a szereplő vagy a befogadó egyéni tudata a végső forrása; a zavar a rendelkezésükre álló tudáskészlet elégtelensége miatt keletkezik. A fantasztikum alapjául szolgáló inkongruencia objektum/szobjektum-viszonytól elszakadó magyarázatát Irène Bessière adta, aki szerint a fantasztikus irodalom „olyan narratív logikát tételez fel, amely [...] visszatükrözi az emberi gondolkodás koronként, kultúránként bekövetkező változásait, a kollektív képzelőerő metamorfózisait”.¹⁹ „[A] fantasztikus elbeszélést – úgymond – nem kizárólag a valószerűtlenség jellemzi, ami önmagában megragadhatatlan és meghatározhatatlan, hanem a különféle valószínűségek egymásmelletti és ellentmondása, másképpen

¹⁶ BARTA, *i. m.*, I. közl., 152–153.

¹⁷ William JAMES: *Pragmatizmus*. ford. MÁRKUS György. In: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*, vál. SZABÓ András György, bev. SÓS Vilmos, Bp.: Gondolat, 1981, 119–300.: 166.

¹⁸ Lásd MÁR, *i. m.*, 27–28. (Tzvetan Todorov *Bevezetés a fantasztikus irodalomba* c. könyvéről van szó.)

¹⁹ MÁR, *i. m.*, 34.

szólva a vizsgálatnak alávetett egyetemes konvenciók megingásai és elbizonytalanodásai”.²⁰ Ezekben a szövegekben nem az a kérdés, hogy ez vagy az a magyarázat felel-e meg a (mű horizontján kirajzolódó) valóságnak; az ilyen elbeszélések *eleve* nem rajzolnak a szereplők mögé közös, tudatuktól függetlennek tételezett valóságot. A fantasztikus elbeszélés eszerint nem a benne megjelenő (tényleges vagy lehetséges) világról szól – de nem is az egyes szereplők tudatának kivetített világáról, hanem azokról a nagy – idő, kultúra, társadalmi csoport szerint különböző és változó – értelmezési mintázatokról, amelyek alapján az egyén kivetíti a maga világát – s éppen kudarcot vall a mintázat valamelyik elemének használhatósága terén. A zavar tehát nem az egyén – és nem is a világ – „hibájából” következik be: az értelmes valóság megalkotásának alapjául szolgáló mintázatról derül ki, hogy nem ad magyarázatot egy új, ismeretlen tapasztalatra. S minthogy az ilyen mintázatokban *rendszerkényszer* uralkodik, az egész érvényvesztésével fenyeget, ha „a törvény szövedéke fölfeslik valahol”.

2. Előfeltevések: nyelv – antropológia – szimbolikus értelemvilágok

2.1. *Nyelv és antropológia*

Irène Bessière meghatározása általánosabb antropológiai megfontolások felé mutat.²¹ A 20. századi kulturális antropológia egyik legfontosabb állítása a nyelv antropológiai funkciójára vonatkozott, s (Nietzsche, illetve a pragmatizmus kezdeményezését követve) leszámolt az európai nyelvfilozófiai hagyomány ama nagy múltú, kritikai irányultságú felfogásával, amely szerint a nyelvnek az emberi tudattól független valóságot kellene eltalálnia, ám ez nem sikerülhet neki. Arnold Gehlen antropológiai megközelítésében a nyelvnek *eleve* nincs dolga azazal, ami tudatunktól függetlenül létezik; előfeltevése szerint „a belső világot keresztül-kasul a külső, a külsőt pedig a belső nyomán értelmezzük, mert mind a kettőt csupán kölcsönös interpolációjukban éljük át”.²² A nyelv „egy síkra, ugyanis a saját síkjára hozza a belsőt és a külsőt”²³ – abban van érdekelve, hogy a belülről jövő szükségleteket és késztetéseket, illetve a kívülről eredő tapasztalatokat összeegyeztesse és szintetizálja. Ennek az lesz az eredménye, hogy az ember nem magát a világot ismeri meg, hanem azt tudja meg, *mit jelent* számára egy külső inger, vagyis azt, hogy a tapasztalat milyen cselekvést von maga után a sikeres alkalmazkodás érdekében. (Ehhez a ponthoz kapcsolódik a posztmodernnek a klasszikus filozófiai kérdésfelvetést illető kritikája is – ahogyan Richard Rorty megfogalmazta, nem az a kérdés, „hogyan ismerjük meg az igazságot”, hanem az, hogy „hogyan ruházzuk fel a tapasztalatokat jelentéssel”.²⁴) Az ember világa tehát „kivetített világ, amelyet teljesen áthatnak azok a jellegzetességek, amelyeket saját életünkben kölcsönzünk”.²⁵ A fizikai valósággal szemben, amely az ember számára csak ingerek tagolatlan özöneként van adva, a nyelv által megképződik az

²⁰ Idézte: *uo.*

²¹ Ezekről a megfontolásokról részletesebben lásd: S. VARGA Pál, *A valóság nyelvi megalkotottságának tudatosodása a 19. század második felének magyar elbeszélő irodalmában (Elméleti-módszertani bevezető egy szövegcsoporthoz)*, in: *Tanulmányok a klasszikus magyar irodalom köréből*. Studia Litteraria, redigunt I[stván] BITSKEY et L[ászló] IMRE, tomus XLVIII., Debrecen, 2010, 192–211.: 192–201.

²² Arnold GEHLEN: *Az ember természete és helye a világban*, ford. Kis János, Bp.: Gondolat, 1976. [1940], 370.

²³ *Uo.*, 366.

²⁴ Richard RORTY, *Philosophy and the mirror of Nature*, Princeton UP, 1979.

²⁵ I. A. RICHARDS: *The Philosophy of Rhetoric*, Oxford UP, 1950², 109.

értelmet hordozó *verbális valóság*, egy jelentéshordozó szimbólumokból szőtt háló, amely egy kulturális közösség, egy kor képviselőinek tudatában mint maga a valóság van jelen;²⁶ az újonnan fellépő ingereket is már mindig a meglévő jelentések alapján pásztázza és igyekszik jelentéssel felruházni.

Az újkor matematikailag formalizált tudományosságának felléptéig az európai emberiség gyakorlati élete olyan nyelvi univerzumban zajlott, amelyben az analógiás értelemadás alapjául szolgáló narratív minták és hasonlósági viszonyok (akár trópusok, akár fogalmak) a Biblián alapultak. Ez az értelemteli világ azonban, amely minden működési zavara ellenére elég rugalmas és ellenálló volt, hogy képes legyen az élet koordinálására, az „új tudomány” fellépte nyomán fokozatosan elvesztette legitimitását. Ahogy Hans-Georg Gadamer megfogalmazta, „[a] tudományos megismerés eszménye, amit a modern tudomány követ, a természet matematikai vázlatának – elsőként Galileinél kidolgozott – modelljéből alakult ki, s ez azt is jelenti, hogy a nyelvi világmagyarázat, vagyis az életvilágban nyelvi kikristályosodó világtapasztalat többé már nem alkotja a kérdés és a tudni akarás kiindulópontját. Ma a tudományt lényegileg az alkotja, ami racionális törvények alapján megmagyarázható és megkonstruálható. Ezzel a természetes nyelv – még ha meg is tartotta sajátos látás- és beszédmódját – elvesztette magától értető elsőbbségét.”²⁷ A matematizált megismerés is kialakította a maga – másodlagos, az ember egzisztenciális érintettségétől elválasztott – verbális valóságát; a 19. században aztán még Kant ismeretkritikai figyelmeztetése sem tántorította el attól, hogy e másodlagos leírást magával a valósággal azonosítsa és illúzióknak, fikciónak minősítse a világ másfajta leírásait – az életvilág spontán alakuló verbális valóságától az irodalom vagy a valóság által megalkotott modellekig.

Míg a bűnügyi történet valójában hódolat a világ e másodlagos, a közvetlen nyelvi világtapasztalatot legitimitásától megfosztó leírása előtt, a fantasztikus történet azon az antropológiai jelentőségű felismerésen nyugszik, hogy a nyelvi leírások általában véve is esetlegesek; a kép mögött, amelyet nyújtanak, felsejlik az értelmezhetetlen ingerek kaotikus és fenyegető özőne.

2. 2. Szimbolikus értelemvilágok

Ismeretes, hogy a teoretikus tudás már Descartes-nál azzal az igénnyel lépett fel, hogy az emberi élet gyakorlatát irányítsa, kiszorítva belőle a szokások, hagyományok, példák kínálta tudást a maga esetlegességeivel. Descartes és követői azonban nem számoltak a mindennapi élet természetes beállítódásának ellenállásával, amely a nyelv eredendő antropológiai funkcióján és ezzel összefüggő antropomorfizmusán alapul. A nyelv azáltal igazítja a külvilágot az ember adottságaihoz és szükségleteihez, hogy az emberből kiinduló hasonlósági viszonyokat (trópusokat) létesít, illetve az események egymásutánját emberi szándékok és cselekvések mintái alapján történetekké (narratívákká) rendezi. Azzal, hogy az ember saját bensője jegyében átalakítja az külső, ismeretlen világot, saját biztonságos szférájába vonja s jelentéssel ruházza fel a külvilág kihívásait, s megkönnyíti a tudás elsajátítását, alkalmazását és hagyományozását. A teoretikus tudás önmaga megalapozása és igazolása érdekében elszakad ettől az antropomorfizált hétköznapi tudástól, amikor a tropikus hasonlósági viszonyokból kiindulva

²⁶ A verbális valóság (*verbal reality*) fogalmát Jeremy Bentham nyomán Aleida ASSMANN használja, lásd: *Die Legitimität der Fiktion*, München: Wilhelm Finck Verlag 1980, 16.

²⁷ Hans-Georg GADAMER: *Szöveg és interpretáció*, ford. HÉVIZI Ottó, in: BACSÓ Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*, Cserépfalvi, h. n., é. n. [Bp., 1991], 17–41.: 22.

absztrakció útján fogalmakat alkot, a történetek szerkezetéből kiindulva pedig oksági összefüggéseket (miközben a nyelv eredendő antropomorfizmusától maga sem szabadulhat). E folyamatban azonban éppen az vész el, ami a természetes beállítódás számára adott tudást oly hatékonyra teszi: felszámolja közvetlen életvonatkozását és könnyű tanulhatóságát, használhatóságát. Holott az embernek – és a társadalomnak – múlhatatlan szüksége van erre a tudásra; ez teszi gyorsan és könnyen kezelhetővé az egyes ember mindennapi tevékenységét, adja meg biztonságérzetét és identitását, kapcsolja be életét egy értelmes egészbe, végül ez teremti meg a közösség életvitelének normálistílusát, amelyen az intézményes rend rutinszerű működése alapul. Ezért nem tudja „leváltani” a mindennapi tudást a legbuzgóbb felvilágosult hevület sem.²⁸

Ahhoz, hogy a mindennapi életben felhalmozódó közös tudás be tudja tölteni e funkcióit, sajátos elrendeződésen kell átmennie.²⁹ Kiválogatódnak azok a tapasztalatok, amelyek egy társadalomban ismétlődően fellépnek és lényegeseeknek mutatkoznak. Ezek a tapasztalatok elveszítik az egyes felléptükkor mutatózó egyediségeiket és személyes vonatkozásait (tipizálás, anonimmá válás), ezzel interszubjektív – a szereplők tudatában: objektív – érvényességre tesznek szert. E közös tapasztalatok könnyen, receptszerűen felhasználható szimbolikus formát öltenek (szimbolizáció); miután így modellszerű állandóságot nyertek és széles körben habitualizálódtak, bekerülnek a társadalmi gyakorlat rutinjába (szedimentáció), létrejönnek általános elérhetőségük csatornái és használatuk szabályai (intézményesülés), végül egységes mintázatba integrálódnak, amelynek értelmét az egyén belátja, így előíró funkcióját is elfogadja (legitimáció). Az intézményesülés magasabb szintjén kikristályosodik egy kodifikált tudásrendszer, azonban ez sem azzal az igénnyel lép fel, hogy kiszorítsa a hétköznapi tudást, hanem azzal, hogy kötelező érvényűvé tegye a társadalmi működés megszilárdult szabályait. (Jellemző, hogy a jogi intézményrendszer mai napig a leülepedett tudást kodifikáló római jogon, s nem valamilyen teoretikus jogfilozófián alapul.) A rendszer alacsonyabb szintjén ugyanakkor nagy számban halmozódnak fel a mindennapi élet ismétlődő cselekvéssorait rögzítő forgatókönyvek (scriptek), amelyek csak a helyzet azonosításához és a forgatókönyv rutinszerű lefuttatásához igényelnek energiát, roppantul megkönnyítve és meggyorsítva ezzel a társadalmi interakciók jelentős részét.³⁰

A fejlettebb társadalmakban természetesen a közös tudás is differenciálódik aszerint, hogy egyedei milyen szerepek révén kapcsolódnak be életébe; a tudás csoportonként elkülö-

²⁸ Ahogy a kétféle gondolkodásmódot szembeállítva László János írja, „[a] gondolkodás *paradigmatikus* vagy *logikai-tudományos módja* elvont fogalmakkal dolgozik, az igazságot formális logikai eljárásokkal és tapasztalati bizonyítékok révén tételezi, s eközben olyan oksági viszonyokat keres, amelyek egyetemleges igazságfeltételekhez vezetnek. Ezzel szemben a gondolkodás elbeszélő módja »világiasabb«, emberi, vagy humán jellegű szándékokat és tetteket, az ezekkel kapcsolatos történéseket és következményeket vizsgálja. Az életszerűséggel igazolja magát, és nem az igazság, hanem az élethűség kialakítására törekszik.” (E leíráshoz csak annyit fűznék hozzá, hogy „a gondolkodás elbeszélő módja” csupán *egyike* a nyelv elsődleges antropológiai funkcióján alapuló nyelvhasználatnak – a *tropikus* mód mellett.) LÁSZLÓ János: *Előszó. Narratív pszichológia: új megközelítés a pszichológiában*. In: *Narratív pszichológia*. Narratívák 5., szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta. Bp.: Kijárat Kiadó, 2001, 7–13.: 7.

²⁹ Ezt a folyamatot Alfred Schütz tanulmánya, illetve a Berger–Luckmann szerzőpáros könyve alapján fogalom össze. (Alfred SCHÜTZ: *A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése*, in: *A fenomenológia a társadalomtudományban*, vál., bev. HERNÁDI Miklós, ford. HERNÁDI Miklós, SZALAI Pál és ZEMPLÉNYI Ferenc, Bp.: Gondolat, 1984, 178–228.; Peter L. BERGER – Thomas LUCKMANN: *A valóság társadalmi felépítése, Tudásszociológiai értekezés*, ford. TOMKA Miklós, Bp.: Józsefvárosi Műhely, 1998.)

³⁰ A scriptekről lásd Robert P. ABELSON: *Psychological Status of the Script Concept*, *American Psychologist*, July 1981, 715–729.

nülő alrendszerei jönnek létre (erről lásd alább). A differenciáltság nélkülözhetlenné teszi, hogy bizonyos általános tudáselemek és reprezentációk révén bárki számára hozzáférhető legyen az a tapasztalat, hogy saját szerepében használt tudása egy nagyobb értelemegészbe illeszkedik. E közvetítők révén nemcsak az egyes csoportok tudása között nyílnak átjárások, hanem az élet köznapi gyakorlatában útbaigazító tudáselemek és a közös értelemvilág legáltalánosabb – akár szakrális – elemei között is; a mitikus gondolkodás kifejezetten „az emberek világa és az istenek világa közti kontinuitással dolgozik”.³¹ Ezeket az egységesítő tényezőket a legfejlettebb társadalmak is érvényesítik (megmarad például a szakrális gyökerű királyság mint az egység reprezentációjának intézménye). Sajátos holisztikus univerzum – *szimbolikus értelemvilág* – születik így, amely „az összes társadalmilag objektivált és szubjektív valóságos értelem mátrixa”; „[a] társadalom egész története és az egyes ember életének egésze ezen az értelemvilágon *belüli* események”.³²

Ahhoz, hogy egy tudáskészlet szimbolikus értelemvilágként működhessen, alapvetően három kritériumnak kell benne érvényesülnie: a *realitás*, a *totalitás* és a *koherencia* feltételének. A realitás nem a tudattól független valóságnak való megfelelést jelenti, hanem azt, hogy a szimbolikus értelemvilág „lakói” azt tartják valóságosnak, amit az ilyenként eléjük tár; a valóság az érintettek hallgatólagos konszenzusán alapul. A realitás elvének érvényesülését nem az objektív (vagy inkább: a tudományosan megállapított) valósághoz való hozzámérés, hanem a közös, releváns tapasztalatokkal való folyamatos szembesítés biztosítja. A totalitás posztulátuma azt jelenti, hogy nem léphet fel olyan releváns közösségi tapasztalat, amely részt hasítana az értelmesség mindent lefedő szövetén; a szimbolikus értelemvilágban rendszerkényszer érvényesül, s így egyetlen deviáns tapasztalat az egész megbomlásával s a káosz eluralkodásával fenyegethet.³³ A koherencia elve azt jelenti, hogy a szimbolikus értelemvilág elemei összhangban vannak egymással; ez értelmes voltának elemi feltétele. A koherenciát ismét csak a „bennszülöttek” tudatára kell korlátoznunk; ismeretes, hogy az idegen könnyedén kimutatja egy-egy társadalmi konvenciórendszer esetlegességeit és ellentmondásait.³⁴

A szimbolikus értelemvilág dinamikus rendszer; bármennyire alapszik is rutinokon, ismert és bevált sémák ismétlésén, szakadatlanul új kihívások érik az új tapasztalatok felől, amelyek kérdéssé teszik a bevett szimbólumok használhatóságát. Ezért intenzív verseny zajlik az újszerű tapasztalatok integrálását szavatoló értelem létrehozásáért, az új értelem pedig, a rendszerkényszer folytán, mindig visszahat magára a rendszerre is. A szimbolikus értelemvilágok tehát autopoietikus rendszerekként működnek, amelyekre rendszer és környezet visszacsatoláson alapuló kapcsolata jellemző;³⁵ ez biztosítja rugalmasságukat és ellenálló-képességüket.

A fent leírtak természetesen nem a társadalmi tudás gyakorlati működését, hanem annak elvi modelljét célozzák meg. A társadalmi gyakorlat ugyanis soha nem mutat ilyen egységes képet – még kevésbé tagolt társadalmakban sem. Egyrészt azért, mert a szociális tagoltságnak, az intézményesült csoportoknak megfelelően viszonylag különálló alsóbbrendű vagy

³¹ BERGER – LUCKMANN, *i. m.*, 157.

³² *Uo.*, 137.

³³ Lásd Clifford GEERTZ: *A vallás mint kulturális rendszer*, ford. BOTOS Andor, in: UÓ: *Az értelmezés hatalma*, Bp.: Osiris, 2001², 72–118.: 89.

³⁴ Lásd Alfred SCHÜTZ: *Az idegen*, in: *A fenomenológia a társadalomtudományban* (i. m.), 405–413.

³⁵ Messzire vezetne annak részletezése, hogy egy ilyen rendszer – a benne keletkező újszerű kihívások révén – saját maga számára is környezetet jelent, ahogyan az a társadalmi alrendszerek viszonyát leíró luhmanni rendszerelméletből nyilvánvaló.

részleges értelemvilágok képződnek, amelyekben a fent leírt kristályosodási folyamatok is különféleképpen zajlanak. Ezek összeegyeztetése sem az egyénnek, sem a társadalomnak nem egyszerű feladat; itt nyílik meg a kognitív disszonancia és a feloldására irányuló törekvések széles terepe.³⁶ Másrészt vannak deviáns közösségek, amelyek tudatosan felrúgják az uralkodó értelemképzési szokásokat/szabályokat, és zárványszerűen elkülönülve saját értelemvilágukat építik (pl. a szekták). Harmadrészt, s Mikszáth érintett elbeszélései szempontjából ez a legfontosabb, vannak történelmi-társadalmi helyzetek, amelyekben különböző korokból származó, egymással rivalizáló, konkurens értelemvilágok totalitás-, realitás- és koherenciátörekvései egyidejűleg és társadalmi léptékben vannak jelen, s ez az élet számos területén vezethet feszültségekhez. Mikszáth elbeszélései, hordozzák bár a bűnügyi vagy a fantasztikus történet – netán az anti-detektívtörténet – mégoly látványos jegyeit, ezek egyikébe sem sorolhatók be, mert nem a világról magáról tesznek kijelentéseket – sem a pozitívista metafizikát nem erősítik, sem a valóság „megborulásáról” nem tudósítanak, de még csak nem is ezeknek a történettípusoknak a felforgatásán fáradoznak elsősorban. Olyan helyzeteket teremtenek, amelyekben a konkurens értelemvilágok előfeltevéseit magukévvá tévő szereplők a „tények” mibenlétéig menően eltérően értelmezik az „adatokat” (a tapasztalatokat), és így alternatív történeteket alkotnak – kölcsönösen kétségbe vonva vagy kisiklatva egymás értelmezésének érvényességét.³⁷ Az elbeszélő ezekből a történetekből alkotja meg a maga (meta)történetét, amely az alternatív történetek felépülésének és találkozásának folyamatát írja le – miközben maga tartózkodik az értékeléstől és a „valódi” okok feltárásától, vagy legalábbis utóbbinak viszonylagossá teszi eredményét.³⁸

Leggyakoribb, hogy a két, egymással rivalizáló értelemvilág közül az egyik a világ bibliai gyökerű, hagyományokban, szokásokban élő, a természetes beállítódással harmonizáló elsődleges leírásán alapul, a másik a kauzális logikán nyugvó tudásnak a hétköznapi élet irányítására igényt tartó újra leírásán; olyan elbeszéléseket is látni fogunk azonban, amelyekben az előbbi szerepben a modern világ hétköznapi tudása lép fel.

3. Értelemvilágok találkozása Mikszáth elbeszéléseiben

Mikszáth szövegeivel kapcsolatban tehát nem az a fő kérdés, hogy abban a világban, amelyben történetük zajlik, lehetséges-e a (befogadó szemében) csodás elem érvényesülése vagy sem (előbbi esetben lépne működésbe a fantasztikum Todorov-féle második verziója), még csak nem is az, hogy Mikszáth nyitva hagyja-e ezt az *ontológiai* dilemmát. Az elbeszélések arra irányulnak, hogy megmutassák, hogyan lehetséges ugyanazokból a tapasztalatokból egymást kizáró értelmes narratívákat felépíteni. Az alábbiakban néhány olyan történettípust veszek szemügyre, amelyek a bűnügyi, illetve a fantasztikus történet műfajának az emberi tudással kapcsolatos kérdéseit valamilyen közösségi tudathoz kötik. Ha ezzel a típussal kapcsolatban a „tudásregény” („tudásnovella”) kategóriáját használom, ezt egyrészt a tudatregény mintájára teszem – Mikszáth a kortárs nyugat-európai elbeszélő irodalom uralkodó típusával

³⁶ Részletesen vizsgálta az egyén lehetséges stratégiáit ellentmondásos kognitív helyzetekben Lion FES-TINGER (*A kognitív disszonancia elmélete*, ford. BERKICS Mihály és HUNYADY György, Bp.: Osiris, 2000.).

³⁷ Arra, hogy a „párhuzamos különidejűség”-nek ilyenfajta kognitív következményei vannak Mikszáth bizonyos elbeszéléseiben, Takáts József hívta fel a figyelmet, *i. m.*, 287.

³⁸ Lásd: *uo.*

szemben nem az egyéni, hanem a kollektív tudat elbeszéléseit írja³⁹ –, másrészt a tudásszociológia fogalmára célozva; ez azzal az „elmélet előtti” tudással foglalkozik, amely az egyazon társadalomban élők közös valóságát felépíti s amely az egyént ebbe a világba integrálja.

3. 1. Hagyományozott és modern episztémé egymás mellett élése

Ha igaz, hogy *A jó palócokat* olvasva „csaknem történelem előtti vagy történelmen kívüli epikai térben mozgunk”,⁴⁰ ezt érthetjük úgy, hogy a novellaciklusban zavartalanul érvényesül a hagyományozott, archaikus értelemvilág a maga életet koordináló erejével. Ennek az értelemvilágnak a belső rendjét részletesen feltárta Csúri Károly *A néhai bárányról* adott elemzésében; eszerint az emberek világa és az isteni szféra közti mitikus kontinuitásnak köszönhetően a főszereplőben, „Borcsában megtestesülő égi-isteni törvény” felülkerekedik „a földi gonosz fölött”.⁴¹ A „felhők elé harangozás” babonájának „kritikátlan” elfogadásával az elbeszélő előre jelzi, hogy maga sem kíván túllátni e világ horizontját; arra törekszik, hogy az olvasó (kétélyeit átmenetileg felfüggesztve) széttelkinthessen egy ilyen (értelem)világban.

Kétféle tudásrendszer a *Galandáné asszonyom* című elbeszélésben szembesül egymással; az elbeszélés egyúttal azt is példázza, hogyan oldódnak fel a bűnügyi és a fantasztikus novella tudással kapcsolatos kérdései a kollektív tudatban, a közös sémák használatában.

Az elbeszélés mind a bűnügyi, mind a fantasztikus történet kódját érvényesíti. Utóbbit többszörösen is, mert ha a szereplők tényként fogadják el, hogy Luca-nap éjjelén a vén Galandánét mint fiatal lányt tépdesték a sátán kutyái, az olvasó számára ez a magyarázat elfogadhatatlan marad; ám a szereplők körében sincs egyetértés – ezért is indul nyomozás az ügy kivizsgálására. A nyomozás, eredeti célja szerint, azok közé a történetek közé kívánta volna eljuttatni a történetet, amelyekben a természetfelettinek ítélt jelenség természetes magyarázatot nyer. Az elbeszélés elvileg azáltal marad a fantasztikus történet keretei közt, hogy maguk a „nyomozók” sem találják a természetes magyarázatot. A boszorkányverzió körül fennmaradó bizonytalanságnak azonban nem ontológiai tétje van. Azt mutatja meg, mekkora ereje van az archaikus, hagyományozott értelemvilágnak abban a tekintetben, hogy amit valóságnak állít, azt a benne élők valóságnak is fogadják el. A babona leleplezésére irányuló nyomozás nem azért vall kudarcot, mert minden lehetséges bizonyíték elenyészik Galandáné boszorkányságával szemben, hanem azért, mert a kauzális gondolkodás pozíciója az adott közösségben többszörösen is bizonytalan a babonáséhoz képest. Egyrészt a „nyomozók” maguk sem mentesek a leleplezendő babona hatásától – mint egyikük megjegyzi, „boszorkányok nincsenek e világon, hanem ez az egy eset mégis kivétel lehet”.⁴² Másrészt a történetben központi szerepet betöltő ördög nemcsak a babona világához tartozik hozzá, hanem a – kauzális gondolkodással intézményes tekintélyét illetően egyenrangú – vallási világmagyarázathoz is.

³⁹ A tudatregény fenomenológiai karakterét illetően lásd Jerome Bruner megjegyzését, aki szerint a modern regény és dráma „szerzőinek leleménye, hogy mindenestül a résztvevők lelki valóságából teremtsenek világot, s a »való« világról szerzett tudást meghagyják az implicit létezők birodalmában.” Jerome BRUNER: *A gondolkodás két formája*, in: *Narratív pszichológia*, (i. m.), 27–57.: 29.

⁴⁰ SZILÁGYI Zsófia: *Műfaj és szövegtér (A tót atyafiak – A jó palócok értelmezéséhez)*, ItK 1998/3–4., 514–533.: 533.

⁴¹ CSÚRI Károly: *Mikszáth Kálmán: A néhai bárány. Az elbeszélés-világ konstrukció alapelveiről*, in: *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp.: Magvető, 1999, 541–554.: 544.

⁴² MIKSZÁTH Kálmán *Összes Művei* (Kritikai kiadás, a továbbiakban MKÖM), 32. kötet, *Elbeszélések, A tót atyafiak, A jó palócok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp.: Akadémiai, 1968, 140.

Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a babona leleplezésére irányuló nyomozással egyidejűleg megindul a hivatalos egyházi ördögűzés is – ami óhatatlanul Galandáné állítólagos éjszakai kalandjának valóságstátusát erősíti. (Az egyház e köztes helyzete fontos szerepet kap a *Szent Péter esernyőjében* – az esernyő-legenda kanonizálásában – is, lásd alább.) Végül az elbeszélő, aki a palóc nép babonás természetéről értekezik az első bekezdésben, eleven gyermekkori emlékként idézi fel a történeteket, ami kizárja, hogy tanúságtételét – a legnagyobb jóhiszeműség esetén is – hiteles állításokként lehessen kezelni. Esete épp azt bizonyítja, milyen hatékonyan foglal helyet magának az emberi tudat „valóság”-nak fenntartott részében az, amit az archaikus hiedelem valóságnak minősít. Ambivalenciája azt is megmagyarázza, hogyan hagyományozódnak nemzedékről nemzedékre azok a közös (valóság rangjára emelt) sémák, amelyek alapján a temetői jelenetet minden szemtanú ugyanazon „Gestalt”-ként értelmezte. A felnőtt elbeszélő természetesen csakis kognitív disszonanciaként élheti meg, ahogyan a két, egymással összeegyeztethetetlen, ám egyaránt a realitás státusában fellépő értelemvilág rivalizál tudatában – s valójában ez a disszonancia az, ami az elbeszélést a fantasztikus történet keretei közt tartja.

Ami mármost a hagyományozott, archaikus értelemvilág működési mechanizmusát illeti, ennek iskolapéldája a *Szent Péter esernyője*. Egy deviáns tapasztalat bekerül egy olyan – antropocentrikus történetek és hasonlósági viszonyok uralta – szimbolikus értelemvilágba, amely a természetes beállítódás közegében hatékonyan orientálja a benne élők mindennapi életét, s amely teljes mértékben megfelel a totalitás, a realitás és a koherencia posztulátumának. Az idegen tárgy körül – amelynek funkciója ismeretlen és neve sincs – intenzív jelentésképzési folyamat indul be, hogy az egységes értelemvilágban támadt hézag kitöltődjék. A tárgy feltűnésének körülményei – a magára hagyott csecsemő életét mentette meg rendkívüli módon – kijelöli a közeget, amely a koherencia érvényesülését biztosítja: ez a csodás népi hiedelmek által ismerős közelségbe hozott bibliai kontextusa.⁴³ A realitás posztulátuma a tapasztalatnak való megfelelés révén érvényesül. A csodás nem a reális ellentéte; Adameczné Szűz Mária-verziója nem azért hiúsul meg, mert a Szűzanya megjelenése önmagában valószínűtlen – esetleg rendszeridegen – volna (alább szóba kerül *A góizoni Szűz Mária* című elbeszélés, amelynek története, a *Parasztbiblia* szellemében, Szűz Mária ismétlődő góizoni látogatásainak hitén alapul).⁴⁴ Azért Kvapka Pál története kerül ki győztesen az értelmezési versenyből, mert egybevág a szemtanúk tapasztalatával, akik az esernyő feltűnésekor egy ismeretlen, idős, „zsidóforma alakot” láttak. E ponton működésbe léphet a szimbolikus értelemvilág narratív sémákkal és hasonlóságokkal dolgozó „szövőgépe”; a zsidóforma embernek a közösségi tudáskészletben egyedül az oltárképről ismert Szent Péter-figura feleltethető meg, az eser-

⁴³ A kontextusnak ez a – *Parasztbibliára* jellemző – sajátossága éppen annak a kritériumnak felel meg, amit a Berger–Luckmann-szerzőpáros a mitikus gondolkodásról írt: „az emberek világa és az istenek világa közti kontinuitással dolgozik” (lásd 31. l. ábr.). Az elbeszélő magát Krisztust is az ismerősségek ebből az aspektusából ítéli meg: „Milyen szerencse az emberiségre ez a Jézus, ez az isten, aki ember volt. Az Istenről nem tudom, milyen, a Jézusról tudom. A Jézus ösmerősöm, és mindenkinek ösmerőse. Tudom, mit csinált, tudom, hogy gondolkozott, még az arcát is ösmerem. Nem az tölti el lelkemet megnyugvással, hogy ő uram nekem, de az, hogy ismerősöm.” MIKSZÁTH Kálmán: *Szent Péter esernyője*, MKÖM 7. kötet, Regények és nagyobb elbeszélések VII., 1895, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp.: Akadémiai, 1958, 22.

⁴⁴ Hogy a glogovaiak „mit fogadnak el ténynek, az hitük/tudásuk függvénye”, állapítja meg Takáts József, s okkal hangsúlyozza, hogy e tudás keretét „a gondviselő Isten nagy elbeszélése” biztosítja (*i. m.*, 291–292.).

nyó feltűnése pedig a szent glogovai látogatásaként mesélhető el mint ismerőssége folytán könnyen megjegyezhető történet. Miután a történet anonimizálódik (Kvapka Pál „szerzősége” elhomályosul) s interszjektív érvényre lép (egyre többen beszélnek róla mint valóságos történetről), elindul a szedimentáció és az intézményesülés útján, s ezen az úton minden ellenállást legyőzve végig is halad. Az ellenállást a világ másféle leírása fejt ki, amelyet – sajátos módon – ezúttal (még) nem a kauzalitás elvén alapuló modern világmagyarázat, hanem az intézményes katolikus vallás, illetve a képviselőjében fellépő pap, Bélyi János jelent; az oppozíciót erősíti, hogy Bélyi a józan ész nevében is tiltakozik az esernyő „bevetése” ellen, amikor a temetés idején verőfényes idő van. A kauzális gondolkodás számára mindig provokációt jelentő véletlen (Srankó János „feltámadása” az esernyős temetésén) s a falubelieknek a történetet valódiságába vetett hite azonban legyőzi ellenállását. Végül a hiedelmek és a kauzális gondolkodás viszonylatában köztes helyzetű katolikus egyház – jelentős társadalmi tekintélyre támaszkodva – az esernyő ereklyévé minősítésével végzi be a legenda intézményesülési folyamatát. Abban, hogy Bélyi János elfogadhatja ezt, már a vallás és a „pozitivistá” nyomozói megítélés közötti különbség jut érvényre. A papnak be kell látnia, hogy Müncz Jónással együtt is „van valami misztikus” az esernyő feltűnésében, elvégre is épp akkor került a kislány fölé, amikor azért imádkozott a templomban a Jézushoz, hogy segítsen neki felnevelni a gyermeket. („Eleintén eleget szabódott, de lassankint aztán maga is hinni kezdte, hogy a veres esernyő, mely napról napra fakóbb, vedlettebb, isteni eredetű lehet. Nem egyenesen az ő imádságára lőn-e odateremtve a lányka védelmére, s nem ebből ered-e jólétének, vagyonának, melyért imádkozott, minden forrása?”⁴⁵)

A legenda, miután beleszövődött a szimbolikus értelemvilágba, megmutatja, milyen hatékonyan tölti be a mindennapi élet koordinálásának funkcióját, s azt is, hogy – éppen ezért – mennyire nincs kitéve a fenyegetésnek, amely a kauzális gondolkodás felől éri. Az esküvői, temetési szertartások résztvevői, a gyónó hívek az esernyő „bevetése”-nek köszönhetően közvetlenül érezhetik a feljebbvaló erők jelenlétét – érthető, ha a szakrális tapasztalat megszerzésének ez a módja igencsak keresetté válik, s az is, ha ennek következtében a falu, papjával együtt, csöndesen felvirágzik.

A világ különféle leírásainak ütközése szempontjából az a legbeszédesebb következmény, hogy a legenda az események kauzális logikát érvényesítő leírásával szemben is kifejti hatását, amennyiben az emberek viselkedését e logika számára kiszámíthatatlan módon alakítja.⁴⁶ Ezért siklatja ki az esernyő-legenda – a történetek alternatív leírása – Wibra Gyuri egyébként hibátlannak látszó nyomozását: az esernyő ereklyévé válása és az ebből fakadó cselekedetek miatt (a mágikus okokból elégetett eredeti fanyél helyettesítése díszes, az ereklyéhez méltó ezüstnyéllel) épp csak azt nem lehet megtudni, helyes logikát követett-e Wibra Gyuri mint nyomozó, amikor örökségét az esernyőnyélben kereste – vagy csupán egy *valószínű* történetet kreált a rendelkezésére álló adatok alapján.

A (befogadó számára) fantasztikus Szent Péter-történetről kiderül, hogy nem fantasztikus történet, a detektívtörténet pedig csődöt mond. A fantasztikus történet tekintetében ugyanakkor a legenda lelepleződése után is ott marad a kétértelműség; miután a kauzális lo-

⁴⁵ MKÖM 7. kötet (*i. m.*), 34.

⁴⁶ A dolog lényegét a narratív pszichológia egyik képviselője azzal világította meg, ahogyan az elméleti közgazdászoknak számolniuk kell a gazdasági folyamatok tényleges szereplőinek (értelemszerűen: tudománytalan) narratíváival. BRUNER, *i. m.*, 56.

gika nem tudott mit kezdeni azzal a *véletlenszerű* körülménnyel, hogy a zavarodottan kóborló Müncz Jónás épp Glogovára vetődött, a pap imája és az esernyő közötti időbeli egymásra-következés folytán megmarad annak a narratív logikát követő értelmezésnek a lehetősége, hogy az öreg kereskedőt az isteni gondviselés vezérelte Bélyi János falujába.⁴⁷

Ami a detektívtörténet kudarcát illeti, T. Szabó Levente joggal vonta a regényt az anti-detektívtörténet körébe, amikor azt állapította meg, hogy az elbeszélés mögött húzódó meta-fikciós történet „a megismerés természetéről és a hozzá fűződő kételyekről” szól.⁴⁸ A rövid fenti elemzés ezen túlmenően arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy a *Szent Péter esernyője* nem egyszerűen a detektívtörténethez tartozó episztémét teszi kérdésessé, hanem általában a tapasztalati valóság különböző előfeltevéseken nyugvó s más-más elveket követő leírásainak mint kollektív értelemtulajdonítási mintázatoknak az egymáshoz és az emberi élet gyakorlatához való viszonyát tárgyalja. Ezt az érdekeltséget talán Wibra Gyuri és Szliminszkyné párbeszéde világítja meg legjobban. A nyomozói hevülettől eltelt Gyuri kicsinylően állapítja meg az esernyő-legendáról, hogy „[h]a ráfújna az ember egy-egy ilyen szép legendára és lefújná róla az arany zománcot, a szent illatot, a titokzatosság füstjét, milyen furcsa, igénytelen valóság maradna az alján”. Mire az asszony, aki imént Krisztus (egyházilag „intézményesített”) csodáival „hitelesítette” a legendát, csak annyit mond: „Hát nem kell ráfújni”.⁴⁹

3. 2. Külső beavatkozás a mindennapi értelemvilágba

Mikszáth számos történetére jellemző, hogy egyes szereplők, akik jól ismerik a mindennapi értelemvilág működését, kihasználják lakóinak reflektálatlanságát, s ezzel a történetnek valamilyen, a „benszülöttek” tudatától elzárt tartománya nyílik meg.

Ennek a történettípusnak két jellegzetes változata van. Az egyikben, bár az elbeszélő és az olvasó a szereplőkkel együtt a „naiv” magyarázatok mögé lát, a manipuláció nem kerül szembe a manipulált értelemvilág értékrendjével, s nem lepleződik le a manipuláltak előtt. A másik típusban a kulcsfigura – nevezzük *abúzőr*nak – saját hasznára él vissza az életvilág hatékony működésével és ezáltal szembekerül annak értékrendjével. Ebben a típusban a visszaélés lepleződése a reflektálatlan értelemtulajdonítás – s végső soron az egész értelmező mintázat – érvényvesztésével fenyeget (bár, mint látni fogjuk, ez itt sem feltétlenül következik be). Az utóbbi típusnak is két változatát lehet megkülönböztetni aszerint, hogy a mindennapi értelemvilág a hagyományozott, hiedelmeken alapuló egységes falusi/népi/archaikus, vagy pedig az egységessé nem váló, egyes (nagyreszt profán) forgatókönyvek halmazaként működő modern városi modellt képviseli-e. A manipuláción alapuló történettípus példaként a *Jasztrabék pusztulása*, *A Plutó* és *A fekete fogat* kerül szóba, az abúzőr köré szerveződő történet első változatát *A gózoni Szűz Mária* és a *Kísértet Lublón*, második változatát pedig a *Szent Péter esernyője* és a *Nosztly fiú...* néhány epizódja, illetve *A sipsirica* fogja reprezentálni.

⁴⁷ A transzcendens magyarázat e *lehetőségével* kapcsolatban lásd IMRE László: *Epikai ritmus és „kicsinyítő” emocionális-vitalisztikus valóságélmény a Szent Péter esernyőjében*, *Studia Litteraria*, redigunt: I[stván] BITSKEY et L[ászló] IMRE, tomus XXV., Debrecen, 1987, 21–39.: 31.

⁴⁸ *I. m.*, 213.

⁴⁹ MKÖM 7. kötet (*i. m.*), 146.

3. 2. 1. A manipuláció

A *Jasztrabék pusztulása* a bűnügyi történet egyik jellegzetes típusaként indul: a bűncselekmények és elkövetők ismertek, a kérdés az, hogyan bizonyítja rá a tetteket a furfangos nyomozó a gyanúsítottakra s hogyan fogja el őket.⁵⁰ Gerge István csendbiztos, akiről mindjárt a történet elején megtudjuk, hogy a bécsi rendőrfőnököt is lefőzi nyomozói tehetségével, vádalkut köt a környéken garázdálkodó rablóbanda egyik tagjával. Ami ama bécsi sikertörténetet illeti, nem tudjuk meg, milyen módszerekkel sikerült Gergének rövid úton nyomára akadnia a bécsi rendőrség által rég hiába keresett ezer tuloknak (amelyeket Szatmár megye küldött ajándékba a királynak), de Gerge sajátos nyomozói módszereire hamarosan fény derül. Midőn három, némaságba burkolózó rablót elé hoznak, Gerge – aki nyilván sejt valamit – váratlanul és határozottan megszólal: Halbrechts! (Jobbra át!), mire a három fogoly közül kettő *reflexszerűen* elfordul; ezzel elárulták magukat, hogy katonaszökevények, nincs mód tovább tagadni, mindent bevallanak. Gerge tehát nem a *tények* felől közelítette meg az esetet, hanem a gyanúsítottak *tudata* felől;⁵¹ csak hogy nem *egyéni* tudatunk felől – tudatuknak arra az elemi szintjére apellál, amelyen a beidegződött sémák fölött nincs kontrollja a (bűncselekmény tagadására irányuló) tudatos megfontolásnak. Ami a Jasztrab-ügyet illeti: a vádalku – amely a nyomozás szokványos s átláthatósága miatt detektívtörténetbe nem is igazán illő módoszata – meghozza eredményét; Jasztrab bandájának tagjai sorban lebuknak, de a banda-vezért ilyen módszerekkel nem lehet lefűlelni. Gerge a korábban bevált módszerhez folyamodik: Jasztrab tudatának archaikus – ezúttal: babonás sémáktól uralt – rétegére apellál. Ebben az eljárásban a vádalkun alapuló nyomozás – igencsak prózai okokra visszavezethető – sikere is új kontextust és funkciót kap. Mivel a falubeliek természetes beállítódása számára – amelyben a rablók is osztoznak – nincs értelmes magyarázat a sorozatos lebukásokra, híre megy, hogy a csendbiztos mindentudó; „az a babona terjedt el, hogy Gerge uram megkente szemeit a Szent György napja előtt talált százesztendő gyík májával, azokkal az emberi testen keresztül belát a szívekbe, s ott elolvassa a láthatatlan betűket, melyekkel a cselekedetek fel vannak írva”.⁵² A későbbiekben még visszatérünk arra, mi a jelentősége a falubeliek szimbolikus értelemvilága szempontjából annak, hogy e hír hallatára „iszonyú rémület szállta meg a tolvajokat, rablókat és gazembereket”; történetünk szempontjából most az a fontos, hogy Jasztrab dacol ugyan a csendbiztossal, de emberfeletti hatalmát *ő sem vonja kétségbe* – mikor megjelenik előtte Gerge, azzal fogadja, hogy „ösmerlek, ördögös csendbiztos”. Csak félelme magyarázhatja, hogy közelről elvétí az ellenfelére leadott két lövést – amikor aztán Gerge két ólomgolyót szed ki a zsebéből, mondván, hogy ezek az imént kilőtt golyók, a rabló-vezért összeomlik: „Látom, hogy ördög vagy!” – kiált fel, s megadja magát.⁵³ A csendbiztos tehát arra a tudáskészletre, arra az értelemképző szimbolikus mintázatra alapozta akcióját, amelyről bizton tudhatta, hogy Jasztrab akarva-nem akarva engedelmeskedni fog neki.

A *Jasztrabék pusztulása* tehát sem nem bűnügyi, sem nem fantasztikus történet, holott mindkettőre rájátszik; valódi tétje az, hogy egy kollektív tudati mintázat működésébe világítson be – a nyomozónak a mintázat működési mechanizmusára vonatkozó tudása révén.

⁵⁰ Lásd TARJÁNYI, *i. m.*, 58.

⁵¹ Tarjányi Eszter megfogalmazása szerint Gerge Istvánnak „abban rejlik nyomozói sikere, hogy képes a másik fejével gondolkodni, a másik észjárására ráhangolódni”, *i. m.*, 59.

⁵² MKÖM 32. kötet (*i. m.*), 91–92.

⁵³ *Uo.*, 94.

A leghatásosabban megírt novella ebben a típusban alighanem *A Plutó*. Szereplőtípusai részben ismerősek a Jasztrab-novellából. A kívülálló bécsi rendőrfőnökkel ekvivalens alak Klamarik Ede személyében, az önkényuralmi időszak osztrák hivatalnokaként lép be a történetbe. Gerge Istvánnak Kelemen István, a rékási bíró felel meg, akinek „egész vármegyére való furfangos esze” van,⁵⁴ s aki, végighallgatván Klamariktól a Plutó – a rejtélyes ló – különös történetét, hümmög, csóválja a fejét, szidja „a sok babonás parasztot”, s bár elismeri, hogy a Plutó nem közönséges kanca, bejelenti, hogy majd ő elbánik vele.⁵⁵ A történetből ugyanakkor éppen Jasztrab megfelelője hiányzik; a két főszereplő, Pataki Erzsébet és Csabay Mihály nemhogy nem naiv, de még Kelemennél is rafináltabban bánik a népi hiedelmekkel. Úgy alkotják meg a különös ló megszerzésének történetét, hogy az pontosan beleilleszkedjék a falusiak szimbolikus értelemvilágába. Csabay, elmondása szerint, Pataki Erzsébet anyjának, a kálnai boszorkánynak a tanácsára Luca-nap éjszakáján szerezte meg a lovat az ördögtől. Ez a – további „klasszikus” babonás elemekkel tarkított – történet teljes mértékben alkalmas arra, hogy a parasztok – anélkül, hogy tudnák, milyen cél szolgálatában teszik – saját hagyományaiknak megfelelően tovább színezzék s a hozzá kapcsolódó újabb eseményeket is ebben a kontextusban értelmezzék, és ezzel valószínűvé tegyék értelemviláguk koherens kontextusa által legitimálják az „ördög lova” verziót. A Morvaországból származó felvilágosult hivatalnok nemcsak tehetetlen a lólegendával szemben, de az, magyarázó elemeinek erős koherenciája folytán, hatása alá is vonja. A racionális magyarázat ugyanis elemeire esik szét, miután kénytelen a véletlen számlájára írni mindazt, amit a népi hiedelmeken alapuló értelemvilág (isten vagy az ördög fellépésének tulajdonítható) világos összefüggésnek lát (pl. a két csendőr közül, akiket Klamarik a Plutó elővezetésére rendelt, az egyik gutaütést kap, a másikat hasba rúgja a ló). A paraszti értelemvilág tehát épp a legkényesebb pontján találja el a nyomozó teoretikus gondolkodását: narratívaképző módszere ott a leghatékonyabb, ahol az oksági logikának kapitulálnia kell, mert az események egymásutánját a véletlen uralmának volt kénytelen átengedni. A kudarc Klamarik tudatában azzal a felismeréssel jár, hogy az idegen kulturális közegben szerzett tapasztalat az ő számára kezelhetetlen, míg a bennszülöttek számára kezelhető – így az értelmezési séma érvényessége, amelyet eladdig egyetemesnek hitt, saját kulturális közegére korlátozódik; „Hiába vigasztalta magát a fölvilágosodott kor tanaival; fülebe csengtek hajdani prágai tanítójának szavai: »nincs boszorkány, nincs ördög«, de hát akkor mi ez összevéve? (Hátha csak Csehországban nincs ördög?)”⁵⁶ A Plutó-történet végül azzal kényszeríti Klamarikot a bennszülöttek szimbolikus értelemvilágának méltánylására, hogy (rafináltan) megteremti a felvilágosult hivatalnok egzisztenciális érintettségét; Pataki Erzsébetről, akit az anyjához hasonlóan boszorkányként tartanak számon, olyan hírt hoz egy falubéli suhanc, hogy (éppen varjú képében ülven a kálnai templomtornyon) azt jósolta Klamariknak: ha meglátja a Plutót, szörnyethal. Klamarik az elvont igazság (s ezzel a saját értelmezési mintázata) iránti elkötelezettség és az egzisztenciális érintettség sajátos konfliktusát éli át, amikor azon töpreng, hogy ha két élete volna, az egyiket szívesen kockára tenné a felvilágosodás győzelméért – miközben kiveri homlokát a hideg veríték.⁵⁷

⁵⁴ MKÖM 41. kötet, Elbeszélések XV. 1891–1893, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp.: Akadémiai, 1978, 7–33.: 16.

⁵⁵ *Uo.*, 21.

⁵⁶ *Uo.*, 18.

⁵⁷ *Uo.*, 15.

A kiteljesedő Plutó-történettel maga a bennszülött, fifikás Kelemen bíró sem tud megbirkózni. Tanácsa, hogy vegyék el a lovat Csabaytól és adják el ár alatt a szabadkai piacon, nem jár eredménnyel; a Plutó, miután eladták, másnap reggelre visszakerül Csabay istállójába, a vevő pedig visszaköveteli a pénzét, mert, úgymond, hazafelé a ló eltűnt alóla. Kelemen a szemtanúk beszámolója alapján gyanút fog, hogy a vevő férfiruhába öltözött nő volt, s kitalálja, hogy csak Pataki Erzsébet lehetett, aki visszavásárolta és visszahozta a lovat, s most a pénzét is vissza akarja szerezni; sejtése be is igazolódik, mert amikor azt üzeni a vételárat visszakövetelő „hetyke-petyke molnárlegény”-nek, hogy női ruhába öltözve jöjjön el a pénzért, az nem jelentkezik többé. A ló azonban marad – egészen Csabay haláláig; csak akkor tűnik el, ismét csak rejtélyesen. A novella életvilágának jellegzetesen antropocentrikus értelmezési mintázata semmi rendkívülit nem talál e rejtélyes eltűnésben; „Mert hogy ím meghalt már a lovas, mire való volna a paripa?”⁵⁸

Ez az elbeszélés sem értelmezhető sem bűnügyi, sem fantasztikus történetként, holott szintén rájátszik mindkettőre. Ami az előbbit illeti, nem tudjuk meg, történt-e egyáltalán bűncselekmény (bármennyire hajlanak is egyes szereplők arra, hogy Csabay mint elszegényedett nemes csakis lophatta az értékes lovat), a nyomozás csak jelentéktelen részeredménnyel jár – a titok pedig titok marad. De ezzel történetünk nem kerül át a krimisablonokat felforgató anti-detektívtörténet kategóriájába sem – mint ahogy fantasztikus történetnek sem olvasható, mert – Klamarik kudarcra ellenére – minden további nélkül megalkotható a történet racionális magyarázata, a zavarba ejtő elemek pedig mind az elbeszélés világában ábrázolt kollektív tudathoz rendelhető szimbolikus értelemvilág részeként értelmezhetők. Az elbeszélés tétje ezúttal is a világ különböző leírásainak konfliktusa; az elbeszélő legfőbb érdekeltisége abban van, hogy a (hallgatólagosan Klamarik mentális pozíciójába helyezett) befogadó számára plasztikussá tegye, hogyan működik egy olyan értelemvilág, amelyben természetes átjárás van a köznapi és a szakrális szféra között. (Az olvasó empátiáját hivatott fokozni, hogy az 1850-ben játszódó történetben a babonás képzetvilág érvényesülése folytán a civilizátor szerepében tetszelgő elnyomó hatalom képviselője jár pórul; erről lásd alább.)

Ebbe a típusba tartozik *A fekete fogat* című elbeszélés is. A kérdés itt sem az, hogy a történet olyan világban játszódik-e, amelyben lehetséges a csodás esemény, vagy hogy kinyomozható-e az események racionális magyarázata. Induljunk ki (mintegy taláalomra) az utóbbi lehetőségből; az olvasónak még csak a részeges öreg hajdú leleplező elbeszéléséig sem kell eljutnia, hogy – nyomozóként – megalkossa a csodás történet racionális magyarázatát. Ám ha ezt megtette, „nyomozásának” nem egyszerűen az lesz a konklúziója, hogy leleplezte Kobolnyik Borkát, a szolgabíró által értelmetlenül halálra ítélt önkéntes katona lányát, aki apjának kegyelmet keresve manipulálta a fekete fogathoz kötődő hiedelmet – ezáltal akarván menteni a kegyelmi kérvényt aláíró kormánybiztos becsületét, aki (Kobolnyikék szerencséjére) épp nem távoli székhelyén tartózkodott, hanem itt, a faluban múlatta az időt hajdúja feleségével. A kegyelmezési jelenetben az olvasónak akkor is rá kell ébrednie, hogy Borka sokkal többet tett a kormánybiztosnak való „falazásnál”, ha az elbeszélést nyomozóként olvasta; a lány (akaratlanul) ugyanazt a hatást érte el a szolgabíróban a fekete fogat történetével, mint Gerge István, amikor a „csoda” által megadásra készítette Jasztrabot.

Ám akárhogy olvassuk a történetet: a befejezés szempontjából közömbös, hogy a bűnügyi vagy a fantasztikus történet kódja szerint olvastunk. A történet szerint Rédeky szolgabírót

⁵⁸ *Uo.*, 33.

a kritikus pillanatban „valami akaratánál erősebb ösztön” húzza az ablakhoz, ahol *meqlátja* a fekete fogatot, és (mintha csak Klamarik pillantaná meg a Plutót) szörnyethal; a fekete fogat látványa sokkolóan szembesíti azzal, hogy kegyetlen ítéletének hatályaon kívül helyezését emberfeletti hatalmak segítették.⁵⁹ (Ne felejtjük, a történet 1849-ben, a szabadságharc végét jellemző ex lex-időszakban zajlik, amikor a torzult lelkű Rédeky Tamás elérkezettnek látja az alkalmat, hogy sértett önérzete statáriális elégtételt vegyen a világon elrontott életéért.) A felsőbb törvények hatalmára vonatkozó felismerés érvényessége független attól, hogy a fogatot az archaikus hagyományban feloldódó elbeszélés vetítette oda az ablak elé, vagy Rédeky lelkiismeretének öntudatlan reakciója (bár kétségtelen, hogy a két esetben nem ugyanazt a történetet olvassuk⁶⁰).

3. 2. 2. 1. *Abúzorok a hagyományozott archaikus értelemvilágban*

Az abúzus első típusához azok a történetek tartoznak, amelyekben az abúzor a „klasszikus” népi hiedelemvilágon élőködik. Alaptörténetünk e típusban *A góizoni szűz Mária*.

Az elbeszélést egy alig észrevehető (a ciklus elbeszélésmódjára egyébként jellemző) fokalizációs váltás nyitja: Szűz Mária megjelenését az első bekezdés még „ábrándos, álmodozó emberek”-hez kapcsolja s ezzel elhatárolja magát az epifánia hívó elfogadásától. A második bekezdés azonban már minősítés nélkül, mintegy tanúkként idézi meg az egykori „látókat”, Préda Jánost, Szűcs Gergelyt és Sánta-Nagy Mihály apját – hogy a főszereplőt, Goghi Pannát ezek utódjaként vezethesse be az elbeszélésbe és a történetet hangsúlyosan a „bennszülöttek” nézőpontjából mondhassa el („Rebesgetik... Ki is beszélt csak?... Alighanem a cséplők a Biziék szerűjén”⁶¹ stb.). Az abúzusra hamar fény derül – mégpedig nem kívülről érkező „nyomozó” jóvoltából (ezért is kellett az elbeszélőnek mihamarabb belépnie a falusiak értelemvilágába). A naiv közösség maga leplezi le a csalót, s ebben nem csupán a beszédes „adatok” (bűnügyi történetre jellemző) megfejtése játszik szerepet (a Goghi Pannára bízott, Szűz Máriának adományozott tallért „maga a Szűz Mária nem vihette [...] a kartali zsidóhoz”⁶²), hanem Panna erkölcsi megítélése is; „nem egészen tiszta dolog az ő szent élete sem”⁶³ – visszhangozza a falu megítélését az elbeszélő, mielőtt még a tallér-ügy kipattanna. Panna erkölcsi gyalogságának gyanúja az elbeszélés végére bizonyossággá válik; férjes asszony létére azzal a Csúz Gáborral folytat viszonyt, aki meg – hipokrita módon, a felekezeti különbségre hivatkozva – elhagyta állapotos menyasszonyát.

Az elbeszélő a történet végéig megtartja a belső nézőpontot; nem az a célja ugyanis, hogy magát a hiedelmet is leleplezze. Az abúzusnak az a fajtája, amelyet *A góizoni Szűz Mária* bemutat, egyenesen feltételezi, hogy a csaló maga is higgyen abban, amivel visszaél – ezúttal abban, hogy a Szűz Mária megjelenhet földi halandóknak. A Szűz Mária-epifánia sémája

⁵⁹ Takáts értelmezése szerint, „Rédeky azért hal szörnyet”, mert a népi babonán alapuló magyarázat „erkölcsi tartalommal is rendelkezik: egyneműnek tételezi Isten és ember világát, a földön is igazságosztó Istennel”, *i. m.*, 297. Ez igaz, ám ahhoz, hogy ez végzetes hatással legyen Rédekyre, a szolgabíróknak minden fölénye és cinizmusa ellenére *benne kell élnie* a fekete fogat babonája által metonimikusan megidézett értelemvilágban.

⁶⁰ Hajdu Péter koncepciója tehát mutatis mutandis egyazon történetre is alkalmazható; ezúttal nem két szöveg, hanem egyazon szöveg két olvasata olvassa egymást. („A két történetet egymás felől kell olvasni” – állapítja meg a *Galamb a kalitkában* ikertörténetei kapcsán, *i. m.*, 35.)

⁶¹ MKÖM 32. kötet (*i. m.*), 143.

⁶² *Uo.*, 144.

⁶³ *Uo.*

(akárcsak Szent Péteré Glogován) az oltáron s az imádságoskönyvekben látható ábrázolásokon alapul; gondolhatnánk, hogy Gughy Panna – abúzor lévén – merő számításból azonosítja ezeket az ábrázolásokat a valóságos Szűzanyával, mikor a kíváncsi kérdésekre válaszolva ezek alapján hitelesíti „találkozásait”. Ez a feltevés azonban tévesnek bizonyul az elbeszélés zárlatában. Midőn az őszi búcsú éjjelén Panna lopva találkozik Csúz Gáborral, s kettősüket Gábor elhagyott jegyese zavarja meg, karján az azóta megszületett gyermekkel, Panna, elveszítvén uralmát a mélyen beidegződött séma fölött, felsikolt: „A szűz Mária!” – s a földre borulva esedezik bűnbocsánatért.⁶⁴ A szőke asszony, gyermekkel a kezében, természetesen nem Szűz Mária a kis Jézussal, hanem Csúz Gábor elhagyott mátkája, akit *történetesen* szintén Máriának hívnak, s aki – nevéhez méltó módon – megbocsát hűtlen jegyesének s a csábító asszonynak.

Az olvasó nemcsak Gughy Panna szánni való ügyeskedéséről szerez tudomást (aki, rossz lelkiismeretét megnyugtató, talán maga is elhitte, amit Csúz Gábornak mondott: „A Szűz Mária megengedte, hogy szeressük egymást”⁶⁵). A történet háttérében felsejlik az egész értelemvilág, amelynek működését a földi és a szakrális szint közötti közvetlen (mágikus névadás, közbenjárók megjelenése stb. révén érvényre jutó) párhuzamok alapozzák meg. Az abúzus tehát, amely az értelemvilág szövetének felfeslésével fenyegetett, ezzel ellenkező hatást ért el; hiába lepleződött le a „benszülöttek” előtt – valójában megerősítette a hagyományozott értelemvilág érvényességét.

A *Kísértet Lublón* az álfantasztikus bűnügyi történet típusába tartozik – egy látszólag természetfeletti esemény a nyomozás végére racionális magyarázatot nyer (lásd 13. láb.). A fantasztikus történet látszatát az abúzor – Csernyiczky Mihály – tartja fenn, aki (véltetőleg) féltestvére, Kaszperek Mihály szellemeként kísérti a várost, hogy nagystílű pénzhamisítási akcióját és a Kaszperek özvegyével folytatott viszonyát leplezze. Az elbeszélésben a klasszikus bűnügyi történet modellje érvényesül, hiszen a gonosztevő úgy tünteti el törvénysértő tette nyomait, hogy félrevezető működésre készíti a reflektálatlan hétköznapi gondolkodást – a nyomozó pedig, a maga reflektált, okszerű, kívülálló vizsgálati eljárásával, felderíti az események rejtett, ám *valódi* összefüggését. Az elbeszélésnek ezt a pozitívista episztemológiai beállítódását látszának erősíteni az elbeszélő olyasfajta kijelentései is, hogy „[k]öd vette körül [Kaszperek] alakját. Mert sok megmaradt még abból a ködből, amit Kálmán király elfúj”, vagy hogy a gonosztevők ellen „pandúrokat kell küldeni”, a boszorkányok ellen pedig „*néptanítókat*.”⁶⁶

Ezúttal tehát olyan történettípussal van dolgunk, amelyben minden együtt van, hogy a hagyományozott archaikus értelemvilág érvényét veszítse az abúzus következtében; mégsem ez történik. A nyomozás azért nem érvényesítheti ezt a „metafizikai” hozadékát, mert sikerének fő haszonélvezője nem az igazság, hanem Erős Ágost lengyel király, aki szemet vetett Kaszperek özvegyére. Ezért aztán, amikor a lublói előljáró felvilágosult hevülettel le akarja leplezni a nyilvánosság előtt a kísértet-legendát, a nyomozást vezető rendőrfőnök leintí; „semminek sem szabad kitudódní (s jelentőségteljesen kacsintott a szemével.)”⁶⁷ (Az már *A sipsírca* problematikája felé visz bennünket, hogy a városi előljáró nem egészen érdek

⁶⁴ Uo., 147.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ MKÖM 5. kötet, Regények és nagyobb elbeszélések V., 1892–1894, *Kísértet Lublón, Az eladó birtok, Páva varjúval*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, 1957, 25., 32. (kiemelés az eredetiben)

⁶⁷ Uo., 62.

nélkül szorgalmazza a legenda leleplezését; ezáltal remélheti a szép özvegy megszégyenülését, aki Kaszperek halála után a „kísértet” kedvéért kosarat adott neki.) Az elbeszélés azonban az Erős Ágost-szállal mintha csak ürügyet keresne, hogy az igazságnak ne kelljen kitudódnia. A történet befejezése ugyanis – amely feltűnően (hogy ne mondjam: kísértetiesen) emlékeztet *A Plutó* palinodikus („visszaéneklő”) befejezésére – a legendával azonosuló pozícióból, vagyis a valóság *helyes* ismeretétől elzárt lublóiak tudati horizontján van megírva. A boszorkányt – akinek babonákba burkolt racionális tanácsa lendítette át a nyomozást a holtpontra – mintha csak azért léptette volna fel Mikszáth, hogy a befejezésben szerephez juttassa. Ő ugyanis a történet végeztével „olyasvalamit mondott a lublóiaknak, hogy bűvös füvek erejével és a Deliál ördög segítségével ő tartja fogva Kaszperek elkarhózzott gonosz lelkét. Ott vezekli csínyjeit, bűneit a sárosi vár egyik bezárt tornyában, fehér lovának farkához kötve. A paripa is együtt bűnhődik vele. Minden három évben leszakad a »Palkó« farkából egy szőrszál. Mikor az utolsó szőrszál is leszakad, akkor Kaszperek megint fölpattanhat a háttára...”⁶⁸ A Kaszperek-legenda él és virul, s a „lubló” elbeszélő nemcsak a történet elején ijesztgeti gyermekeit a Kaszperekkel, de a végén is azzal riogatja őket, hogy nemsokára elszakadhat az utolsó lószőr, amely szellemét fogva tartja, s mindjárt itt teremhet.⁶⁹ Kaszperek regulázó szellemére szükség van Lublón.

3. 2. 2. *Abúzorok a jelen mindennapi értelemvilágában*

Az abúzus-történetek második típusa Mikszáth jelenének világába vezet minket: az értelmezés alapjául szolgáló sémák itt *nem ágyazódnak bele* egységes (mitikus) keretbe – az értelmezést egyes, a tudáskészletből az aktuális esettel mutatkozó analógia alapján lehívható „forgatókönyvek”, narratív sémák irányítják. Ezek a sémák a kognitív pszichológiából ismert scriptekkel mutatnak rokonságot,⁷⁰ de nem az ismétlődő mindennapi élethelyzetek cselekvési szekvenciáját rögzítik; olyan sematikus, történetyszerű, egy nagy készletből lehívható konstrukciók ezek, amelyek abban nyújtanak segítséget a szereplőknek, hogy az első látásra értelmezhetetlen eseményekhez analógiás úton adekvát(nak látszó) értelmet társítsanak. Mondanunk sem kell, hogy a narratív sémák használata az abúzus széles lehetőségét nyitja meg az abban érdekelt szereplők előtt.

Vannak olyan abúzusok, amelyek epizodikus szerepet játszanak a történet egészében. Ilyenek fűződnek Gregorics Pál alakjához, akinek egyrészt nyomós oka van rá, hogy visszaéljen a narratív sémák hatalmával – egy ilyen séma, egy közmondásban rögzült előítélet tette tönkre az életét („a veres ember egy se jó”⁷¹), másrészt, a szabadságharc egykori kémeként, nagy gyakorlata van abban, hogyan kell félrevezetni embereket saját gondolkodási sémáik kihasználásával. Amikor egy üstben vasszöveget falaztat be a kertje végében álló házacska falába, s gondoskodik róla, hogy ennek híre menjen a városban, kapzsi rokonain áll bosszút. Számítása be is válik – testvérei működésbe léptetik az „elrejtett kincs” sémáját, Gregorics halála után megveszik a házat, kibontják a falat, s megtalálják a – vasszöveget. Az epizódnak

⁶⁸ *Uo.*, 63.

⁶⁹ Mint Tarjányi Eszter megfigyelte, „a lublóiak tudatában és a narrátor gyermekeinek tudatában megmaradt a kísértet hiedelme”, *i. m.*, 70. (Az elbeszélés korábbi elemzését is erre a kettősségre alapozta, lásd TARJÁNYI Eszter: *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Bp.: Universitas Könyvkiadó, 2002, 155.)

⁷⁰ Lásd a 30. lábjegyzetet.

⁷¹ MKÖM 8. kötet (*i. m.*), 36.

természetesen szerepe van a történet alakulásában, hiszen Wibra Gyuri nyomozását az az irritáló értelemhiány sarkallja, amely a kincs eltűnéséből adódik; az egész város találgatja – sikertelenül –, hova dugta Gregorics a vagyonát („Meg lehetett ennek a találgatásában boldogulni”⁷²). A másik ilyen epizód azokhoz a kétezer forintos tételekhez fűződik, amelyeket Gregorics az öt egykor kikoszarozó hölgyekre testál; amikor a végrendelet nyilvánosságra kerül, működésbe lép a „nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja” séma, s az idős, tekintélyes hölgyek alig győzik lemosni magukról a szégyenfoltot, amelyet Gregorics öröksége ejtett rajtuk.

Hasonlóan epizodikus szerepük van a *Nosztty...*-ban a „nélkülözhetetlen Bubenyik” trükkjeinek; ilyen visszaélés, amikor – a parasztok narratív sémáinak működésére számítva – ingyen (sőt, tőlük kapott fizetségért) kiásatja velük a jégvermet, elhinti ugyanis köztük, hogy az ominózus helyen kincs van elásva. A cselekmény bonyolódása szempontjából természetesen fontosabb a „vasfűró”-epizód, amikor Bubenyik saját sémáik alapján olyan történetet „írat” a „főkötőőrökkel”, hogy Kopereczky el akarja raboltatni a főkötő – általuk őrzött – gyöngyeit. Maga az egész cselekmény hasonló eljárásokon alapuló abúzusok sorozata; Nosztty Feri egész ügyeskedése Tóth Mari (illetve egy egész vármegyényi ember) narratív sémáinak mozgósításán alapul. (Erről részletesebben írtam máshol,⁷³ ezért ezúttal e regény elemzésétől eltekintek.)

A *Nosztty...*-val ellentétben egy vezérsémához kapcsolódó abúzusorozat alkotja *A sipsirica* cselekményét. A kisregény – amint azt több tanulmány is megállapította az utóbbi időben – tipikus anti-detektívtörténet.⁷⁴ Az elbeszélés – a klasszikus bűnügyi történet szabályainak megfelelően – azon alapul, hogy a bűnöző félrevezető működésre kész teteti környezete reflektálatlan hétköznapi gondolkodását – a nyomozó pedig, a maga reflektált, okszerű vizsgálati eljárásával, felderíti az események rejtett, ám valódi összefüggéseit. Az anti-detektívtörténet-jelleg abból ered, hogy a nyomozó – Druzsba tanár úr – esetében nem teljesül a kívülállás követelménye (szerelmes abba, aki után nyomoz).⁷⁵ További okai is vannak azonban, hogy az adatokat kauzális összefüggésbe rendező magyarázat nem kanonizálódik valóságosként. Az elbeszélő gondoskodik róla, hogy Druzsba legyen az *egyetlen* tanú, aki megszólal az egzotikus kastélyba elzárt főúri szerető – az anyja által eladott kamaszlány – ügyében, s az elbeszélés második felében, amelyet „Druzsba úr jelentéséből kivett hiteles adatok nyomán” mond el,⁷⁶ arra is gondot fordít, hogy az olvasóban kételyek támadhassanak Druzsba elméműködésének épsége felől. Így aztán az olvasó sem lehet biztos benne, hogy nem Druzsba zaklatott idegműködése produkálta a világtól elzárt kastély valószerűtlen történetét – ahogyan ellenfelei állítják, másrészt, mire Druzsba állításait ellenőrizni lehetne, az általa elmondott történet nyomain eltűnnek. A detektívtörténet játékszerűen zárt működését ezen a ponton az elbeszélés realista vonatkozása hiúsítja meg: Magyarországon még „nincs kiépítve a jogállam”,⁷⁷ így politikailag ellenérdekeltek erők meghiúsíthatják a nyomozás elrendelését.⁷⁸ (NB.

⁷² *Uo.*, 69.

⁷³ *A narratív sémák szerepe A Nosztty-fiú...-ban*, in: Normakövetés és normaszegés 19. századi elméletekben és műfajokban, (Studia Litteraria, redigunt: I[stván] BITSKEY et L[ászló] IMRE, tomus XLIII., Debrecen, 2005, 192–208. = „A Nosztty-fiú esete Tóth Marival”. Tanulmányok, szerk. MILIÁN Orsolya, Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, Bp.–Szeged, 2008, 7–29.

⁷⁴ KUNKLI, *i. m.*; TARJÁNYI, *i. m.*, 50, T. SZABÓ, *i. m.*, 218–221.

⁷⁵ KUNKLI, *i. m.*, 210.

⁷⁶ MKÖM, 15. kötet, Regények és elbeszélések XV., 1902, *Fili, Mindenki lépik egyet, A sipsirica*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp.: Akadémiai, 1960, 119.

⁷⁷ *Uo.*, 159.

a kastélybeli állapotok eltüntetése után is maradnának éppen elegen, akik tanúskodhatnának Druzsba mellett vagy ellen – főként a legélesebb eszű nyomozónak bizonyuló Rózsika, a tizenhárom éves bárókisasszony, akit még nem hálóztak be a felnőtt világ értelmezési sémái.)

Az olvasó számára a történet első felében az a nyomozói pozíció van kijelölve, amely *A fekete fogat* című elbeszélés egyik olvasási stratégiáját jelentette: annyit már a regény második részének olvasása előtt megállapíthat, hogy összefüggés van a *Fehér páva* nevű fogadó arisztokrata vendégének heti egyszeri megjelenése, illetve a címszereplőnek ezen alkalmakra időzített kiöltözése, majd mindkettejük egyidejű eltűnése között. Az sem felel meg tehát a klaszikus detektívtörténet ismérveinek, hogy nem az elbeszélő vezeteti orránál fogva az olvasót, hanem a bűn elkövetője a környezetében lévőket – miközben az elbeszélő nem fordít gondot az olvasó félrevezetésére, sőt engedi, hogy többet sejtjen a fogadósné vendégeinél. (Amikor például Manuskék közli a sipsiricával, hogy anyja el fogja adni őt, erről csak az olvasó értesül, a törzsvendégek nem.) Az elbeszélés első felében ugyanis éppen arra összpontosul a figyelem, ahogyan az események alkalmilag verbuválódott értelmező közössége – a budai *Fehér páva* fogadó pesti átlagemberekből álló törzsvendégei – tapasztalataikat a mindennapi élet megszokott sémái alapján értelmezik, illetve arra, ahogyan a fogadósné – rafinált abúzként (leánya segítségével) – ezt az értelmezési folyamatot irányítja. A központi séma, amelyet a fogadósné és leánya mindjárt az elbeszélés elején körültekintő munkával aktivizál és „intézményesít”, a *mintaanya* sémája, amely számos narratív részelemből tevődik össze. A *mintaanya* nem engedi, hogy serdülő leánya erkölcstelen beszédet halljon a fogadó vendégeitől; a *mintaanya* úgy neveli leányát, hogy az tizenöt éves létére ne tudja, mi fán terem az udvarló (nagy derűtséget keltvén a vendégek körében, amikor azt mondja, hogy ezt még nem tanulta az iskolában), s hogy legnagyobb élvezetét abban lelje, ha mamája megvakarja a hátát; a *mintaanya* nem megy újra férjhez, mert csak a leányáért él, de ha mégis férjhez megy, ezt szintén csakis a leányáért teszi („atyát kell neki szerezni”), ha ezután kirúgja az új férjet, azt ismét csak azért műveli, mert a leánya „jövője veszélyeztetve van” („nincs jogom boldognak lenni, ha az a leányom jövőjébe kerülne”); a *mintaanya* világot látni küldi a leányát a krakkói nagynénihöz.⁷⁹ Ezzel végbemegy a szedimentáció; valódi intézményesülésről – lévén az értelmező közösség kicsi és alkalmi – nemigen beszélhetünk, azonban a séma rögzülése egészen a szakrális szintig terjed. „Már elevenen érdemelné gloriolát övé feje körül”, jelenti ki (a tótosan beszélő) Mliniczky, miután a fogadósné leánya érdekeire hivatkozva elzavarta újdonsült férjét.⁸⁰ Mire Druzsba közli a fogadósnéval, hogy megfestetik róla a *mintaanya* képét, a szakrális párhuzamok már rögzültek; „mint egy szent anyát gloriolával festetjük le, mi törzsvendégei, a nevenapjára... gloriolával, Jahodovska, ahogy Szent Veronika van, meg Borbála s több afféle jó asszonyok”.⁸¹

A séma kifogástalan és határozott működése az oka annak, hogy a közösség tagjai szinte a bárgyúságig képtelenek a „*mintaanya*”-imágóval összeegyeztethetetlen, a koherens értelmezést zavaró „adatok” kezelésére, s hogy az olvasó hamar fölénybe kerül velük szemben. (Bár-

⁷⁸ Erre utal T. Szabó Levente is, amikor azt állapítja meg, hogy „[a] nyomolvasás, s ezzel együtt az általa megképzett hitelesség hatalmi kérdés *A sipsiricában*”, ezért a regényben „az igazságnak már egyáltalán nincsen metafizikája”, *i. m.*, 220.

⁷⁹ Az idézett helyek: MKÖM, 15. kötet (*i. m.*), 101., 112., 115.

⁸⁰ *Uo.*, 113.

⁸¹ *Uo.*, 116.

gyúságban csak a pedellus, Kutorai múlja felül őket, aki nem érti, hogyan kerülhetett Lerner tanár úr elveszett cvikkere az ő feleségének az éjjeliszekrényére...)

A társaság megfigyeli, hogy ama bizonyos nagy úr csak egyszer egy héten, csütörtökön jelenik meg a fogadóban, de megjelenése sokáig „[á]tláthatatlan rejtély alakjában” gomolyog köztük; hetek, talán több hónap is eltelik, míg Mliniczkynek szöveget üt a fejébe, hogy a sipsirica is mindig csütörtökön öltözik elegáns ruhába. A sipsirica és az arisztokrata egyidejű eltűnésének is csak a találgatásokra ad okot („Hm, hm. Lehetséges-e, hogy összefüggés legyen a dolgok között?”), s amikor Kovik doktor is eltöpreng az összefüggés lehetőségén, Druzsba (a budai történetrész legvégén) „bolond fantasztá”-nak nevezi. Végül csak rákérdez ő is a dologra Jahodovskánál – természetesen semmitmondó választ kap.⁸² Végül az „értelmező közöség” teljes tanácsalanságban van, honnan szedhette a fogadósné a tízezer forintot, amelyet – az egyik törzsvendég értesülése szerint – nemrégiben egy bankszámlán helyezett el.

A „mintaanya”-séma olyan erős, hogy az sem fenyegeti érvényvesztéssel, ha egy deviáns tapasztalat eléri a tudatosodás küszöbét és bekerül a közös mintázatba. Hiába bizonyosodik be, hogy Manusek azért kapott (a vendégeket felháborító) megkülönböztetett kiszolgálást, mert a fogadósné, bár tagadta a gyanút, elfogadta házassági ajánlatát; a „leányom érdekében tettem” kijelentés révén utólag átértelmeződik az értelemzavaró tapasztalat.

Mikszáth további sémákat is használ a törzsvendégek gondolkodásának jellemzésére. Manuseket mint nyugalmazott burgzsandárt ellenségeskedéssel fogadják; hamarosan ráillik azonban a „szenvető hazafi” sémája, amint kiderül róla, hogy tiltott dohánytartásért keményen megbüntették a fináncok. A séma alapján értékeli le az éneklő kanonokot is, aki nem énekel együtt a mulatozó vendégekkel („az volt a különös, hogyha a többiek, jó kedvük szottyanván, egyszer-mászor énekeltek is, ő sohasem. No, köszönöm az ilyen éneklő kanonokot.”)⁸³

A sémák, illetve az abúzus problematikája ugyanakkor nem korlátozódik a történet első részére. Abban, hogy a nyomozás végül anti-detektívtörténetté válik (vagyis hogy végül nem „ragyog fel az igazság”), szintén szerepet játszik a sémák használata és az ezzel való visszaélés. A Mikszáth-szakirodalom meglehetősen rosszállással emlegeti a világtól elzárt kastély különös, romantikus sablonokból összeállított világát, középpontjában Johankával, a sipsiricával.⁸⁴ Érdemes azonban figyelni arra, hogyan értelmezik a kastélyban történeteket a környékeliek; „Én azt hiszem, és általában az egész környék – mondja Druzsbanak az idősebb Wildungen báró, a környékelői kőbánya tulajdonosa –, hogy politika van a dologban. *Nem is lehet más.* A kicsike valami trónkövetelő hercegnő, talán egy Orleans vagy egy Bourbon kisaszony, vagy isten tudja... de valami ilyenféle. Ide dugják, a világ egy elhagyatott zugába, hogy azután alkalmas órában elővegyék. Valami nagy európai cselszövény készül és a machinációban benne van a bécsi udvar keze is.”⁸⁵ Druzsba – sémákhoz való reflektálatlan viszonyának megfelelően – ténynek veszi a történetet, s komoly halálfélelem fogja el, mivel a báró figyelmezteti, hogy a fejével játszik, ha nyilvánosságra hozza, amit hallott.

⁸² Az idézett helyek: *uo.*, 92., 107., 114., 118.

⁸³ *Uo.*, 102., 91.

⁸⁴ Például Barta szerint Mikszáth „egyszerűen áttelepíti ide a Beszterce ostromából az Apolka tündérudvarát, szikrát se törődve azzal, hogy ideillik-e; sőt ráhalmoz még egy csomó romantikus kellékmotívumot is”, BARTA, *i. m.*, II. közl., 305.

⁸⁵ MKÖM 15. kötet (*i. m.*), 129. (kiemelések tőlem – SVP)

Ami a politikai összeesküvés narratíváját illeti, az a lényege, hogy a hiányzó értelmet ismert történetelemek analógiás bevonásával pótolja. Druzsba szemtanúként előadott történetének ezzel szemben van éppen hézagatlan értelme, de annyira *valószínűtlen* mozzanatokat tartalmaz, hogy a valószínű sémákkal operáló köznapi gondolkodás képtelen elfogadni. Aki a kastélyt ilyen bizarr módon berendezte (a major domus, mint ismeretes, hasbeszélőként még szaporítja is a képtelenségek, bizarrériák sorát), abúzorként előre számított erre a diszkrepanciára, s ezzel eleve aláasta az esetleges illetéktelen tanú szavahihetőségét. Ezúttal a *közvélemény* képviseli a mindennapi értelemvilág mintázatát,⁸⁶ s ezzel szemben mindazok esélytelenek, akik elfogadják Druzsba jelentését. A koronatanúként számításba vehető Manusek – aki Jahodovska férjeként tudhatott a kislány eladásának körülményeiről – perdöntőnek látó kijelentést tesz a képviselőház lépcsőjén („Meg mernék rá esküdni, hogy egy szőig igaz, amit Druzsba állít”).⁸⁷ Neki sincs esélye azonban, hogy a közvélemény ítéletét megmátsássa; elfogultsága nyilvánvaló, hiszen miután megcsalta a fogadónét, az cókómokostul kihajigálta őt az utcára.

3. 3. A mindennapi értelemvilág funkciója

A mindennapi értelemvilág funkciója nemcsak akkor mutatkozik meg, amikor – mint *A néhai bárányban* vagy a *Szent Péter esernyőjében* – akadálytalanul kifejtheti hatását. A manipulációról, abúzsorról szóló történetek sem a mindennapi értelemvilág megbénulásával zárulnak. Miközben Gerge István a hiedelmeket manipulálva kézre keríti a rablóvezért, engedi érvényesülni az általa kiváltott babona életszabályozó funkcióját is, amely az archaikus életvilág erkölcsi alapállásából adódik. Ez sugallja azt a képzetet a falubelieknek, hogy Gerge (mint a felsőbb hatalmak kegyeltje) „elolvassa a láthatatlan betűket, melyekkel a cselekedetek fel vannak írva” az emberi szívekben; Gerge – nyomozói sikerén túlmutató – eredménye tehát annak köszönhető, hogy az életvilágon *belül* nem lehetséges olyan elvetemültség, amely ama felsőbb erőket s a velük való emberi kapcsolat lehetőségét kétségbe vonná. Ezért van, hogy Gerge felléptekor „iszonyú rémület szállta meg a tolvajokat, rablókat és gazembereket”.⁸⁸

Hasonló jelenségnek vagyunk tanúi a *Kísértet Lublónban* is. Midőn a kísértet megjelenik, hirtelen nagyon becsületesen kezdenek viselkedni a lublóiak. Oszvald Pál bevallja a főbírónak, hogy többet kért vissza Kaszperektől, mint amennyit kölcsönadott neki, s a különbözetet felajánlja a templomnak (a bíró persze visszautasítja a bűnösen szerzett pénzt); amikor meg Kaszperek kezdi beszédni, amivel tartoznak neki,

„megszállta a páni félelem a lakosokat – kivált mert Kaszperek is kellemetlenebb kezdett lenni. Be-benézett adósaikhoz, mikor éppen nem várták, ott termett fehér lován a házuknál, néha fényes nappal, néha sötét éjjel és bezörgetett az ablakaikon:

– Itt vagyok, én, Kaszperek Mihály. Hozzátok el holnap a pénzemet, amivel tartoztok.

⁸⁶ Erre utal Kunkli Enikő megfogalmazása is, amely szerint a nyomozás sikere „a közvélemény tény-avagy igazságfogalmának másságán” törik meg, *i. m.*, 211.

⁸⁷ MKÖM 15. kötet (*i. m.*), 161.

⁸⁸ Ez lehet a magyarázata annak a patriarchális viszonyoknak is, amelyet Tarjányi Eszter említ – a tékozló fiú történetére utalva – a *Jasztrabék pusztulása* kapcsán, *i. m.*, 59.

El is vitték másnap rendesen. Nem kellett ahhoz egzekúció. Mondta is a szepesi kormányzó, Kozanovich Felicián, nagy nevetve, mikor meghallotta:
– Ördögös Kaszperek. Meg kellene tenni királyi adószedőnek.”⁸⁹

A regény tréfás befejezése ezt az összefüggést erősíti meg, amikor nem engedi, hogy az igazság lerombolja a legendát – s vele együtt az élet szabályozására alkalmas hiedelemrendszert.

A *Plutó*ban politikai színezetet kap az archaikus értelemvilág működése. Azért is tudnak zavartalanul együttműködni az abúzorok és az általuk megtévesztett parasztok, mert ugyanazon az oldalon állnak; közös céljuk, hogy az idegen hatalmat kijátsszák.

Am ha a lublóai történet és *A Plutó* esetében mérlegelhető, nem volna-e haszna a babona leleplezésének, *A fekete fogat* már inkább Kölcseyt juttatja eszünkbe, aki szerint „[s]emmi sincs könnyebb, mint valakitől a hitet elvenni; de semmi sincs nehezebb, mint egy kételkedő valakit megnyugtatni”.⁹⁰ A novella elbeszélője ritka nyíltsággal vall a hiedelmek közvetlen életfunkciójáról az első bekezdésben; a „nyomozó”-típusú olvasót mintegy előre figyelmezteti, hogy a leleplezés folytán, amellyel kideríti az igazságot, el fog veszíteni valamit, ami fontosabb ennél az igazságnál. Itt válik világossá, hogy az igazságra vonatkozó tudásnak nincs mondanivalója az élet és halál által megérintett ember számára. Könnyű észrevenni azt is, hogy elbeszélőnk e pozícióból ama másik narrátorral vitatkozik, aki a lublóiak babonái ellen néptanítók kirendelését sürgette:

„A mi falunk csak nekünk édes, akik ott születünk, másnak mindenkinek borzalmas, mert a temető bent van a házak között... Ebből aztán az következik, hogy nálunk több a kísértet, mint egyebütt; aki az ablakon kinéz éjjelente, egyszer is, másszor is lát valamit, kivált télen a gömörödő ködből kihasadó árnyakat és különféle rémítésre alkalmas alakzatokat. Csakhogy mi nem félünk. Sőt, bizonyos fokig megbecsüljük a saját kísérteteinket, és haragszunk a rektor uramra, aki ki akarta őket gyomlálni a mostani emberpalánták fejéből. Hagyja csak, Katoki Márton uram, hagyja csak, szép az, hogy a holtak feljárjanak és végezzék a saját misztikus dolgaikat. Hiszen babona, babona, de sikeres küzdelme a fantáziának a halál ellen, a teljes elmúlás ellen!”⁹¹

(Ez a bekezdés egyébként *A Plutó* szempontjából is tanulságos; felhívja a figyelmet arra, hogy a novella befejezése, amelyik a Jó és a Gonosz mitikus küzdelmévé tágtja az ördög lovának történetét, messze túlmutat az 1850-es évek politikai viszonyain.)

A jelenkori abúzor-történetek ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy a mindennapi gondolkodás sémakészlete működésképtelenné válik, ha nem rendeződik egységes – reális, totális és koherens – értelemvilággá. E széteső, közhelyek gyűjteményévé váló tudáskészletnek nincs esélye az élet koordinálására.⁹² A sémarendszer azonban még hanyatlásában is erős; az abúzorok lelepleződnek – Gregorics üst-epizódja önmagát leplezi le, a *Nosztty...*-ban pedig egy

⁸⁹ MKÖM 5. kötet (*i. m.*), 25.

⁹⁰ KÖLCSEY Ferenc: *Töredékek a vallásról*, in: K. F. *Összes Művei*, s. a. r. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, Bp.: Szépirodalmi, I. kötet, 1072.

⁹¹ MIKSZÁTH Kálmán: *Elbeszélések 1900–1910*, Harmadik kötet, Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955, 215.

⁹² Eisemann György ebből az aspektusból értelmezhetette „gépies ismétlések szuggesztíója”-ként a „min-taanya” sémájának érvényesülését *A sipsircában*, *i. m.*, 84.

olyan ember fedi fel az igazságot, aki idegenben (Amerikában) „tanult meg látni”⁹³ – de sem az abúzorok, sem leleplezőik nem tudják megtörni a hanyatló szokásrend hatalmát. *A sip-sirica* swifti szarkazmusa pedig egyenesen azt sugallja, hogy a naiv (immár a mindennapi élet koordinálására sem alkalmas) mindennapi tudattal szemben nem a tudós detektívek tiszta igazsága, hanem a megbízhatatlanság, a manipuláció és az abúzusok zavaros világa található, az emberi élet kérdéseire pedig senki nem tudja a választ.

Talán megkockáztathatjuk: Mikszáth azért akart mindenáron „jó történetet írni”, mert volt bizodalma az elbeszélő fikcióban mint viselkedési, értelmezési mintákat koherensen és valószínűen elrendező narratív struktúrában, amely egyúttal nagyfokú reflexióra is képes.

4. Az elbeszélő

Mikszáth szövegeinek sokat emlegetett relativizmusa elbeszéléseinek „fenomenológiai” karakteréből adódik: az elbeszélő nem a világ különféle leírásainak ontológiai érvényességével foglalkozik – még akkor sem, amikor „kiderül az igazság”. Azokat a kollektív tudati folyamatokat követi, amelyek elősegítik az értelemsémák terjedését, szedimentációját és intézményesülését, vagy éppen megkérdőjelezzik érvényességüket. Már Barta János felfigyelt a pletyka jelentőségére;⁹⁴ utóbb T. Szabó Levente írta le (az esernyő-legenda kapcsán) a kollektív tudati mintázat rögzülésében betöltött szerepét, kiemelve a pletyka anonimitását és ontológiai semlegességét.⁹⁵ A szimbolikus értelemvilág működése felől szemlélve a pletyka, a mendemonda az a „médiúm”, amely biztosítja, hogy az új, értelmezésre váró tapasztalatok átszűrődjenek a közösség egyes tagjainak tudatán, s az orális tudásrendszerekre jellemző módon addig csiszolódjanak, míg – megfelelő szimbolikus hordozóra találva, a legvalószínűbb és leghatékonyabb értelmet elnyerve – meg nem állapodnak kanonikus formájukban. A „villámként terjedt el az eset híre” típusú mondatok⁹⁶ jelzik a folyamatot, hogy a deviáns tapasztalat megindítja a közösség heves értelemkereső aktivitását. A szedimentáció az „az sem lehetetlen” típusú találgatásoktól a (többnyire tanúktól származó) „akármi legyen/gubó legyen, ha nem...”, „meg mert volna esküdni rá, hogy” kijelentésen át a „Hát persze!” heurisztikus bizonyosságáig – a megszülető értelemséma koherens illeszkedésének felismeréséig – vezet.

Ezen a ponton fölvetődik a kérdés, mennyiben ontologizálhatók az elbeszélő saját kijelentései. (A kérdés természetesen csak azokkal a kijelentésekkel kapcsolatban adódik, amelyek egy értelemvilág „lakói” által ténynek tekintett mozzanatra vonatkoznak – nem kell foglalkoznunk azokkal a kijelentésekkel, amelyek a cselekmény alapját képező „tényekre” irányulnak, mint pl. Veronka édesanyjának halála, az esernyő megjelenése vagy Gregorics vadházassága a *Szent Péter esernyőjében*).

Az elbeszélő gyakran köti kijelentéseit egy-egy értelemvilág reprezentánsának, reprezentánsainak tudatához az „azt beszélük, hogy” formulával, de jellemző a Barta János által „átképzéletes előadás”-nak nevezett mód is, amikor az elbeszélő csak utólag, gyakran egy záró-

⁹³ „Nagy dolog látni tudni” – állapítja meg az elbeszélő Tóth Mihály kapcsán, aki, miután megtanult látni Amerikában, az idegen kívülállásával képes látni a hazai viszonyokat. (Az idegen e képességéről lásd: 34. l. b.)

⁹⁴ „a pletyka perspektívája: a kicsinyítés, a visszafelé-eszményítés” BARTA, *i. m.*, I. közl., 144.

⁹⁵ „A pletykának az a fontos kommunikációs kritériuma, hatékonyságának nemegyszer biztosítója, hogy eredetére és igazságértékére nem kérdezznek rá”, *i. m.*, 209.

⁹⁶ Ez a mondat Kaszperek halálhíre kapcsán hangzik el, MKÖM 15. (*i. m.*), 16.

jelben odavetve fedi fel, kinek a tudatához volt kötve az illető „tényközlés”.⁹⁷ A tényközlőnek látszó elbeszélői állítások refokalizációjának tipikus esete, amikor az ilyen állításokat egy hiedelem lelepleződése utólag rendeli egy értelmező közösség tudatához (ide tartoznak a *Kísértet Lublón* elbeszélőjének a kísértetre vonatkozó állításai). Jól szemlélteti a szereplői tudatokból eredő előfeltevések elrejtését két hasonló eset párhuzama (*Kísértet Lublón*, *A Plutó*). Midőn Kaszperek, a kísértet egy almafához köti lovát, az elbeszélő *szinte* teljesen egyértelművé teszi, hogy a zárójeles kommentár („Jaj istenem, nem is terem azon több gyümölcs!”) Matuska Mátyástól, a jelenet tanújától származik.⁹⁸ Ugyanez a mondatípus *A Plutóban csaknem* tisztán elbeszélői közlésben olvasható: „Az országút mentén azok a hatalmas koronájú nagy jegenyefák, melyek a faluba vezettek, jobbadán kiszáradtak az idén; *csak utólag sült ki*, hogy a Plutó dörzsölődött hozzájuk egyszer-másszor.”⁹⁹ A *sült ki* metaforája alig észrevehetően jelzi, hogy a beszélő maga is az illető értelmező közösség (kérdésessé nem tett) előfeltevéseiben osztozik.

Azért mosódhatnak egybe ezek a kijelentések az elbeszélő *saját* kijelentéseivel, mert utóbbiak sem a megismerő szubjektum ontológiai érvényességre igényt tartó állításai. Az elbeszélés hangsúlyozottan élőbeszédre utaló, (valódi és kitalált) közmondásokat, anekdotákat, kiszólásokat halmozó köznyelvi karaktere juttatja kifejezésre, hogy az elbeszélő maga is egy mindennapi értelemvilágban mozog, amelynek *szerkezete* semmiben nem különbözik a szereplőkétől. Ezért van, hogy nemcsak az ontologizálástól tartózkodik, de a pszichologizálástól, a történelembőlcsellettől is – mindentől, ami a mindennapi értelemvilág horizontját a teoretikus tudás irányában meghaladja. A legtöbb, amit tehet, hogy maga is beszáll a (mindennapi életben érvényes) „valóság” meghatározásáért folyó össznépi versenybe. De még győzni sem akar – inkább játékba akarja hozni azokat az értelemvilágokat, amelyeknek kevés esélyük maradt e versenyben; fokalizációs trükkjeivel becsalogatja az olvasót ezekbe az értelemvilágokba, hogy nézzen szét és okuljon. Mert meggyőződése, hogy minél többen vesznek részt a játékban, annál hatékonyabb lesz ama közösen megalkotott valóság. S mert meggyőződése, hogy az irodalomnak – amennyiben költészet – ezen az oldalon, s nem a teoretikus tudás oldalán a helye.

Kitekintés:

Arany János balladáitól Tömörkény falusi emberéig és Gozsdu ideológusáig

Ezúttal csak jelezhetem, hogy Mikszáth archaikus hiedelemvilághoz kapcsolódó elbeszélései a „fenomenológiai redukció” révén Arany János egyes balladáival állnak kapcsolatban. Az a fokalizációs váltás, amely *A góizoni Szűz Mária* elejét jellemezte, közeli rokona annak, ami *A hamis tanúban* vagy a *Tengeri-hántásban* megfigyelhető; az elbeszélő maga is feloldódik abban a hagyományozott, hiedelmekkel átszótt értelemvilágban, amely valóságként veszi körül szereplőit. (*A hamis tanú* azért is érdekes párhuzam, mert Kaszperek igencsak hasonló véget ér, mint a hamis esküt tévő vén Márkus;¹⁰⁰ s ha éppen a *Kísértet Lublón* elbeszélője leplezi le a hiedelmek mögött rejtőző valóságot – a lublóiak számára nyilvánvaló, hogy

⁹⁷ Lásd BARTA, *i. m.*, I. közl., 143.

⁹⁸ MKÖM 5. kötet (*i. m.*), 52.

⁹⁹ MKÖM 41. kötet (*i. m.*), 22. (kiemelés tőlem – SVP.)

¹⁰⁰ Lásd az elbeszélés jegyzeteit, MKÖM 5. kötet (*i. m.*), 224.

Kaspereket a hamis eskü miatt nem fogadta be a föld.) A *Vörös Rébék* elbeszélője pedig kezdettől fogva kételytelenül és természetesen mozog abban a valóságban, amelyről a *szertő* tudja, hogy alig áthidalható távolságban van feltételezett befogadója valóságtudatától. Ez a feloldódás teszi lehetővé, hogy a közösség számára valóságos boszorkány-történetbe kanalizálódó egyéni és közösségi indulatokat nagy erővel megjelenítse.

Ha a Mikszáth utáni magyar irodalomban olyan elbeszéléseket keresünk, amelyek nem az egyéni tudatot állítják a középpontba, hanem azokat a tudati mintázatokat, amelyek az egyén valóságtudatát meghatározzák, olyan, egymástól távoli szerzők tűnnek elő, mint Tömörkény István és Gozdsu Elek.

Tömörkény nagy beleérzéssel követi ezt a hagyományt, s fokalizációs technikájával Arany és Mikszáthhoz azonban nemcsak a novella műfaja révén áll közel, hanem abban is, ahogyan a világ különféle leírásait szembesíti. A vallási, babonás képzetek, rituálék világába nem követi alakjait – az események mágikus-vallásos magyarázata nem jelenik meg mint valóságos –, de a viselkedés alapjául szolgáló vallási, babonás képzeteket, illetve sajátos paraszti gondolkodásmódot „fenomenológusként”, külső kritikai reflexió nélkül, a paraszti életet belülről ismerő tudattal mutatja be.

A határ a két nézőpont között azáltal mosódik el, hogy bár az elbeszélő, szereplőivel elmentésben, nem nyelvjárásban beszél, szövege sűrűn át van szöve olyan metaforákkal, frazeologizmusokkal, amelyek a paraszti hiedelmekben gyökereznek. Az elbeszélő tudata és az általa beszélt nyelv közötti feszültség mindvégig humorral itatja át az elbeszélői szöveget. A szereplői nézőponttal való azonosulás terén talán *A Szent Mihály a jégben* című novella megy a legmesszebbre, amelyben a Szent Mihályról elnevezett hajót kormányosa – akit történetesen szintén Mihálynak hívnak – túlvilági nyugalommal kormányozza a jeges, viharos Tiszán. A hajó megmenekül, a halászok pedig csodát emlegetnek; az elbeszélői kommentár szerint „Bizonyára úgy történhetett, hogy az égbeli Szent Mihály nem hagyta itt a fából való Szent Mihályt, dacára, hogy a Mária-kép mécseséből kidőlt az olaj, amikor félrebillent a hajó.”¹⁰¹

Gozdsu Elek a másik irányba indult el. Olyan társadalmi állapotot modellez, amelyben fölerősödik a társadalmi csoportok szerint elkülönülő részleges értelemvilágok képződése, s a mindennapi élet kollektív értelem-sémáinak hatalma elenyészőben van; helyettük ideológiák irányítják a szereplőket. Az ideológiák olyan társadalmakban kapnak központi szerepet, amelyekben „a szentnek tekintett vélemények és életvezetési szabályok megkérdőjeleződtek”, ezért társadalmi léptékeket ölt az új normarendszer létrehozására vagy a hanyatló értékrend megerősítésére irányuló tudatos tevékenység.¹⁰²

Gozdsu egyik jellegzetes elbeszéléstípusa keretes szerkezetű, amelyben az elbeszélő átadja a szót egy „ideológus”-nak. Ilyen ideológus Ordas Gida, az „étlen farkas”, Jávor Bálint, a „néma apostol” vagy Diniszin Péter, a „mártír”. Az első elbeszélésben Gozdsu olyan dzsentrit léptet színre, aki nemcsak egzisztenciáját veszítette el, de az a társadalmi konszenzus is eltűnt mögüle, amelyik legitimálta osztálya magasabb helyzetét. Ordas Gida a létharc tudományos eszméjével – saját maga biológiai, idegrendszeri felsőbbrendűségéből kiindulva – próbálja igazolni, hogy megilleti az elvesztett pozíció, s a természet törvényeinek ellentmondó kontraszelekció következményének minősíti a tehetségtelen és puhány hivatalnokok ural-

¹⁰¹ TÖMÖRKÉNY István: *A Szent Mihály a jégben*. In: Uő: *Két ló bitangóságban és más elbeszélések*, az utószót írta és s. a. r. PÉTER László, Bp.: Unikornis Kiadó, 1994, 82–89.: 88.

¹⁰² Clifford GEERTZ: *Az ideológia mint kulturális rendszer*, in: Uő: *Az értelmezés hatalma* (i. m.), 26–71.: 55.

mát. Természetesen az utóbbiak is ideológiát gyártanak (az „édes haza” érdeke, a kiváltságos osztályok hatalmának eltörlése), amelyeket hősünk „impertinens hazugság”-nak nevez; de még az alkalmilag megismert elbeszélőnek is ideológusi pozíciót tulajdonít, s eszméit látatlanban kritizálja.¹⁰³ Darwinista tanok szolgálnak alapul az Angliában természettudományos végzettséget szerző Jávor Bálint ideológiájának is (*Egy néma apostol*); nemcsak tanári állását veszíti el nézetei miatt, de feleségét is, aki nem tudja elfogadni, hogy szerelmében és anyaságában Jávor a fajfenntartás ösztönének erejét látja megnyilvánulni. Jávort a – szintén ideológusként fellépő – pap oktatja ki, aki szerint a „lét kérdései”-re, ha azok „szürke, zavart formában” fölmerülnek a köznap emberek lelkében, csak a vallás adhat feleletet.¹⁰⁴ Diniszin Péter a nemzeti forradalom ideológusaként vall kudarcot, mert a szerb nép „csak evett és ivott”, nem értette meg a szabadság magasztos eszméjét.¹⁰⁵

Gozsdu „ideológusai”-nak története azt példázza, mi történik, ha az ember teoretikus tudás alapján próbálja meg életvezetési normáit kialakítani. Mindhárom figura összeütközik az emberi együttélés elemi normáival és/vagy környezetük mindennapi gondolkodásával. Nem azért, mert maguk a teóriák erre készítetik őket, hanem azért, mert ezekben nincs meg az applikáció, az életbe belevetett ember gyakorlatára való alkalmazás lehetősége. De nem jár jobban a „tudós” ideológusoknál Kanuth István, a *Nirvána* című elbeszélés hőse sem, aki a távoli és idegen buddhizmus eszméit eltorzítva gyárt magának ideológiát; az elbeszélés folytatásából megtudjuk, hogy az ideológia kudarcot vallott, Kanuth felakasztotta magát (*Spleen*).¹⁰⁶

Mikszáthról mindezek fényében nem mondhatjuk, hogy egy letűnt világ iránti nosztalgia motiválja. Azok a határhelyzetek érdeklik, amelyekben a világ különféle leírásai, különféle értelemvilágok találkoznak – mielőtt az ideológia terében megküzdenének egymással. Nemcsak a fent vizsgált szövegekben vagy a *Beszterce ostromában*, de még akkor is, amikor dzsentri-alakjai számára egy olyan, a modern világtól elzárt enklávét hoz létre, amelyben őrizhetik a „szép ősi formákat”. Sokatmondó, hogy a *Gavallérok* elbeszélője, aki a hagyományörző játék tanúja, idejében lemond arról, hogy nyomozóként leleplezze a játékosokat (holott már az elbeszélés elején nyilvánvaló, hogy beelát kártyáikba). Nem akar játékrontó lenni – tapintatosan eljuttassa a sikeresen megtévesztett kívülálló szerepét. A gavallérok becsületes hivatalnokok, nem gyártanak ideológiát maguknak, hogy visszakapaszkodhassanak a társadalom felsőbb rétegeibe; vendégük pedig megért valamit abból, mit is jelent, ha valaki „in Blumen” tud beszélni.¹⁰⁷

¹⁰³ GOZSDU Elek: *Az étlen farkas*, in: *Uő: Kőd*. A mű szövegét gondozta, a tanulmányt írta: Ács Margit, Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969, 262–298.

¹⁰⁴ GOZSDU Elek: *Egy néma apostol*, in: *uo.*, 318 – 348.: 340.

¹⁰⁵ GOZSDU Elek: *A mártír*, in: *uo.*, 349–373.: 362.

¹⁰⁶ GOZSDU Elek: *Nirvána*, in: *Uő: Az étlen farkas*, vál. és a szöveget gondozta Ács Margit, Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 90–112.; *Spleen*, in: *uo.*, 183–216.

¹⁰⁷ A kártyajáték során minden játékos által értett titkos nyelvről mint a beavatottság jeléről lásd EISEMANN, *i. m.*, 110.

MILBACHER RÓBERT

A Mikszáth-befogadás főbb irányairól

„És ha Mikszáth Kálmánt igaz érdeme szerint akarják elsiratni, ne beszéljen senki »nagy mesemondóról«, a »magyar élet nagy meglátójáról s megörökítőjéről«, a »világhírű humoristáról s a páratlan szatirikusról« – vagy ha ezekről beszél, mert van joga rá, tegye hozzá, hogy »egy tárca keretében«.”¹

Móricz fenti mondatának három Mikszáth-definíciója (nagy mesemondó, magyar élet nagy meglátója s megörökítője, világhírű humorista s a páratlan szatirikus) arra enged következtetni, hogy a korban minden bizonnyal e három olvasási irány határozta meg a Mikszáthhoz való viszonyt. Sőt, azt gondolom, hogy valójában mindmáig e hármasság preformálja a Mikszáth-olvasásunkat, annak ellenére is, hogy az utóbbi tíz év Mikszáth-szakirodalma mindent megtett, hogy a Mikszáth-képet kimozdítsa a fenti hármasság mátrixából.²

Az alábbiakban szeretném felvázolni ennek a három olvasási módnak a befogadásra tett vélhető hatását, majd a harmadik (részben kibővített) befogadói hagyománynak és a „cinikus Mikszáth” tételnek a kibontásával teszek javaslatot a Mikszáth-értésünk egy új szempontjának megfontolására. (Jelen írás inkább elvégzendő kutatási feladatokra tesz javaslatot, ennek következtében inkább hipotéziseket képes megfogalmazni, mint eredményeket közölni.)

Az általam ismert Mikszáth-szakirodalom mindmáig adós maradt egy alapos recepcióelemzéssel,³ amelyre annál is inkább szükség volna, mert a különféle, időnként egymásnak gyökeresen ellentmondó állításokat megfogalmazó kritika diskurzuselemzése nagyban hozzásegítene a Mikszáth-értésünk körüli zavarodottság tisztázásához. Persze különféle értelmezők mindig megpróbálták rendet vágni a Mikszáth-értelmezés rengetegében, de legfeljebb is csak a káoszt sikerült növelniük.

Így lesz Mikszáth egyszerre „irtózatosan tudatos”⁴ és egyben tökéletesen naiv elbeszélő, akinek „a mese is mintha önkéntelenül buggyanna ki lelkéből”.⁵ Továbbá így lesz Mikszáth korának, az 1867 utáni kiábrándult nemzedéknek a gyermeke, és e korszak reprezentánsa.⁶

¹ Móricz Zsigmond: Mikszáth Kálmán. = *Nyugat* 1910. 11. szám. www.epa.oszk.hu/00000600057/01593.html

² Eisemann György: *Mikszáth Kálmán*. Bp., Korona Kiadó, 1998.; Hajdu Péter: *Csak egyet, de kétszer. A Mikszáth-próza kérdései*, Bp., Szeged, Gondolat-Pompeji, 2005.; T. Szabó Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern*. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózai poétikájában, Bp., L'Harmattan, 2007.

³ Beke Albert tanulmánya próbálja áttekinteni a Mikszáth-kép alakulását: Beke Albert: A Mikszáth-kép változásai. = *Palócföld* 1997/2. www.nograd.net/irodalom/mikszath/irod/23.html

⁴ Karácsony Sándor: *A cinikus Mikszáth*, Hét Krajcár Kiadó, Budapest, 1997, [1941], 29.

⁵ Schöpflin Aladár: Mikszáth Kálmán, in *Nyugat* 1910. 8. szám. www.epa.oszk.hu/00000/00022/00054/01462.htm

⁶ Zsigmond Ferenc: *Mikszáth írói egyénisége mint kortörténelmi dokumentum*. Debrecen, Csathy Ferenc M. Kir. Tud. Egyetemi Könyvkereskedése és Könyvkiadóvállalata R.-T. 1923.

ugyanakkor teljességgel korszerűtlen regényíró, egyfajta „régí kanavász”.⁷ És végül így lesz Mikszáth a Jókai-féle anekdotikus-romantikus hagyomány betetőzője,⁸ és a kritikai realista látásmód megalapítója.⁹

A Mikszáthról alkotott képzetek sokfélesége és ellentmondásossága már önmagában is izgalmas kutatási terület, hiszen a megfoghatatlanság és a kategorizálhatatlanság a szekunder irodalomtörténeti nyelvet is önreflexióra készíti, és olyan látásmód felvételére kényszeríti az irodalomtörténészt, amely a meglévő tudásrend folyamatos felülvizsgálatával és az axiómáknak vélt állítások kimozdításával juthat el újszerű állítások megfogalmazásához.

Ilyen axiomatikus állítás Mikszáthtal kapcsolatban a naiv látásmódnak és a közvetlen élőbeszédszerű elbeszélői hangnak az ötvöződéséből származó *reflexiótlanság* tétele.¹⁰ Azok a kritikák, amelyek a korszerűséget kérik számon Mikszáth művein, ezt a tételt a magyar (mindig európai kitekintéssel) prózahagyomány teljességgel elavult gyakorlatként azonosítják be és ítélik el. Az anekdotára és mesélésre építő elbeszélői technikát természetesen Jókai praxisának továbbéléseként értelmezik, illetőleg a Jókaival kapcsolatos kritikai nyelvet alkalmazzák a Mikszáth-szövegekre is. Kiragadott példaként álljon itt Ambrus Zoltánnak a *Szent Péter esernyőjéről* írott kritikájából egy passzus, ahol is Ambrus Jókai *A két Trenk* című 1893-ban, vagyis két évvel Mikszáth regénye előtt, megjelent művével talál közös nevezőt, majd többes szám harmadik személyben beszél a két szerzőről: „Nem találják önök különösnek, hogy a mi kitűnő íróink Trenk Frigyes változatos kalandjaival mulattatnak bennünket, vagy egy esernyő hányattatásait mesélik el pompás előadásban? [...] nagy előszeretettel keresik azokat a témákat, amelyek kiváltképpen a naiv lelkeket érdeklik, és hallgatnak arról, ami a felnőtt embert szokta érdekelni? Mintha csak arra való volna nekik az írás, hogy *eltitkolják veled a gondolataikat*.”¹¹ Jókai és Mikszáth ebben a szövegben mintha tökéletes harmóniában és magától értetődő természetességgel kerülnének egy platformra: úgy is mondhatnám, hogy ebben a felfogásban Mikszáth nem más, mint a magyar Jókai. A kritikus a két szerző műveiben felfedezni vélt naivitást mindennemű gondolatiság, mindennemű reflexió hiányaként értelmezi, amivel persze egyben ezt prózatörténeti hagyományt megfosztja a reprezentatív világértelmezésnek a lehetőségétől is. Ezzel viszont legfeljebb szórakoztatásra, a léha időöltésre tarja jónak e műveket a ponyvairodalomba sorolva be őket. („A komolyság, a mélység nem igen populáris dolgok. A népnek nem kellene tragédiák; a népnek anekdota kell.” – írja ugyanott Ambrus.) Máig ható érvényű éppen a *Szent Péter esernyőjének* gyerekirodalomként való olvasása, amely olyan reduktív félreolvasás során jött létre,¹² amely azon a szinte konszenzuális látleleten alapul, hogy „az egész ahogy van egészen közel áll a meséhez, hangjában naivítás csörgedezik, a fordulatai nem lélektani motiváláson, hanem a mese kacsalába-

⁷ Tiborcz [Ambrus Zoltán]: Szent Péter, az esernyője és még valami. *A Hét* 1895. 6. évf. 51. sz. Id.: Mikszáth Kálmán összes művei 7. kötet. Regények és nagyobb elbeszélések, Szerk. Bisztray Gyula, Király István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1957, 262.

⁸ Schöpflin Aladár: *Mikszáth Kálmán*, Bp., Franklin Társulat, [1941], é.n.

⁹ Király István: *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1960. (Második kiadás).

¹⁰ Az élőbeszédszerűség szép elemzését ld. Tahin Szabolcs: „Élőbeszédszerűség” *Mikszáth* prózájában. = *Tiszatáj* 57 (2003/11).

¹¹ Ambrus, id. MKÖM 7. kötet. 262. [Kiemelés tőlem – MR.]

¹² A mű reduktív olvasatának kialakulásával kapcsolatban ld. Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 293–315.

in állnak, a mesélő maga is gyönyörködik abban, amit kitalált...”¹³ Gyermeki lélek számára befogadható, kissé bárgyú szerelmi történet, és gyermeki intellektussal is átlátható, leegyszerűsített világlátás. Vagy ahogyan ezt a már idézett Schöpflin – egyébként egyáltalán nem elítélő hangnemben – megfogalmazta: „Hogy az ember a mesét élvezni tudja, maga is naívvá [sic!] kell hogy váljon s félretegye másféle tapasztalatait a világról. Akik a mesében szerepelnek, azoknak nincsenek súlyos lelki problémáik, örökös játékban élnek, kicsi emberkéik, mint a gyerekek, nem történhet velük nagy dolog.”¹⁴ Azt gondolom, hogy ez a fajta reduktív szemlélet többé-kevésbé jellemző a Mikszáth-recepciónak azon ágára, amely hol reflektáltan, hol reflektálatlanul Jókai felől olvassa Mikszáthot. Jobb esetben nyíltan számon kéri azokat a Gyulainál, később Péterfynél Jókaival kapcsolatosan előszámlált kritikai kifogásokat (lélektani motiváltság hiánya, mesei szerkezet stb.), amelyek valamiféle korszerűségelv nevében marasztalják el a „mestert”, de a „tanítványt” aztán különösen. Azaz a Mikszáthtal kapcsolatban elvárt vagy/és diagnosztizált naivitás, harmonikus világregnd, egyszerűség és átláthatóság egészen egyszerűen a Jókai felőli olvasás következményének tekinthető.

Persze a Jókaihoz való viszonyításban maga Mikszáth is ludas, hiszen különösen a pályakezdése idején erőteljes, Jókaival kapcsolatos hatásiszonyát ő maga is reflektálja több írásában is.¹⁵ Ugyanakkor a Jókai felől olvasott Mikszáthtal kapcsolatban megfogalmazott elvárások (vagy reflektálatlan olvasói attitűdök) nem számolnak azokkal a Schöpflin könyvében is felsorakoztatott különbségekkel, amelyek gyanakvásra kellene, hogy készítsék a befogadót. Schöpflin azt mondja, hogy Mikszáth és Jókai egyaránt a mesét helyezték ugyan a középpontba, de Mikszáth „óvatosabb és meggondoltabb volt, nem kanyarodott el olyan messzire a valóságtól”. A másik fő különbséget abban látja, hogy Mikszáth „Jókai mellékalakjait viszi fősze-replőkül az előtérbe”.¹⁶ Már ez a két különbözőség is arra mutat, hogy a két írói világ között olyan viszony tételezhető, amelyet nem feltétlenül a folytonosság és összehangoltság jellemz. Nyilván Mikszáth nagyon is jól ismerte azokat a kritikai kifogásokat, amelyek Jókai korszerűtlenségét ostromozták, és saját Jókaival kapcsolatos „hatásiszonya” sem az egyszerű utánzásra, hanem valamiféle versengő újraírásra készíthette a „későn jött” író. Ez azt jelenti, hogy Mikszáthnak óhatatlanul is reflektálnia kellett a Jókai-hagyományra, azaz valamiféle metapozíciót kellett fölvennie, amennyiben nem óhajtott sem plagizátor, sem pedig korszerűtlen író lenni. Innen nézve azonban ezt csakis reflexív helyzetből teremthette meg. Vagyis amikor Jókai románcos világképét véljük felfedezni a Mikszáth-szövegekben, akkor nem számolunk azzal a távolsággal, amely éppen e reflexió révén jön létre Jókai és Mikszáth között.

A Jókai-szövegek meséjének tétje a világ harmóniájának, naiv rendjének visszaállítása, amely a románcos elbeszélés törvényeinek megfelelően valamely antagonistá és protagonistá nagyszabású összecsapása révén jöhet létre. A mesélő feladata ennek a küzdelemnek bármely történelmi helyzetben, világeseményben, nemzeti sorsfordulóban való megpillantása és elbeszélése. Jókai feketére és fehérre rajzolt főhősei e küzdelem szereplői, akiknek ép-

¹³ Schöpflin Aladár: *Mikszáth Kálmán*, Bp., FranklinTársulat, [1941], é.n. 89.

¹⁴ Schöpflin 1941, 90.

¹⁵ Erről ld. Szilasi László: *Kopereczky-effektus*. = Uő: *A Kopereczky-effektus*, Pécs, Jelenkor, 2000.; és Milbacher Róbert: *Mikszáth Kálmán Jókai-olvasásáról*. = „*Mester Jókai*” *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Bp., Ráció Kiadó, 2005, 125–137.

¹⁶ Schöpflin 1941, 39–40.

pen a már valóban aprólékosabban kidolgozott mellékszereplők által képviselt világ fennmaradásáért, megmentéséért, jobbításáért kell harcolniuk.

Ehhez képest – a schöpflini tétel értelmében – a Mikszáth-művekben éppen e mellékszereplők kerülnek a középpontba, sőt a héroszok maguk is ilyen mellékszereplőkké degradálódnak. (Vagy ahogyan ezt Karácsony Sándor nagyon is találóan megfogalmazta: „Nála még a történelmi óriások is bőfögnek.”)¹⁷ Ez azonban egyben szakítást jelent azzal az ethosszal is, amely szerint a világ rendje valamiféle nagyszabású küzdelem során dől el, és a hangsúly a világ rendjét/rendetlenségét elszenvedő „hétköznapi” emberre helyeződik át. A mesélő szerepe is megváltozik, hiszen immár nem valamiféle nagyszabású mitikus történet látnok közvetítője lesz, hanem legfeljebb az elbeszélte világ működésének regisztrálója, ami a Mikszáth-recepcióban elő is hívta a realista látásmóddal kapcsolatos kanonizációs irányt.

Ugyanis már jóval a Király István nyomán – máig korrigálhatatlan károkat okozó – dogmává szilárdult „kritikai realista” Mikszáth-kép előtt megfogalmazódott Mikszáth realizmusának tétele, legalábbis olyan látásmódként, amely látens módon újfent a Jókai-féle gyakorlathoz képest, annak fényében értékeli a mikszáthi praxist (mellékszereplők előtérbe helyezése, történelmi héroszok profanizálása pl. *Az új Zrínyiász* kapcsán stb.).¹⁸ Ennek az olvasatnak a felerősödésében – sejtésem szerint – nem kis szerepet játszott, hogy Móricz realizmusának fényében olvasódik újra Mikszáth realiztikusnak (legalább is Jókaihoz képest annak érzett) világábrázolása. (Az elvégzendő recepciótörténeti kutatás fényt deríthet arra, hogy mennyiben változik meg a mikszáthi realizmust diagnosztizáló nyelv Móricz után.)

A „modernebb” Móricz – aki Mikszáthtal szembeni hatásiszonyát még az 1910-es nekrológban sem rejti véka alá, amikor így ír: „Követni fogunk és eltérünk tőled. Emlékezünk rád és lerázzuk hatásodat. És talán rombolunk, de csak hogy építhessünk. Felejtünk, hogy teremthessünk...”¹⁹ – tulajdonképpen visszamenőlegesen újraírja a Mikszáth-befogadást, amennyiben a realista szemléletmódot olyan kritikai elemekkel tölti fel, amelyek Mikszáthnál nincsenek meg, legalábbis abban a formában nincsenek, ahogyan azt Móricznál megtalálhatjuk. Megkockáztatható az a kijelentés, hogy tulajdonképpen Móricz volt Mikszáth legnagyobb hatású „félreolvasója”, amikor saját társadalomkritikus praxisához keresett egy olyan előzményt, amely – minthogy a maga helyén egészen más funkciót töltött be – újraírható és meghaladható. Ezzel a gesztussal Móricz fölébe nőtt a nagy elődnek, és hosszú időre meghatározta azt a szemléletmódot, ahogyan pl. Mikszáth dzsentri-ábrázolását értelmezni fogja az irodalomtörténet. (Mikszáth nyugatos értelmezési hagyományának másik fő sodra nyilván Krúdy, akinek a Mikszáth-olvasása, újraírása stb. talán kisebb hatást gyakorolt a Mikszáth-befogadásra, de éppen azért, mert az oeuvre egészen más rétegéhez kapcsolódott, a móriczitól egészen különböző Mikszáth-képet ragad meg, amely aztán egyenesen Esterházy Péterig követhető nyomon.)

Valóban szemléletesen példázza a fent említett folyamatot Mikszáth és Móricz dzsentri-ábrázolásának értékelése. Mikszáth dzsentri-ábrázolásával kapcsolatban szinte közhelyszerűen öröklődik az a tétel, hogy Mikszáth bizony jól „leleplezi” az élőködő társadalmi réteget, aminek a legeklatánsabb példáját a *Gavallérokban* találja meg a hagyomány. Magyarul ez a

¹⁷ Karácsony 1997, [1944], 26.

¹⁸ Pedig Barta János már a hatvanas években megfogalmazta kételyeit ezzel kapcsolatban, mindhiába. Vö.: Barta János: Mikszáth-problémák. = *ItK* 1961/3. 65. évf. 2. füzet. 150. skk.

¹⁹ Móricz 1910, www.epa.oszk.hu/00000600057/01593.html

kanonizációs irány olyan társadalomkritikai szemléletmódot vetít vissza Mikszáthra, amely a Móricz-olvasatok eredményeként állt elő, és ez a szemléletmód aztán maradéktalanul érvényesül is a Mikszáth-olvasás során.

Csak hogy ez a kritikus szemléletmód történetesen a *Gavallérok*ban biztosan nem igazolható.²⁰ Úgy tűnik ugyanis, hogy Mikszáth nem mint társadalmi problémát értelmezte a dzsentri magatartásformát, hanem olyan új társadalmi gyakorlatként, amely a valóság megtapasztalásának egy egészen különös, eddig nem látott módját eredményezte. Hogy Karácsony Sándor két fogalmát kölcsönvegyem, a dzsentri életfelfogásban nyilvánul meg leginkább a „kellő” és a „való” közti különbség. Mikszáthot a dzsentri életformában éppen az érdekli, hogy az illúzió miképpen élhető meg véres valóságként, és a valóság miképpen válik illúzióvá, miféle átmenet létezik a kettő között stb.

Ennek megfelelően a *Gavallérok*ban nyomát sem találjuk a kritikai megítélés (netán elítélés) mozzanatának, ám annál érdekesebb az ott megélt játékvilág valóságteremtő, majd azt lebontó mechanizmusának leírása.²¹ Az elbeszélő, aki annak ellenére, hogy eleve tisztában van azzal, hogy Sáros megye az illúziók világa, hagyja magát – minden gyanakvását elaltatva – belesodorni a mások játékába, vagyis tulajdonképpen olyan befogadói attitűdöt jelenít meg, amely az illúzióknak mint olyannak a megélését értékiként definiálja, vagy legalább is vágyik rá. A *Gavallérok* az illúziót olyan játékvilágként mutatja be, amelynek ugyan időben és térben behatárolt az érvénye, de amíg fennállnak a játék szabályai, addig a létrehozott világ tökéletesen meg- és átélhető realitásként működik. Jellemző módon a *Gavallérok* egy esküvő történetét meséli el, amely önmagában is olyan ünnepi időként definiálódik, amelyben más szabályok és törvények uralkodnak, mint általában. Ugyanakkor az ünnep megélése semmivel sem lesz alacsonyabb rangú megtapasztalása a létezésnek attól, hogy korlátozottak az időbeli és térbeli koordinátái. Ebben a tekintetben Mikszáth szövege nem leleplez, kritizál, elítél stb., hanem megért, vagyis a realitásnak olyan alternatíváját mutatja föl, amely teljes értékű valóságot képes létrehozni.

Természetesen ezzel az eljárással, amely nem csupán a *Gavallérok*kat jellemzi, Mikszáth valóban relativizálja a valóság fogalmát, hiszen állítása szerint minden élhető realitás egyenrangú, és nincs olyan nézőpont ahonnan nézve egyik vagy másik játékvilág érvényesebb volna a másiknál. Ez az a pont, ahol Mikszáth kanonizációjának harmadik iránya sejlik föl, tudniillik a „cinikus” Mikszáthé.

Oláh Gábor 1910-es Mikszáth-írásának elhíresült mondata, miszerint „Mikszáth azért nem nagy író, mert nem hisz egy igazságban, amelynek átadta volna magát egészen”²², pontosan definiálja a Mikszáthtal kapcsolatban elterjedt cinikusság tételének forrásvidékét. Az igazság(ok) és a valóság(ok) változékonyságáról és az ebből következő viszonylagosságáról a következőt írja Mikszáth egy 1906-os mesegyűjtemény előszavában: „Sajnos, a világon semmi sem állandó; még az igazságok is csak ideiglenesek. Éppúgy megeszi őket az idő, mint va-

²⁰ A mű és az általam is tárgyalandó relativizmus elemzését ld. Takáts József: Mikszáth-szövegek relativizmusa. = *Uó: Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijarat Kiadó, 2007. 281–303.

²¹ Bényei Péter kiváló *Különös házasság*-értelmezésében világossá teszi, hogy még ennek a szövegnek sincs köze semmiféle irányzatossághoz, társadalom- és egyházkritikához. Vö.: Bényei Péter: Egy irányregény „iránytalansága”: Relativizmus és metaforikusság Mikszáth Kálmán *Különös házasság*-ban. *ItK*, 1999/3–4, 290–313

²² Oláh Gábor: Mikszáth Kálmán. = Oláh Gábor: *Írói arcképek*. Bp., Singer és Wolfner kiadása, 1910, 51.

sat a rozsdá.”²³ Amennyiben komolyan vesszük ezt a megjegyzést, akkor világossá válik, hogy Mikszáth nem is hihet egyetlen igazságban, legfeljebb annyit érzékeltethet, hogy minden aktuális jelennek vannak erőszakosan domináns igazságai, amelyek azzal az igénnyel lépnek fel, hogy egyben meghatározzák az aktuális valóság törvényeit, működési mechanizmusát, a benne élő emberek reakcióit. Olyan valóság-rezsimek működését mutatja be Mikszáth, amelyek mellett, hogy uralni próbálják az aktuális jelent, egyben saját ideiglenességük eltűntetésén munkálkodnak, hiszen csak akkor uralhatják a mindenkori jelent, ha abszolút érvényűnek tudhatják magukat.

A „cinikus” Mikszáth képzete tehát olyan látásmódról tanúskodik, amely mind a Jókai-paradigmától, mind pedig a realista Mikszáth paradigmájától tökéletesen idegen, lévén mindkét irány az igazság felmutatásával, nem pedig az igazságok relativizálásával foglalkozik. A cinikus Mikszáth legfeljebb mint humorista, mint szatirikus nyerhette el a helyét a kánonban, ám valójában valamiféle tanácstalanság jellemzi azokat az értékeléseket, amelyek szembenéznek Mikszáth cinizmusával. Vagy valamiféle negatív értékítéletet fogalmaznak meg ezzel kapcsolatban, mint teszi azt Oláh Gábor, vagy pedig körülményes és itt-ott nehezen követhető érveléssel próbálják Mikszáthot tisztázni a cinizmus vádjá alól, mint teszi azt Karácsony Sándor. Ugyanakkor a zavarodottság és tanácstalanság mindenképpen közös mindkét megközelítési módban. Ennek a zavarnak az okát abban látom, hogy egyikük sem tudja Mikszáthhoz rendelni (mert valamiképpen a kialakult „békebeli” Mikszáth-képpel, amelynek tüzetes elemzése még várta magára, összeférhetetlen) azt a kiegyezés utáni időszak más szerzőihez egyébként magától értetődően hozzárendelt dezillúziós narratívát, amely éppen a nagy elbeszélések lebomlásáról, alkalmatlanságáról és a különféle elbeszélések versengő egymást relativizáló egyidejűségéről szól. Mikszáth ennek a fényében kissé ósdi, „táblabírás” szerzőnek tűnik, aki teljesen idegenül mozog a saját korában, és aki ennek következtében nem is nagyon képes reprezentálni azt.

Pedig Zsigmond Ferenc 1923-as tanulmányának már a címe is egyértelműen a kor saját-ságaival magyarázza Mikszáth írói egyéniségét, amelynek Zsigmond szerint is szerves részét képezi az igazságok relativizálása. Természetesen Zsigmond is reflektáló, és „főlényesen szkeptikus” szerzőnek látja Mikszáthot, aki „a maga álláspontját olyan magas polcra érzi, ahonnan *sub specie aeternitatis* lehet szemlélni az élet jelenségeit s látni lehet, hogy abszolút igazságok nincsenek, csak előítéletek, vagyis illúziók, melyek folytonosan változnak, noha divatba jövetelük idején mindnyájan örök uralomra akarnak berendezkedni”.²⁴

Zsigmond az egyik ilyen örök időkre berendezkedni vágyó igazság-rezsimet a pozitivista tudományosságban látja, ami aztán a világ „varázstalanodásához” vezet, amelynek azonban az a következménye, hogy a leleplezett legendák helyébe kerülő igazságok alkalmatlanok az emberi létezés teljes spektrumának lefedésére: „...a bíráló emberi értelem türelmetlen mohósággal fogott hozzá a különféle illúzióktól megszállva tartott lelki területek 'felszabadításához', a tapasztalati bizonyosság exakt törvényeinek minden téren való uralomra juttatásához. [...] Ebben a felfogásmódban mindenütt ott van az igazság – fele. [...] De azért a hozzáfűződő várakozást félig sem tudta kielégíteni. Az emberi élet célja, az emberi sors végső és leg-

²³ Mikszáth Kálmán: Előszó, [Avagy miért gondolom ezt a mesegyűjteményt hasznosnak?]. = *Mikszáth Kálmán művei*, Bp., Magyar Helikon, 1970, 384.

²⁴ Zsigmond Ferenc: *Mikszáth írói egyénisége mint kortörténelmi dokumentum*. Debrecen, Csathy Ferenc M. Kir. Tud. Egyetemi Könyvkereskedése és Könyvkiadóvállalata R.-T. 1923, 23.

főbb problémái dolgában egy lépéssel sem segítette közelebb a megfejtéshez. Illúzióink számúvze, a helyük üres; amivel pótolni akartuk őket, utánuk ment a száműzetésbe.”²⁵ Azaz hiába a tudományos igazság, ha olyan idegen diskurzusként jelenik meg az emberi életben, amivel tulajdonképpen semmit sem lehet kezdeni. Zsigmond gondolatmenetének szinte tökéletes illusztrációjaként olvashatók *A fekete kakas* bevezető bekezdései, ahol Mikszáth arról értekezik nem kis iróniával, hogy bizony a betegségek is meghalnak, nem csak az emberek: „Így lett vége a becsületes öreg hidegtelelésnek. Pedig valaha, kivált gyümölcsérés idején, egész falvak feküdtek benne; rázta az embereket, vacogtatta a fogaikat, de már nem volt annyi ereje, hogy valakit elvigyen, hát megszűnt, mert hasznavehetetlen, s jött helyette az influenza. / Új seprő jól seper: a kis Parászka községet valóságosan megtizedelte.”²⁶ Itt Mikszáth a megnevezés váltásában (hidegtelelés – influenza) mutatja be azt a folyamatot, amely tudományos nyelvhasználat uralomra jutását és egyben hasznavehetetlenségét modellálja, ugyanis attól, hogy másképpen hívunk valamit, még nyilván nem múlik el, viszont már nem ismerős, nem tudunk mit kezdeni vele, éppen ezért veszélyesebbnek, fenyegetőbbnek tűnik.

A tudományos nyelvhasználat nem csupán saját nyelvétől fosztja meg az embereket, hanem bizony a valóság megtapasztalásától is, mert hiszen a tapasztalat olyan nyelvi preformált kulturális rendszer, amelynek a funkciója abban áll, hogy képessé tegye az embert reagálni saját életének történéseire. A tudomány fejlődését – lásd az orvostudománnyal szembeni szkepszisét akár *A fekete kakas*ban is – Mikszáth olyan nyelvváltásként érzékeli, amelynek során a tudomány magához ragadja a valóság reprezentálásának jogát, ez azonban azzal jár, hogy az embereket megfosztja a saját nyelvüktől, amely egyben valóságuk közegét is képezte.

Oláh Gáborral szemben azt kell mondanom, hogy Mikszáth nagyon is tisztában van azzal, hogy időről-időre különféle igazságok abszolút szerepre törnek, és így, ha tetszik, egyetlen igazság státuszának jogát vindikálják a maguk számára. Fentebb már volt róla szó, hogy a tudományos fejlődés oksági elven alapuló reprezentációja mindenképpen olyan erős nagy elbeszélésként jelenik meg a Mikszáth-szövegekben, amely megkérdőjelezhetetlennek tűnik. Ugyanakkor a *Szent Péter esernyőjének* egyik szála éppen azt mutatja meg, hogy lehet ugyan, hogy a racionalitás, az okozatiság elvezet bizonyos megoldásokhoz, ahogyan azt Wibra Gyuri nyomozása is teszi, ugyanakkor ez sem lehet teljes értékű világleírás, amennyiben nem enged ráláttni önmagára, önmaga státusára, hiszen itt Wibra Gyuri értelmezői kompetenciája csupán az esernyő megtalálására és a legenda elosztatására korlátozódott. Ugyanakkor az esernyő legendájának leporolásával, szertefosztatásával az igazságot kiderítő Wibra Gyuri végső soron maga is az esernyő legendájának köszönheti feleségét, ami viszont eredetileg nem volt tétje a nyomozásnak: „Mert tagadhatatlanul van valami misztikus a dologban. A szent esernyő mérhetetlen áldást és szerencsét hozott mindenkire, még Gyurira is, ki a világ legbájosabb asszonykájához jutott általa...”²⁷ Hiába derül ki tehát, hogy az esernyő legendája csupán egy szájalmas kis mese, mégis a legenda maga hozza létre a valóságot (pl. Glogova felvirágzása stb.), nem pedig a legenda leleplezése.

²⁵ Zsigmond 1923, 10.

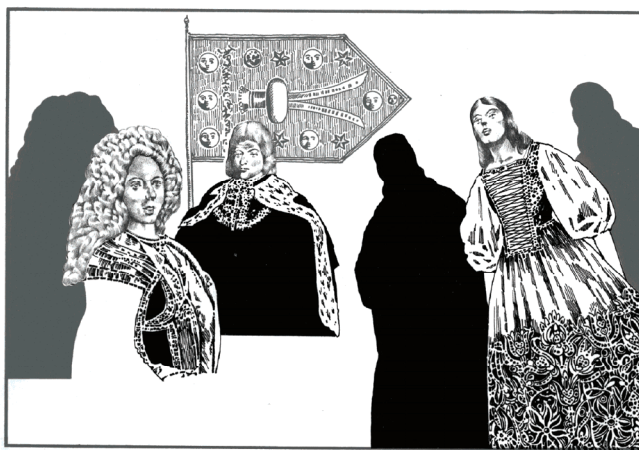
²⁶ Mikszáth Kálmán: *A fekete kakas*. = Mikszáth Kálmán összes művei 12. kötet, Regények és nagyobb elbeszélések, szerk. Bisztray Gyula, Király István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959, 7.

²⁷ Mikszáth Kálmán: *Szent Péter esernyője*. = Mikszáth Kálmán összes művei 7. kötet, Regények és nagyobb elbeszélések, Szerk. Bisztray Gyula, Király István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1957, 197.

Mikszáth, miközben a tolakodó valósággrezsimekkel szembesül, azt mutatja be, hogy ezek ugyan befolyásolják a valóság megélését, ám soha nem helyettesíthetik azt. Minden élhető és átélt valóság még akkor is realitás annak számára, aki átéli azt, ha a külvilág vagy a többség által elfogadott valóság erről mást állít. (Gondoljuk csak meg, hogy Apolka számára a Pongrácz gróf által teremtett és kívülről illuzórikusnak nyilvánított világ, az egyetlen olyan realitás, amely valóban élhetőnek bizonyul.)

Úgy látom, hogy Mikszáth négy nagy valóságkonstruáló diskurzus dominanciájával szembesül és szembesít: 1. a tudományos, orvosi (pl. *Különös házasság*); 2. jogi (*Beszterce ostroma*, *Különös házasság*); 3. politikai, hatalmi (*A sipsirica*); 4. babonás, misztikus (*A fekete kakas*, *Prakovszky, a siket kovács*).²⁸ Ezek azok a konstrukciók, amelyek valamiképpen viszonyulásra készítetik az alternatív valóságtapasztalatokat, miközben ők maguk megfellebbezhetetlennek és örök érvényűnek tüntetik fel önmagukat. Természetesen Mikszáth ezeknek a diskurzusoknak a viszonylagosságát is képes bemutatni műveiben, mégpedig oly módon, hogy helyenként maga az olvasó sem tudja eldönteni, hogy a szöveg világában mely valóságkonstrukció lesz a domináns.

A Mikszáth-értés hármias iránya gyakran nehezen elkülöníthető az egyes olvasatokban, leginkább a Jókai- és a realista paradigma fér meg békésen az értelmezésekben, míg a „cinikus” Mikszáth képzelet talán kevésbé egyeztethető össze az első kettővel. Bár Szerb Antal alább idézendő mondata – mintegy tökéletes illusztrációjaként a Mikszáth-értésben mindeütt ott kísértő tanácstalanságnak – megpróbál közös nevezőt találni ez utóbbi olvasási iránnyal is: „Mikszáth derűje, előadásának bája csaknem elfödi azt a mélységes kiábrándultságot, eszménytelenséget, sőt itt-ott cinizmust, ami a mikszáthi világkép alapja.”²⁹

²⁸ Ennek kifejtése egy másik dolgozat feladata lesz.

²⁹ Szerb Antal: *A magyar irodalom története*, Bp., Magvető Kiadó, [é. n.] [1934], 450.

HAJDU PÉTER

Mikszáth kurucai

Vallomásos bevezető

Elöljáróban hadd mondjam el, hogy a kurucokról, illetve a Rákóczi-szabadságharcról kialakított nézeteimet nagyon sokáig *A Tenkes kapitánya* című tévésorozat határozta meg. Azt néztem én gyerekkoromban, és abból azt tanultam meg, hogy a kurucok jók, a labancok rosszak. Kicsit bővebben: a kurucok bátrak, okosak, harciasak, míg a labancok gyávák, ostobák és nevetségeseek. Nevetségességükhöz nem kis mértékben járul hozzá, hogy beszédükbe idegen szavakat kevernek, és hülye parókiát hordanak. Így jelezte a sorozat azt a szembeállítást, hogy a kurucok magyarok, a labancok németek. De mi eredményezte mégis, hogy nagy összecsapás lehetett a derék kurucok és a hitvány labancok között, amikor az előbbiek nagyobb katonai kiválósága olyan nyilvánvaló volt? A labancok sokan voltak, reguláris hadseregük volt jó fegyverekkel, övék volt a vár és általában a pénz és hatalom. Vagyis a harc egyben a szegény, elnyomott nép küzdelme volt a méltatlan hatalmasok ellen, akik aránytalan túlerővel rendelkeztek. Ezeken a gyermeki képzeteken az iskolai oktatás érdemben nem változtatott, és mivel nagyon sokáig magánbeszélgetésekben sem hallottam semmi ettől lényegesen eltérőt a témáról, hajlamos vagyok úgy tekinteni, hogy mindez megegyezett a közvélekedéssel. Nem állítom persze, hogy nagyon-nagyon sokszor kezdeményeztem volna ismerőseimmel, hogy diskuráljunk a kurucokról, de azért az ilyesmi szóba kerül. Könnyen lehet, hogy ha figyelmesebben olvasok, feltűnnek anomáliák ezzel a nagy elbeszéléssel kapcsolatban, amely a kurucokban az idegen elnyomással szemben az egységes magyarság szabadságharcosait látja, míg a labancokban idegeneket, illetve az idegenekhez pártoló árulókat. Csak a megértésemet eleve meghatározta az előzetes „tudás”, illetve előítélet.

Mikszáthot viszont figyelmesen szoktam olvasni. Nehéz szerző, aki azonban igyekszik elhitetni magáról, hogy könnyű. Felkínál nagyon egyszerű olvasatokat is, miközben hallatlanul bonyolult jelentéseket is kódol a szövegeibe. A történelemről és a történelmi tudásról pedig nagyon is felforgató nézetei vannak, melyeknek egy része manapság nagyon ismerős azoknak a számára, akik a történetírás elméleti problémáival és útkereséseivel szoktak foglalkozni.¹ De ha azt mondom, hogy Mikszáth nagyon mást mond a kurucokról, mint amit én gyermek- és ifjúkoromban gondoltam, az természetesen adódhatna a történelmi korszakok különbségéből is. Csakhogy Mikszáth írói virágzásának ideje éppen arra a korszakra esik, amikor a Rákóczi-kultusz is tetőpontjára hágott, amikor a Rákóczi-szabadságharc értelmezése nemzeti függetlenségi harcként általános lett, és amikor a kuruc mozgalmakhoz egy népi dimenziót is társítottak.

¹ Erről bővebben lásd Hajdu Péter: *Tudás és elbeszélés*. Budapest, 2010. Argumentum, 170–174.

Kurucok gyerekeknek

A fent körvonalazott narratívákról Mikszáth szövegei is tudnak, azok is fellelhetők a szövegekben, csak – főleg a kései írásokban – sok olyasmi is felbukkan, ami aláássa a közkeletű vélekedéseket. Először azonban vessünk egy pillantást egyik első nagyobb terjedelmű elbeszélésére, *A két koldusdiákra*, amely alcíme szerint *Mesés történet az ifjúság számára*. És valóban, a regénykét Mikszáth a *Magyar Ifjúság* című folyóiratnak írta 1885-ben: *Képes lap a serdültebb ifjúság számára*. Nem csalatkozunk, ha azt várjuk, hogy egy ifjúsági regényben viszonylag egyszerű történelemképpel, a leginkább közkeletű történelmi és társadalmi értéktulajdonítások megerősítésével találkozunk. Amikor Boncz Marci meghallja, hogy az általa kedvelt Veres László testvére a kurucok börtönében ül, nagyon elcsodálkozik: „No, ez furcsa dolog [...] Hát *mibe* keveredhetett a kurucok ellen?”² Láthatólag úgy véli, egy derék embernek a kurucokkal semmi baja nem lehet. Merthogy a kurucok a jók. És amikor Dobos bácsi kegyelmet kér a labancként elfogott Veres alias Magday István számára, így fogalmaz: „cudar dolog, szörnyű bűn, az igaz, hogy magyar vér létére nem áttal a német mellett verekedni” (153). A kurucok és csak a kurucok magyarok, a túloldalon németek vannak, és szégyenletes, ha valaki melléjük áll. Amikor Rákóczi árulónak nevezte Magdayt, azt még leginkább úgy lehetett érteni, hogy az egyik seregtől a másikhoz átállni becstelenség (148), de egy alacsonyabb társadalmi vagy katonai szinten az ellenség oldalán harcolni eleve árulás. Az egész regényben nem kérdés, hogy azonosulni a kuruc oldallal kell, nekik kellene szurkolni.

A kuruc-magyar és a kurucok-nép azonosításokat a szöveg különböző narrációs eszközökkel is erősíti. A XIII. fejezet lényegében a következő mondattal kezdi az 1705 végi dunántúli események előadását: „Azok voltak ám a derék napok, mikor egyszerre két hadvezért szalasztottak meg Bottyánnal.” (141.) A narrátor itt átveszi a szereplők értéktulajdonításait, tulajdonképpen a hangot is, és lelkesen felkiáltva nevezi deréknek azokat a napokat, amikor a kurucok győztek. A két hadvezér egyike Pálffy, a másika Heister. A magyar nevűt összesen kétszer említi meg a szöveg (141 és 142), de harcra vele nem kerül sor. A német nevű viszont nyolcszor szerepel: a regényszövegben ő lesz a labancok igazi képviselője, akinek valódi szerepe van az események alakulásában. Az uralkodót a szöveg többnyire császárnak nevezi, a hozzá hű hadsereget császáriaknak, mindössze egyszer referál magára az uralkodóra a narrátor királyként (112). Ettől még sok szó esik a szövegben a magyar királyról, de ezek mind általános, leginkább a népi képzeletben élő és a valóságostól eltávolított uralkodóra vonatkozó megnyilatkozások.³ Ez is fontos eszköze annak, hogy úgy tűnjék, a szembenálló felek egyike egy távoli, idegen hatalom szolgálatában áll.

A kurucok mint a magyar nép megfelelőinek képzetét leginkább az sugallja, hogy két kuruc népdalt is idéz a szöveg: a közvélekedést, a korhangulatot ezek a népköltészeti alkotások hivatottak érzékeltetni. Igaz, hogy az egyik népdal Thaly Kálmán kompilációja (121) – bár ezt Mikszáth még nem tudhatta, hiszen Riedl Frigyes csak 1913-ban hozta hírbe⁴ –, a másikat,

² *A két koldusdiák*. In Mikszáth Kálmán Összes Művei 3, s. a. r. Király István, Budapest, 1957. Akadémiai, 131.

³ Például: „Ha a király akarná” – gondolják a meggazdagodott bőrkereskedők (70); „el fogok menni a királyhoz” (72); sőt: „nem is hiszek a király létezésében” (73). Amikor az inkognitóban utazó Bercsényi azt mondja: „Meglehet, hogy éppen a királyhoz” megy Bécsbe, azt leginkább úgy kell érteni, lehet, hogy az a király, akihez ő megy, tudniillik Rákóczi (84).

⁴ Riedl Frigyes: *A kuruc balladák*. It 1913, 450–451. A kurucpör után Thalyt leginkább hamisítónak látták, és a hamisítás elbizonytalanító tényezőként minden ún. kurucversre a kétely árnyékát vetet-

úgy látszik, maga Mikszáth írta, de a lényeg, hogy az ábrázolt világban a kurucok azok, akik magyar népdalokat alkotnak, márpedig, aki népdalokat alkot, az elvileg a nép.

A kurucok hősiessége és furfangossága, valamint a labancok túlereje és gyávasága is megjelenik az elbeszélésben: Botyán egyetlen serege két labanc sereggel áll szemben, de mindkettőt megfutamítja. A labancok jellegzetes cselekvése az elbeszélésben a menekülés. Magday katonai kiválósága, amelyről olyan sok szó esik, amíg kuruc, mintha továtúnne átállása után. Persze elvileg tudjuk, hogy ez nincs így. De míg kuruc hőstetteit 5 oldalon részletezi az elbeszélés (140–144) – ami az egész regénynek 5 %-a –, labanc tevékenységét ez a mondat foglalja össze: „Magday ezentúl is annyi kárt okozott a fejedelmi hadakban, hogy Rákóczi kétszáz aranyat tűzött ki annak, aki élve-halva elhozta.” (149.) Nemcsak a szűkszavúság, a részletek hiánya a feltűnő, hanem a nézőpont is, Magday tevékenységét most is a kurucok nézőpontjából mutatja be a narrátor, akárcsak amikor még kuruc volt. Ezután következik egy kisebb katonai összecsapás elbeszélése, amelyben a Jóska apó vezette 80 fős kuruc csapat szétver egy 100 fős, Magday vezette labanc egységet. „Kit megöltök, kit megsebesítetek, kit elfogtak, ki meg elfutott.” (Uo.) Magday maga ugyan „vitézül viselkedék”, de fogságba esik, tehát megadja magát. Hiába a labanc túlerő, hiába a parancsnok vitézkedése, a kurucok katonai fensőbbbsége érvényesül.

De még ebben az ifjúsági elbeszélésben is találunk olyan megjegyzéseket, amelyek ezeket a narrációt uraló sémákat elbizonytalanítják. Veres László Pesten tölti az időt a felkelés kitörésekor és még jó darabig. Ami furcsa a narrátor szerint: „Ott volt már majd minden fiatal dalia vagy a Rákóczi zászlói alatt, vagy a labancok közt.” Ebből a mondatból egyáltalán nem látszik, hogy a pártválasztás a konfliktusban erkölcsileg vagy etnikailag determinált lenne. Mindkét oldalon fiatal daliák vannak, és az itteni főszereplőnek is láthatólag szabadon lehetne döntenie, hová áll. Egyfelől az egész háborúskodás helyett inkább Nesselroth Ágnessel akar foglalkozni, másfelől a pártválasztásban a kiszemelt após megnyerése lenne számára az egyetlen szempont. Szó sincs arról, hogy magyarként vagy tisztességes emberként kurucnak kellene állnia. És amikor sikerül a bátyját kiszabadítani a kurucok börtönéből, magától értetődően javasolja, hogy álljanak mindketten labancnak (139). Laci persze könnyelmű, hebehurgya ifjú, nem olyan érett fiatalember, mint Pista, aki ezt a lehetőséget kapásból elutasítja. Laci viselkedése mégis azt mutatja, könnyen előfordulhat, hogy egy ifjú magyar dalia labancnak áll, ha a körülmények éppen erre a döntésre sarkallják.

A másik elgondolkodtató narrátori kitétel akkor hangzik el, amikor Laci visszatér Gyulafehérvárra, és félő, hogy a telket, illetve a város romokban álló kerületét, ahol a kincs van elrejtve, időközben beépítették. De nem: „nem arra való világ van most, házakat építeni, mikor egyebet se csinálnak, mint örökké pusztítják a házakat. A labanc felgyújtja őket a kurucok elől, s a kuruc a labanc elől.” (124.) Itt felsejlik egy olyan nézőpont, ahonnan a két szembenálló fél egyformán pusztító erőnek látszik. Ez a nézőpont leginkább az alávetetteké, és olyan dichotómiákat sejtet, amelyekben a pozitív oldalon az építés, az élet, a béke, a negatív ol-

te. Csakhogy a 19. században minden kiadó feljogosítva érezte magát, hogy belenyúljon a szövegbe, és Thaly tevékenységének megítélése mostanában elmozdulni látszik a teljes hamisítás Hanka-féle végletétől az invenciózus és csak a mai mértékkel túlságosan kreatív szövegkiadók felé. Vö. még Szentpéteri Márton: Perújrafelvétel. Javaslat Thaly Kálmán rehabilitációjára. *Iskolakultúra* 23, 2001/4, 9–23. A hamisítás/szövegkiadói beavatkozás 19. századi dilemmájához lásd G.A. Williams: *Romanticism in Wales*. In Roy Porter–Mikulaš Teich: *Romanticism in National Context*. Cambridge, 1988. Cambridge UP, 30–31.

dalon a rombolás, a pusztítás, a háború szerepel. A kurucok és a nép fentebb emlegetett összemérésével szemben itt felsejlik egy olyan narratíva, amely az egész háborút, annak minden politikai és ideológiai tartalmával együtt távolítja el a hétköznapi élet népi világtól.

Kurucok a gyerekek ellen

Ezek az ellen-elbeszélések azonban *A két koldusdiák*ban csak apró, elejtett utalásokban jelennek meg, és lehetséges, hogy a kései Mikszáth ismeretében túlértelmeződnek. Jelen összefüggésben legkézenfekvőbb a kései szövegek közül egy olyannal szembesíteni *A két koldusdiák* tapasztalatait, amely szintén gyerekeknek íródott, és számos textuális jelzéssel is felidézi a korábbi gyerekgregényt. A *Grózik a kegyelmet kér* című elbeszélést 1909 októberében jelentette meg a *Jó Pajtás*.⁵ Az első oldalakon⁶ Bercsényi kedvenc prófétájának, Koncz Mártonnak a haláláról van szó. Ez a szereplő könnyen azonosítható Boncz Marcival, aki *A két koldusdiák*ban Fáradi Veres László szolgája, majd amikor az elkölti összes pénzét, pajtása, aki István megmentése érdekében úgy férkőzik be Bercsényi szűkebb környezetébe, hogy jóslgatni kezd, ami olyan jól sikerül, hogy végül a gróf nélkülözhetetlen jóvendómondójává női ki magát. Az egy betű eltérés a névben nem akadályozza meg a két szereplő azonosítását, de elég ahhoz, hogy tudatosítsuk: a kettő nem teljesen ugyanaz. Ráadásul ez afféle filológiai pontosítás is, Bercsényi prófétáját tényleg Koncznak hívták. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy Mikszáth teljes történelmi hitelességre törekedett. Koncz Márton alakja és története közel áll ahhoz, ahogyan azt Thaly Kálmánál olvasta,⁷ de még közelebb ahhoz, ahogy Thaly alapján ő maga 1887-ben megírta egy kis szösszenetben, majd kicsit bővebben egy 1904-es publicisztikai szövegben.⁸ A fogságba esett próféta kiváltása érdekében Bercsényi mindhárom változatban tárgyaló követet küld Heisterhez. A követ neve Thalynál Szirmay István, az 1887-es Mikszáth-írásban Domaházy Gábor, az 1904-esben Szirmay István,⁹ az 1909-esben Lipovniczky Mihály. Már a neveknek ez a sokfélesége is jelzi, hogy Mikszáth számára a történelmi forrás leginkább az írói fantázia gerjesztőjéül szolgált.

Lipovniczky mindenesetre a követjárás alkalmával ott ragad a túloldalon, átáll a labancokhoz. Ezt a viselkedést a narrátor láthatólag elítéli: „áthullott a némethez a többi férges magyarok módjára” (728). Később még elhangzik, hogy az ilyen emberek „anyagi javakért pártolnak át a némethez” (uo.), és hogy az átállók „rossz magyarrá lyukadnak ki” (730). Elég markánsan van tehát jelen a szövegben az a diskurzus, amely a kurucok ügyét tekinti jónak és magyarnak. A másik oldal ellenben rossz, férges és csak a saját anyagi hasznát nézi. De ez a diskurzus alapvetően a kurucok önszemlélete a novellában, ami részben abból következik,

⁵ Nem lehetetlen, hogy előtte más, felnőtteknek szóló lapban is kinyomtatták, hiszen Mikszáthnak alapvetően az volt a gyakorlata, hogy a gyermeklapoknak másodközlésre adta a novelláit. De a *Grózik a kegyelmet kér* más lapmegjelenését elegendő nem sikerült fellelni.

⁶ A következő kiadást idézem: *Mikszáth Kálmán művei 13, Kisebb elbeszélések (1893–1910)*. Budapest, 1969, Magyar Helikon, 727–738.

⁷ Thaly Kálmán: *Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból*. Budapest, 1885. Ráth.

⁸ *A kurucok „látója”*. MKÖM 38, 130–133. Szerencsétlen téma. *Az Ujság* 2. évf., 119. sz., 1904. ápr. 29., 1–3.

⁹ Ez az egyezés Thaly és Mikszáth között azt sugallja, hogy az utóbbi itt történelmi hitelességre törekedett. Viszont ebben a változatban Bercsényi egy bizonyos Ebeczkyvel írat levelet Szirmaynak, ami mégiscsak becsempészni látszik egy bizonytalan saját családtörténeti szálat, játékos önreferenciát a történetbe, a Mikszáth szülőfalujával szomszédos Ebeck megidézésével.

hogy az eseményeket mindvégig felőlük láttatja az elbeszélés. A három fenti idézet közül az első ugyan a narrátor szövege, de itt Lipovniczky árulásának a kurucok közt terjedő hírét ismerteti, ezért szabad függő beszédnek tekinthető.¹⁰ A második kitéltet Bercsényi használja, a harmadikat Berthóty István, Érsekújvár parancsnoka.

Mindez a novellának bevezető előkészítő részében hangzik el. A cselekményt Lipovniczky árulása indítja el. Rákóczi ezen „megilletődve” megparancsolja, „hogy az árulók ellen keményebben kell föllépni” (728). Vajon mit jelent ez? A fejedelem általános, elvi parancsa lassan konkretizálódik a hierarchiában lefelé. Bercsényi úgy magyarázza, „hogy nem kell kímélni a javaikat” (uo.). Berthóty pedig ezt fordítja közvetlen cselekvésre, amikor úgy dönt, ágyúval fogja szétlőni Lipovniczky kastélyát, amely a város közelében fekszik, illetve gazdaságát a se reggel felprédáltatja. „Kő kövön ne maradjon” (729). Lipovniczky gyerekeinek és anyósának, akik a kastélyban tartózkodnak, megüzeni, hogy délig távozzanak, ruháikat, készpénzüket, arany- és ezüsttárgyaikat elvihetik. Itt lép színre egy újabb szereplő, aki a novellát *A két koldusdiák*hoz köti. Berthóty üzenetét Farádi Veres Sándor kapitánynak kell a kastélyba megvinnie. *A két koldusdiák*ban Veres László kapta a nemességet és a fáradi előnevet Apafi fejedelemtől. Neki persze nem lehetne kuruc kapitány leszármazottja. A nemesi előnév majdnem ugyanaz, a vezetéknevén azonos, de a keresztnév más. A jelzés mintha azt sugallaná: majdnem ugyanabban a világban vagyunk, de azért a kettőt nem szabad összekeverni. Másfelől: ha tekintetbe vesszük, hogy Mikszáth mindkét helyen anyja, Farádi Veres Mária családját ajándékozta meg érdekes ősökkel, biztosra vehetjük, hogy Veres kapitány pozitív szerepet fog játszani a történetben. Pedig a követjárása valamelyest emlékeztet Lipovniczkyére: ő ugyan nem áll át nyíltan a túoldalra, át is adja az üzenetet, de érzelmileg azokkal azonosul, akikhez küldték, és mindent elkövet, hogy parancsnokának tervét, a kastély feldúlását megakadályozza. Eszközei azonban korlátozottak. Mikszáth történelmi elbeszéléseinek jellegzetes típusa ő, az ügyeskedő kisémbere, aki a különböző, egymásnak feszülő hatalmak között nem konfrontatív eszközökkel próbálja menteni a maga leginkább vitalisztikus, az emberi lét biológiai szintjéhez kapcsolódó értékeit. Ezúttal a gyerekeket, a házat, a gazdaságot, az idillinek rajzolt *békés családi életet*.

Az elit ideológiai konfliktusaitól mentesnek ábrázolt vitalisztikus szempont még akkor is az alávetettek, a hatalomból kizártak, a „nép” sajátja, ha ezúttal egy nemesi kastély lakóiról van szó. A politikai elit ideológiai döntéséből adódóan ezúttal egy öregasszonyt és két kisgyereket ér támadás, és a novella mindent elkövet, hogy így is állítsa be a helyzetet: egy szó sem esik cselédségről, a nemesi családot megvédeni hivatott vagy alkalmas személyzetről. Ők egy egyszerű családnak látszanak az előadásban. Ebben a kettősségben viszont a kurucok a pusztítás, a rombolás oldalára kerülnek. Megjegyzendő azonban, hogy a dúlást végrehajtani hivatott katonákat nem a kastély szétágyúzása lelkesíti, hanem az élelmiszerek, egyebek szétrablása, illetve elfogyasztása. Valentinyi, az öreg huszár már a követjárás idején tüzet rak a kapu előtt „a malacvisításhoz [...], amelyik a belső udvarról [...] hangzik” (733). Még a városparancsnokságon lebzselő katonák is lelkesek: „A prédáláshoz nagy fogat csináltak magoknak. Mert ha más csapat van is kiküldve, de valami majd csak ide is jut a jóból.” (736.) Berthóty pedig így foglalja össze saját indítékait: „egy kis mulatságot akarok szerezni a katonáinknak. [...] Hát mondom, egy kis prédát akartam a legénységnek, miután a fejedelem őfelsége is ja-

¹⁰ „Csak egypár nap múlva terjedt híre, hogy Lipovniczky bizony áthullott a némethez a többi férges magyarok módjára.”

vallotta ilyen esetben.” (735.) Egyfelől látszik, hogy a kuruc katonákat az evés-ivás érdekli, és ezáltal a szabadságharcnak egy plebejus-groteszk aspektusát képviselik. Másfelől nyilvánvaló, hogy a fosztogatás minden háborúnak szokványos velejárója, és a régi hadseregek élelmezésének bevett formája volt. Csakhogy a történelmi elbeszélések viszonylag ritkán szólnak arról, hogy a „jók” is ápolják ezt a hagyományt. Lapozzuk csak fel a kortárs Gárdonyi regényeit: ott mindig a törökök azok, akik a rablott jószágot felzabálják, sohasem a magyarok.¹¹ A rablás ilyen természetességének ábrázolásával Mikszáth inkább Móricz Erdély trilógiájához áll közel, semmint a 19. századi történelmi regényekhez.

A rablás mint a katonák „kis mulatsága” mindazonáltal kissé elbizonytalanítja a derék kurucok képét, ami ugye a hitvány anyagiakért az ellenséghez pártoló labancokkal volna szembeállítva. A Lipovniczky család megmentése érdekében Veres kapitány és a nagymama együtt dolgoz ki egy stratégiát, de a végrehajtás egy bátor kisfiúra marad, neki kell Grózik kegyelemkérő levelét átadni Berthótnak. A novella igazi hőse ez a fiú lesz, aki jól lovagol, határozottan és méltóságteljesen viselkedik. Ő az áruló fia. Berthóty azonban visszaveri a kísérletet, és megmarad eredeti terve, a kastély szétlövetezése és felprédálása mellett – még úgy is, hogy a család az előzetes figyelmeztetés ellenére sem távozott. A fiú ekkor imádkozással tölti a hátralevő időt, és Istenhez fellebbez Berthóty, illetve a kuruc haditanács döntése ellen. A végkifejlet némiképp zavarba ejtő: méhraj települ az ágyú csövébe, amit a kurucok szerencsés előjelnek tekintenek, de csak hosszabb távon. A méheket nem szabad elkergetni, következésképpen a Lipovniczky-kastélyt nem szabad lőni. Berthóty így foglalja össze a Lipovniczky gyereknek a végeredményt: „Hát az appellátán ti nyertetek” (738). Vagyis a novella világán belül mindenki úgy értelmezi (és a narrátornak sincs semmi ellenvetése), hogy isteni beavatkozás, transzcendens akarat akadályozza meg az áruló házának ágyúzását. Ettől még nem a labancok ügye kap természetfeletti megerősítést, hanem a béke, a család, az élet értékei diadalmaskodnak a háború, a bosszú, a pusztítás felett. Csakhogy a kuruc sereg ebben az összetetésben valahogy a negatív értékek pólusára került. Ha az elején úgy látszott, hogy a kurucoknak van igazuk, amikor az árulót meg akarják büntetni, akkor a végére az derül ki, hogy az igazságosságnak ez az egész kérdése, a jog egész területe a negatív értékeknek abba a steril szférájába tartozik, amit a szüzsé végül elutasít.

Ez a méhraj egyébként említést nyer *A fekete városban* is; amikor Görgey Pál elfogja Nustkorb bírót és vendégül látja vacsorára, közönyös tárgyokról beszélgetnek, többek között arról, „hogy a Bertóthy István ágyújára egy méhraj szállott Érsekújvárot, ami jót jelent.”¹²

Köztes tér, közöttes idő

Bármennyire indokolt volt is a korai és a kései gyermektörténetet összeolvasni, Mikszáth és a kurucok kérdésével kapcsolatban *A fekete város* ettől a textuális összefüggéstől függetlenül sem maradhat említetlenül. Többen az életmű összefoglaló lezárásának tekintik,¹³ és Ki-

¹¹ Ágnes Györke: Nation and Gender in The Eclipse of the Crescent Moon. *Neohelicon* 32, 2005/1, 133.

¹² *A fekete város I-II.* MKÖM 22–23, s.a.r. Király István. Budapest, 1961. Akadémiai, 2. köt., 152–153. A továbbiakban erre a kiadásra fogok hivatkozni a főszöveg zárójeleiben.

¹³ Csűrös Miklós: Mikszáth korszerűsége és *A fekete város*. In Uő: *Költők, írók, mitológiák*. Miskolc, 2004. Felsőmagyarország, 35; Tarjányi Eszter: Mire „haraxanak mirges burgerek”? Nyelvi és kulturális viszonyrendszerek Mikszáth *A fekete város* című regényében. In Alabán Ferenc (szerk.): *Az interkulturális kommunikáció Mikszáth Kálmán műveiben*. Budapest, 2010. Hungarovox, 80.

rály István markáns értelmezése szerint éppen arról szól, hogy miért bukott el a Rákóczi-szabadságharc.¹⁴ Király Mikszáth-értelmezéseiben a domináns stratégia az *argumentum e silentio*. Egész politikai publicisztikáját nevezte „a tudatos mellébeszélés művészetének,”¹⁵ miszerint a mellékes dolgok részletes tárgyalása mutatja meg a lényegét: a kiegyezéskori közélet ürességét. Bár a Mikszáth-szöveg nem állítja, hogy a politikai közélet üres, éppen azért, hogy nem állít róla semmit, azt sugallja, hogy üres. Hasonlít ehhez *A fekete város* értelmezése is: a regény a magyar történelmi osztályok kritikája, akik önzésükkel, nemtörődomségükkel okozták a szabadságharc bukását, mert kicsinyes perpatvaraikkal, szűklátókörű kis ügyleteikkel foglalkoztak a nagy nemzeti célok helyett. Mivel a főbb szereplők (Görgey Pál, Fabricius, Quendel) nem igazán törődnek a szabadságharc ügyével, a regényben többnyire nem arról van szó, hanem *ahelyett* lokális kérdésekről. Az olvasónak azt kell kérdeznie magától: mi helyett olvas arról, amiről olvas, mi az, amiről szónak kéne lennie? A regény tehát Király szerint éppen azért szól a Rákóczi-szabadságharc bukásának okairól, hogy nem arról szól.

Király István azonban nem annyira a Mikszáth-szövegek értelmezésében volt érdekelt, mint inkább abban, hogy az irodalomtörténeti értékelést hozzáigazítsa a kommunizmus ideológiai elvárásaihoz. Egy olyan gondolkodási struktúra felől, amely a nagy ideológiai célok érdekében hajlandó szó szerint mindent feláldozni, értelmezhetetlenek is voltak a regény olyan sugalmazásai, miszerint nem a nagy ideológiai célok számítanak igazán. Ezt Király csak úgy érthette, mint cinikus magatartásmintát, amelyet a regény csak azért mutathat be, hogy leleplezze. A két Görgey-testvér mindenesetre ellentétesen gondolkodik ebből a szempontból. Görgey Jánost csak a nemzeti szabadság érdekli, és testvére, valamint felesége „javíthatatlannak” tartja emiatt (1,67), állandó aggodalmuk tárgya. Az ő szemükben felelőtlen magatartás, hogy önmagát, családját, vagyónát állandó veszélynek teszi ki fantasztikus elképzelései érdekében.¹⁶

Mikszáth mindenesetre jóval óvatosabban bánik a nemzeti nagyelbeszéléssel a regényben, mint némelyik kései novellájában. Ugyanakkor számos történelemkritikai szempont mégis megjelenik, sőt talán a regény gerincét is képezik. Az azonosulás a nemzeti szabadság és a kurucok ügyével áthatja a diszkurzív szintet. Markáns példa a tizenkettedik fejezet nyitóbekezdése:

„Nyugtalan, rossz évek következtek nemcsak Lőcse városára, de az egész szkítiai nemzetre – mint az akkori krónikás megjegyzi. Hanem iszen csak ki kell őket állni, lesznek még azokból szép évek is, mivel az idők olyanok, mint az asszonyok, csakhogy megfordítva. A szép asszonyok idővel csúnyák lesznek, majd mindég, a csúnya idők ellenben szépek lesznek, nem mindég – de igen gyakran. Olyan ruhába öltözködnek

¹⁴ Király István: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, 1952. Művelt Nép, 195–209.

¹⁵ [Király István]: Utószó. In Mikszáth Kálmán: *A tisztelt Házból: Politikai karcolatok*. Budapest, 1958. Szépirodalmi, 580.

¹⁶ Sokatmondó a „javíthatatlan” ítélet elhangzása előtti félreértés. János arról beszél, hogy ezentúl csak várni fogja, hogy „a gyerek” megnőjön. Ő a Bécsben cseperedő Rákóczi Ferencre gondol, miközben mindenki más magától értetődőnek veszi, hogy a saját gyerekére referál így. Amikor ez kiderül, János azt mondja „Erre nem is gondoltam.” Tudniillik amikor Thököly leverése után kegyelmet kap és visszavonul a birtokára, arra nem is gondolt, hogy van egy gyereke. Mások meg arra nem gondolnak, hogy amikor hosszú távollét után visszatér a családi élethez, akkor nem a saját gyerekére gondol, hanem a messze élő fejedelmi sarjra.

utólag, lassankint, észrevétlenül, hogy egyszer csak vakító fényben ragyognak előtűnik. Így a kuruc idők is. A sebek, melyeket kaptunk, erőforrásokká változnak, a sebek, melyeket ütöttünk, rózsákká. Isten bölcsen rendelte, hogy a kéz, mely az igazaiért nyúl fegyverhez, ha levágtatik is, kinő, mint a szalamander elnyesett testtagja.” (2,95.)

A narrátor egyrészt olyan pozíciót képez meg, amelyben a „mi” a kurucokkal azonos, és az is megkérdőjelezhetetlen tényként hangzik el, hogy a kurucoknak volt igazuk. Másrészt azonban elég világos a szövegrészben, hogy az utólagosan kialakított történelmi tudat és az események aktuális tapasztalata két teljesen különböző dolog. A kuruc kor azoknak a számára, akik átélik, „rossz” és „csúnya”: csak utólag válik a közös szenvedés identitásképző tapasztalata révén erőforrássá és az emlékezésben széppé. Vagyis egy utólagos történelmi narratíva az, ami szép, és amire politikai cselekvést lehet alapozni, míg maga a nyugtalan idő, a háborús esemény cseppet sem szép.

Hogy a kurucok ügye magyar nemzeti ügy, azt még Görgey Pál sem vonja kétségbe, aki valamiképpen maga is Rákóczinak szurkol, az ő számára is ez az „ügy”, és ezt a narrátor azzal indokolja, hogy „Hiszen az ő szíve is magyarul vert.” (1,211.) A szöveg gyakori diszkurzív, narrátori kommentárokban megjelenő kitételei szerint világos, hogy a kurucok az igaz ügyért harcoló magyarok, akik egyben „mi” vagyunk – akikkel a történelmi folytonosság vállalható, akiket elődeinknek érzünk. De a fentebbi gondolatok a történelmi tapasztalat utólagos konstruáltságáról itt is érvényesek: az elbeszéltek horizontján számtalan olyan elem mutatkozik, ami elbizonytalanítja ezeket az értelmezéseket. Nem elsősorban a hol kuruc, hol labanc oldalon felbukkanó Bibók Zsiga alakja, hiszen ő immorális kalandor és bajkeverő (akinek végső terve, hogy mindkét oldaltól független fosztogató csapatot szervez). De ott van mindjárt az etnikai dimenzió.¹⁷ A lőcsei német polgárok lelkesen támogatják a kurucokat; Görgey tót jobbagyai (1,173), akikből Bibók a testőrséget szervezte, Esze Tamás szónoklatának hatására kurucnak állnak (1,210). De ha a kurucok nem is feltétlenül magyarok etnikailag (bár ettől még lehet magyar öntudatuk, ami a nyelvhasználattal nem függ össze¹⁸), a labancokra többnyire németként referálnak. A háború kedélyes folyását így írja le egy narrátori összefoglalás: „Csak annyiban változott ezzel a nemes urak szokott mulatsága, hogy nem nyúlra, vad-disznóra csoportosultak vadászni, hanem németre.” (2,196.) Ezek szerint minden labanc német (még akkor is, ha esetleg magyar¹⁹), de nem minden német labanc. Meglehetősen ironi-

¹⁷ Az etnikum kérdéséhez vö. Tarjányi: i. m., miszerint a regényben a nemzeti-származási elvek egyáltalán nem működnek, a csoportképzési funkciók sokkal inkább regionálisak és kommunikációs meghatározottságúak.

¹⁸ Kurucság, magyarság és magyar nyelv fogalmi mégis összekapcsolódnak, amikor Lőcsén Kramler temetésén a kántor „a kuruc uralom iránti tekintetből magyarul” mond búcsúztatót (2,199). Amin furcsa módon elérzékenyülnek a regény más helyei szerint magyarul nem értő lőcseiek (vö. Tarjányi: i. m. 85). Lehet, hogy a kuruc uralom alatt magyarul is megtanultak? A magyarok, vagyis a kor nemzetfogalmának megfelelően a nemességhez tartozók csoportidentitása viszont nyelvtanilag a latinhoz kapcsolódik, ami világos, amikor a Bibókok a házassággal kapcsolatban jogi tanácsot kérnek Görgeytől (1, 153).

¹⁹ Esterházy Pál nádor (már ő csak elég labanc) „valóságos inkarnációja a magyar paraszt észnek” (2,95). Mellesleg, amikor a Rákóczi bejövételéről hírt vivő Bibókot kályhafűtővé nevezi ki, a nádor ugyanolyan bölcs és igazságos vezetőnek mutatkozik, mint Rákóczi, amikor megbékélésre buzdítja Lőcsét a megyével.

kus ez a metafora a háborúról egy olyan történetben, amely azzal kezdődik, hogy egy magyar nemes (aki egyébként német származású) vadászat közben lelő egy német polgárt.

Mi a helyzet a nép és a kurucság összekapcsolásával, amely olyan erős volt *A két koldusdiákban*? A szabadságharc kitöréséhez vezető elégtelenség okainak tárgyalásában (1,69–70) a narrátor három rétegről beszél: „A nép és a nemesség el volt keseredve,” de igazán komolyra akkor fordul a dolog, amikor már „a főurak is megharagusznak”. Ebből talán az következik, hogy a szabadságharchoz a társadalom minden rétegének összefogása kellett. Amikor a bor mellett nekikeseredő Esze Tamás Rákóczi kiáltványának nyitányát idézi („Recrudescunt inclitae gentis Hungariae vulnera”), Görgey így válaszol: „Aki a népért sír, utoljára szeme se marad.” (1, 193.) Lehet, persze, hogy nem pont erre válaszol, mert ez úgy nevezett pseudo-gyakorító elbeszélés.²⁰ Ilyesfélét beszélnek minden nap. De latin idézet és a magyar válasz kettősségében is meglátszik a nemesi nemzetfogalom és a romantikus népfogalom különbözősége, még ha a 19. századi magyar nacionalizmus elég sikeres volt is a kettő összekapcsolásában, illetve az előbbi kiterjesztésében a másikra. Ha ugyanarról beszélne Esze és Görgey, akkor a mikszáthi narrációban is összekapcsolódna a kettő, de valószínűbb, hogy a társalgás hosszabb rövidebb kacskaringóival két témát barangolnak be, a nemesi sérelmeket és a nép helyzetét.

Egy majdnem népdal-idézet mindenesetre ebben a regényben is felbukkan, mégpedig nagyon érdekes helyen. A Thököly-felkelés kezdetét így vezeti fel a narrátor a regény első, a cselekmény elindítását előkészítő oldalain:

Minden állt. Még az idő is mintha állt volna. Csak a szél suhogott Késmárk felett...

Egyszer aztán valami egyéb is suhogott. (1, 26.)

„Suhog a szél Késmárk felett”: ez a *Gyöngye violának...* című-kezdetű nóta refrénjének első sora. A nóta szövegét Endrődi Sándor írta, zenéjét Dankó Pista szerezte a millennium táján, a kurucok iránti századfordulós nosztalgia terméke volt tehát, de a kurucos daloknak ez a csoportja a köztudatban hamar összemósódott a korabeli népdalokkal. „...ma sokszor úgy találkozzunk vele mint kuruckori dallal” – írta Szabolcsi Bence 1936-ban.²¹ Ez persze egy még későbbi állapot leírása.²² Nem az a fontos azonban, hogy Mikszáth tudta-e, hogy amit idéz, nem népdal, vagy, hogy akik akkoriban olvasták, tudták-e.²³ Hanem az, hogy a mondat megidézi a kuruckori népköltészetet, még ha közvetve is, tudniillik egy olyan lényegében kortárs szöveg allúziójával, amely azt a népköltészeti és népzenei tradíciót imitálta. Itt azonban nem a táborban népdalokat éneklő kurucok magyarságát és néphez tartozását mutatja meg az elbeszélés, mint *A két koldusdiákban*, nem „autentikus közegében” akarja működtetni a dalt,

²⁰ Lásd Gérard Genette: *Narrative Discours*. Transl. Jane E. Lewin, Ithaca, 1980. Cornell UP, 170–171. A koncepció kritikájához lásd Bezeczký Gábor: A regényszerűség és az elbeszélésciklus. In *Találkozó poétikák: A 70 éves Szili József köszöntése*. Miskolc-Budapest, 2000. Miskolci Egyetem BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tszk.–MTA Irodalomtudományi Intézet, 56–57.

²¹ Szabolcsi Bence: A kuruc világ dalairól. In *Uő: Válogatott írásai*. Budapest, 2003. Typotex, 174. A tanulmány eredeti megjelenése: *Énekszó* 4, 1936–37, 397–402, 421–425.

²² És ehhez hozzátehetjük a még annál is későbbieket: ma is vannak kiadványok, amelyek „kuruckori tábori dal”-ként nevezik meg a *Gyöngye violának...*-ot.

Lásd <http://home.planet.nl/~nickl001/gyongye-violanak.html>. (2011. 10. 05.)

²³ Már ha egyáltalán észrevették az idézetet. Legalább egy olvasóról tudunk, aki nem vette észre: Király István semmilyen tárgyi magyarázatot nem fűzött a helyhez a kritikai kiadásban.

hanem a narrátor használja az idézetet nagyon is sokatmondó kontextusban. Hiszen Endrődi versében a bujdosásra készülő beszélő a hazától búcsúzik, amikor Bercsényinek már minden katonája elfogyott. Vagyis a regény a Thököly-felkelés kitörése előtti állapotot egy olyan sorral írja le, amely közismerten a Rákóczi-szabadságharc bukása utáni állapotot ábrázolta. Mintha azt sugallná, hogy a tágan értelmezett kuruckor előtt és után pontosan ugyanaz volt a helyzet. Ez mintha Görgey Pál álláspontjához állna közelebb, amely alapvetően szkeptikus a történelmi léptékű cselekvések lehetőségét és értelmét illetően.

A népies dal szövegének alluzív narrátori kisajátítása azonban nem jelenti azt, hogy a nép, illetve a társadalmilag alávetettek kérdésköre egyáltalán nem érdekelné a regényt, még ha alapvetően a nemességre és a felső polgárságra koncentrálódik is a cselekmény. A szabadságharc okainak felsorolásában még felbukkant a nép nyomorúsága is, mégpedig a legrövidebben: „A katonaság nem kapván elég zsoldot, minden fegyelem nélkül, apró bandákká oszolva csatangolt és hatalmaskodott a lakosságon.” (1,69.) Az márpedig sejtethető, hogy ha a nép fő baja a katonaság zaklatása volt már a békeidőben is, akkor ezen a hosszú évekig tartó háború nemigen segíthetett. A *Gróziika kegyelmet kér* tapasztalata itt is érvényes lesz: a szabadságharc idején majd két hadsereg hatalmaskodik: „A nagyobb lábasjóságot a labancok rekvirálták ott, ahol jártak, ahol pedig ők nem jártak, ott a kurucok rekviráltak – ami a lábasjóságnak körülbelül mindegy volt.” (2,198.) De nyilván nemcsak a lábasjóságnak mindegy, ki rekvirálja el, hanem nagyjából ugyanilyen mindegy az éhen maradó tulajdonosnak is. A következő mondat meg is magyarázza, mi következik ebből: „A nyomor kezdett beköszönteni Lócsén.”

Király István szerint a regény arról szól, hogy a nagy ügy azért bukik el, mert mindenki csak a maga kicsinyes, apró ügyeivel foglalkozik. De a szöveg tényleg a regionális, lokális és privát szférára koncentrál, következésképpen, ha nem vesszük evidenciának, hogy a nagy ügyek az igazán fontosak, a regény kérdése az lesz: hogyan lehet a lokális szinten túlélni a nagyobb léptékű összecsapásokat. A cselekvési stratégiák készlete természetesen annál szűkösebb, minél lejjebb vagyunk a társadalmi hierarchiában. Amikor Görgey Pál félreértésből lecsuktatja a testvérét, igazán rosszul Matyi kocsis jár, aki étlen-szomjan és a Görgey Jánosra adott gubája nélkül mászkál odakinn a téli hidegben, amiért érthetően duzzog. A narrátor azonban így magyarázza el az események történelmi dinamikáját:

„Mi azonban természetesnek tartjuk, hogy így történt, mert valahányszor a nagyurak valami galyibába keverednek, annak a levét az alantasok isszák meg. A sors Görgey János úrnak rendezte az éhezést és Görgey Pál úrnak az ezért járó szemrehányást s íme, Matyej helyettesíti az egyiket s Grodkovszky a másikat. Ej, mindég így volt és így is kell talán lenni.” 1,61.)

Matyi végül a kocsmában köt ki, ahol saját pénzén vehet kocsonyát és bort, emiatt „kibékül sorsával”, csak a guba elvételét nem érti, mire ezt a kioktatást kapja: „Nincs az urak eszén ablak, hogy abba mi belenézhetnénk.” Alulról fölfelé nézve az események érthetetlenek,²⁴

²⁴ Hogy a hierarchiában feljebb állók viselkedése kiszámíthatatlan, hogy a politikai fejlemények kalkulálhatatlanok, az állandó tapasztalata a regényszereplőknek, de a narrátor utólagos magyarázatai sem tesznek egyértelműen rendet a világban. A szereplői szinten sokatmondó, ahogyan Görgey János és Szentiványi Ádám megvitatják, mit lehet várni a Bécsben cseperedő Rákóczitól. Görgey a családi hagyományra hivatkozik: „lehetetlen, hogy ilyen tőkén ne teremjen jó bor” (1,72). A helyzet értelmezéséhez tehát egy metaforikus modellt teremt, de ettől kezdve ők ketten már nem az értelme-

csak annyi biztos, hogy minél lejjebb áll az ember a hierarchiában, annál nagyobb kár éri, ha bármi történik. A helyszínül szolgáló megye lokális szintjén nem nagyon vannak olyanok, akik a háború nagy eseményei miatt ne járnának rosszul,²⁵ és még a viszonylag gazdag Palocsay báró is ügyeskedni kényszerül a két (illetve az ő esetében három) hatalom közti térben:

„Ebben pedig az volt az öreg báró politikája, hogy ő mindennap kaphatott (érezte a körmei virágzásán, vagy a fülcimpája viszketésén) egy kellemetes Handbilletet vagy Krakkóból, vagy Bécsből, vagy Sárospatakról, hogy azt a kis gabonáját ne restelkedjék illendő ellenszolgáltatás mellett a nemes cél érdekében X-nek vagy Y-nak (itt egy generális név következik) átadni, s akkor ütheti bottal a helyét, mert az ellenszolgáltatás emlékéül X-nek vagy Y-nak egy kvietanciája marad háborús emlékei között. Lesz tehát egy hadakozó fél, aki egy kvietanciával fizet – de lesz egy másik hadakozó fél, aki ezért megneheztel, az, amelyik nem kapja és ez is megfizet a maga módja szerint.” (2,107)

A regény a főhőst, Görgey Pált is hasonló módon helyezi el a regény nyitányában: a Görgeyek már nem tartoznak a nagy családok, csak a „jobbmódú nemesek” (1,6) közé, Pált pedig tulajdonképpen már a második mondatától a két hatalom közti feszültségben ügyesen egyensúlyozók példájaként látjuk, aki azonban még mindig meglehetősen hatalommal rendelkezik a Szepesség régióján belül:

„Rossz, bizonytalan világ volt. Hétfőn még a labanc volt az úr, szerdán már a kuruc parancsolt. Tojások közt kellett táncolni, de a hibás lépésekre emberi fejek törtek össze. Igaz azonban, hogy akkor az emberi fejek olcsóbbak voltak, mint a tojások.

Mindegy, azért a hatalom mégis hatalom, s úgy van vele az ember, mint a morfinista, mindig nagyobb adagot akar a morfinból. Hiszen végre is csak fölfelé volt kényelmetlen, lefelé mindig kényelmes a hatalom.” (1,5.)

A két szembenálló fél közti lavírozására, ügyeskedésére a legjobb példa, amikor megpróbálja elfogadni a szabadságharcot éppen kirobbantó testvérét:

„S mint nagyeszű ember, gyorsan felismerte a helyzetet; az, hogy a lovait, katonáit elvitték, az »ügy«-nek jó, az, hogy akarata ellen vitték el, neki lesz jó a császár szemében, az meg, hogy nem vágott hozzá savanyú képet, Rákóczinál eshetik javára.” (1,211.)

zendő helyzetről, hanem a modellről vitatkoznak, nem Rákócziról, hanem a borokról. A diszkurzív rendbe vetett hitet a narrátori diskurzusban néhány abszurd hasonlat ássa alá: „olyan sima volt a koponyája, hogy korcsolyázni lehetett volna rajta” (1,96 – hogy korcsolyázunk egy koponyán, ha mégoly sima is?); „esküdözött, mint a vereshagyma” (1,168).

²⁵ A kivétel Quendel lehetne, akit Tarjányi Eszter (i. m. 82–84) a szepességi „multikulti” lokalitás igazi megtestesülésének tart soknyelvűsége és sokszoros identitása miatt. Quendel azonban sokszoros identitása sokféle lokalitáshoz is köti. Ő az egész kelet-európai régióban van otthon, és éppen azért nem károsul, sőt keres a háborún (mellesleg még a Görgey–Lőcse konfliktuson is), mert ő az egyetlen igazán nagy játékos a szereplők között, aki gazdasági szempontból éppen nem kötődik a lokalitáshoz. Ha már a jelenünk felől látjuk értelmezhetőnek *A fekete város* világát, Quendel nem is annyira a multikulturális lokalitás, mint inkább a multinacionális tőke megfelelője lehetne. Az, ahogyan a szepességi városokat lánya hozományául szánja, mindenesetre azt mutatja, hogy a tőke alkalmanként ott is erősebb hatalmi tényező lehet az egyes államoknál.

Nemhiába nevezi őt a narrátor „nagyeszű embernek”, ő tényleg képes kitalálni, hogy fogják a cselekedeteit értelmezni. Amikor a lócsiek mindkét hatalomnál feljelentik, mindkét helyről jutalmat kap. Ugyanazt az elfogató parancsot, mindkét helyen úgy értik, hogy az ő érdekükben adta ki. De hát ő még mindig meglehetősen nagy helyi hatalommal rendelkezik: tulajdonképpen egyik félnek sem érdeke, hogy elítélje és ezzel önmagától elidegenítve a másik kizárólagos hűségébe taszítsa. Vagyis a lavírozó stratégiát a szembenálló felek is úgy-ahogy elfogadják. Lehet, hogy Bibók kevésbé okos, és az ő lavírozása ezért kevésbé sikeres, de ugyanúgy lehetséges, hogy ő az alacsony társadalmi presztízse miatt jár pórul: amikor a nádor megbotoztatja a feljelentés jutalmául, arra hivatkozik, hogy nem viselkedett nemesember módjára, vagyis a nemességet összekapcsoló társadalmi szolidaritást nem terjeszti ki rá, amiért a csoportidentitás részét képező morális/viselkedési kódhoz nem alkalmazkodott. Bibók mindent megpróbál, hogy ezért elégtételt vegyen, de teljesen eszköztelennek bizonyul. A Görgeyhez már egyszer illojális kalandor lojalitását nem akarják megvásárolni a labancok, inkább megbüntetik, amiből az látszik, hogy nincs mit várjanak és nincs miért tartsanak tőle.

A két szembenálló fél között tehát mindenkinek ügyeskednie kell, de minél lejjebb áll valaki a társadalmi hierarchiában, annál kisebb az esélye rá, hogy ügyeskedésével valahogy boldoguljon. A regény számos ponton állítja ugyan, hogy a háború, a kettős hatalom közti feszültség rossz a kortársak számára, de következik-e ebből, hogy jobb lenne, ha eldőlné a küzdelem, és csak egy hatalommal állnának szemben a régió lakói? Annak az átmeneti periódusnak a leírása, amikor a Habsburgok azt csináltak, amit akartak, nem ezt sugallja: mintha akkor tűnne el minden önmérséklet a hatalomgyakorlásból. *A fekete városból* aligha olvasható ki egy boldog történelmi kibontakozás lehetősége. Hiszen maga a regénycselekmény is egy patthelyzetben játszódik: amíg a megye és Lócse konfliktusa nem tud elmozdulni a holtpontról, addig viszonylag kedélyesen elégedél mindenki, addig a főbb szereplők világa, ha idillnek nem is nevezhető, de élhető. Csakhogy az élhető egyensúlyi állapotok nem tarthatnak örökké, előbb-utóbb kibillennek. A zárófejezet címének kitétele, miszerint a történet „a szerző akarata ellenére” ér véget, metapoétikus szinten egyben azt sugallja, hogy ennek a fajta történetmondásnak, mesélésnek éppen a patthelyzet a közege. Mindenféle apróbb eseményeket el lehet mondani, amíg a fő konfliktus egyhelyben áll. Az ifjú Fabricius energiája, amellyel nekilát, hogy dűlőre vigye a dolgokat, azon a hiten alapszik, hogy utána jobb lesz. De a tragikus hangon előadott végkifejlet, azt sugallja, hogy nem lesz jobb, elsősorban persze a főbb szereplőknek nem. De a Fabriciusához kapcsolódó sok negatívnak is érthető narratori ítélet, majd végül Quendel szemrehányásai azt mutatják, hogy fanatizmusa, amellyel a közösségi (a lócsei) ügyet képviseli, nem helyeselhető a regényvilágban. Végül az derül ki, hogy a patthelyzet sem jó ugyan, de az az igazán tragikus, amikor eldől a konfliktus.

A fekete város diskurzusa alapvetően affirmatíván viszonyul tehát a kuruc szempontú nemzeti nagyelbeszéléshez, de azáltal, hogy a katonai események tárgyalásáról lemond (legfeljebb az ellátás, élelmezés, rekvirálás kérdésével foglalkozik), és cselekményét a mindkét félnek kiszolgáltatott helyi, családi, kisebb közösségi események szintjén bonyolítja, mégis csak olyan alsóbb nézőpontot teremt, amely alkalmas a történelmi narratívák szociális szempontú, némiképp deheroizáló kritikájára. Ezt a szempontot éppen a biológiai értelmű túlélés központi jelentősége miatt lehet népinek tekinteni, ami a kuruckorra visszavetített romantikus népkonceptiót ássa alá.

BENYOVSZKY KRISZTIÁN

A politika sara, a szerelem aranya

KÍSÉRLET EGY KORAI MIKSZÁTH-KISREGÉNYRŐL

„Tanultunk tőled és okultunk a példádon. Követni fogunk és eltérünk tőled. Emlékezünk rád és lerázuk a hatásodat. És talán rombolunk, de csak hogy építhessünk. Felejtünk, hogy teremthessünk...”

(Móricz Zsigmond: Mikszáth Kálmán)

Mikszáth Kálmán első kisregénye, *A vármegye rókája*, mely a *Magyarország és a Nagyvilág* című lapban jelent meg folytatásokban 1877-ben, nem tartozik a szerző sűrűn emlegetett és behatóan elemzett művei közé. Ebben közrejátszhatott az a két körülmény is, melyre Eisemann György hívta fel a figyelmet. Egyrészt az említett opus *Az apám ismerőseivel* (1878) együtt, csekély kritikai visszhangot váltott ki, másrészt maga Mikszáth is igyekezett megfelekedezni róla (róluk): „A negyvenéves írói munkássága (1910) alkalmából kiadott gyűjteményes sorozatból mindkettőt kihagyta, s ezzel a korai periódus műveit még inkább a kiugrás előzményeiként deklarálta.”¹ A monográfus később hozzáteszi, hogy *A vármegye rókája* esetében „inkább sajnálható a megkonstruált pályakezdés ezúttal kirekesztő datálása. Hiszen színvonalas írásról van szó, melynek csak néhány jelenetében – a szerelmi és a politikai téma poentírozásában – figyelhető meg némi sablonos hatásvadászat.”²

A kutatókat elsősorban a mű filológiai vonatkozásai izgatták,³ ami érthető, hisz egy olyan szűzséről van szó, melyet Mikszáth hat különböző változatban írt meg, s az eltérések számbavétele műfaji, stilisztikai és intertextuális szempontból egyaránt érdekes adalékokkal szolgál a szerző ekkoriban még csak formálódó írásgyakorlatára nézve.

Mindezek után talán meglepő, hogy rövid írásomban épp ehhez az elfeledett szöveghez nyúlok vissza, ráadásul egy olyan nézőpontból kívánom elemezni, mely a folytonosság mozzanatait nem a Mikszáth-próza későbbi alkotásaiban tételezi, hanem a Mikszáth *utáni* magyar regény egyik megkerülhetetlen alkotásában. *A Sáraranyról van szó*, mely Móricz Zsigmond regényírói pályájának úgyszintén a nyitányát jelenti, igaz, korántsem merült úgy a feledés homályába, mint *A vármegye rókája*, a korabeli kritikai visszhang sem maradt el, s a szer-

¹ EISEMANN György: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, Korona, 1998, 11–12.

² I. m. 12. Vele ellentétben FÁBRI Anna csupán az elbeszélői hang felszabadultságát és fölényét emeli ki az egyébként „művészileg nem túl igényes”-nek tartott történetben: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, Szépirodalmi, 1983, 34.

³ A történet egyes szakaszainak variatív újraírását és a motívumok vándorlását Hász-Fehér Katalin követte nyomon, és foglalta össze az író hosszabb elbeszéléseit tartalmazó kötet utószavában: *Utószó Mikszáth Kálmán elbeszéléseihez*. In Mikszáth Kálmán: *A lohina fű és más elbeszélések*. Budapest, Unikornis, 1998. 287–294.

zői életművet, a műfajt vagy a korszakot tárgyaló-rendszerező irodalomtörténeti narratívának is gyakori hivatkozási pontja volt (s ha csökkenő gyakorisággal, de az ma is).⁴

Tehát két, egymással stílusban és témában is rokonítható (rokonított) elbeszélőnk regényírói debütjéről van szó, s ha kedvelném az irodalomtörténeti mesemondás által igencsak preferált számszimbolikát, akkor jelképesnek is minősíthetném azt a tényt, hogy a *Sárarany* utolsó előtti Nyugatbeli folytatása (1910/11) előtt Móricz Mikszáth-nekrológja olvasható. De nem erről akarok beszélni, még csak nem is Mikszáth „modernségének” vagy Móricz „hagyományörzésének” újabb bizonyítékaként kívánom szóba hozni *A vármegye rókáját*. Csupán egy érdekes motívumegyezésre szeretném felhívni a figyelmet, anélkül, hogy az irodalomtörténeti hatásadászat ingoványos mezejére merészkednék.⁵ Mielőtt erre sort keríték, szükséges a szűzsé rövid ismertetése.⁶

(*Cselekmény, szerkezet*) A „nagyobb elbeszélés”-nek és „kisregény”-nek egyaránt nevezett mű tizenegy fejezetből áll. Témáját tekintve egy, a politikai és a szerelmi bonyodalmak összefonódásán alapuló történetről van szó, melynek fordulatait és végkimenetelét nagyban meghatározza bizonyos titkok jelzett elhallgatása és hatásorientáltan ütemezett – fokozatos és meglepően záruló feltárása. A cselekményszövés logikája és a narratív szöveg formális tagolása szempontjából fontos még kiemelni az értekezés (I. fejezet), a jellemkép (II. és III. fejezet) és a vita (IV. és V. fejezet) szerepét. A kisregényt (maradjunk ennél a műfaji jelölőnél) a komikus és tragikus hatáselemek keveredése jellemzi, de végül az előbbi kerül ki győztesként.

A bevezetés után, mely a történet idején uralkodó politikai és társadalmi eszméket mutatja be, két komikus portré követi egymást (*Mikor a vén prókátor szerelmes, Egy kurtanemes ember*), amelyek egyúttal két, egymással később összefutó cselekményszálal bocsájtanak útjukra. Megtudjuk, hogy az idős, majd’ ötvenéves ügyvéd, Fogtőy Márton szerelemre lobbant az önérzetes Kalap István 17 éves lánya, Erzsike iránt. A narrátor sejteti, hogy nemcsak a lány hamvas szépsége varázsolta el, hanem legalább annyira anyagi vonzata is van e kései vonzalom szárba szökkenésének, de a részletekre csak a mű végén derül fény.

A dinamizáló és feszültségteremtő fordulatot egy idegen fiatalember érkezése hozza meg, aki véletlenül vetődik Kalap uram portájára. Bemutatkozására („Nemes Karczy Miklós a nevem de Halaskeő. Az apámé Péter.” 130.) a házigazda, aki kezdetben barátságtalan szűkszávalással válaszolgat neki, csaknem elájul, ami arra enged következtetni, hogy a látogató személye – maga számára is meglepő módon – mégsem teljesen ismeretlen előtte: „Az öreg

⁴ Ha nem is vált a kortárs Móricz-olvasás kitüntetett alkotásává, néhány újabb szempontú elemzés azért jelent meg róla: JASTRZĘBSKA, Jolanta: Szentek, prostituáltak, öngyilkosok. A szexualitás idiolektusa Móricz Zsigmond regényeiben. *Jelenkor* 1998, 261–275; MARGÓCSY István: Kísérlet a narráció megújítására. In Fenyő D. György (szerk.): *A kifosztott Móricz?* Budapest, Krónika Nova, 2001. 22–32; BENYOVSZKY Krisztián: Vér és arany, sár és hó. In uő: *Fosztogatás. Móricz-elemzések*. Pozsony, Kalligram, 2010, 235–256.

⁵ Nem tudom, hogy Móricz olvas(hat)ta-e Mikszáth kisregényét, s ha igen, mennyiben hatott az rá. Erre vonatkozó vallomással nem találkoztam, ami egyebek mellett azért sem meglepő, mert épp az említett búcsúbeszédéből derül ki – a *Sárarany* szerzője mindenekeelőtt az irodalmi publicistát becsülte nagy elődjében, és nem a regényíró.

⁶ A kisregény általam használt kiadása: *A vármegye rókája*. In Mikszáth Kálmán Összes művei 1. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1956, 117–177. A kiadványra a továbbiakban csak a főszövegben, az idézetek után szereplő oldalszámokkal hivatkozom. Minden kiemelés tőlem származik.

hátrátántorodott e névre. A pipa kiesett szájából és ezer darabra tört szét. Remegett egész testében, mint a nyárfalevél.” (uo.) Ez a közzjáték a titokzatosság hatáseffektusát erősíti. A történet ezen pontján a zaklatott férfi belső magánbeszédéből egyelőre még csak töredékesen derül ki, hogy mi is volt az oka a viselkedésének. A lelkét régóta nyomasztó titok feloldására a VII. fejezetben kerül sor egy visszatekintő kitérő keretében („Szakítsuk itt meg történetünket egy darabon, hogy fölkeressük sötét odújában a multat, mely beszédünk meséjét szötte.” 144.). Rövidre fogva arról van szó, hogy fiatal házasként Kalap István féltékenységében pisztolypárbajra hívta ki a felesége körül legyeskedő Karczy Pétert, mégpedig egy folyó feletti vékony pallóra. A két lövés eldördülése után mindketten a vízbe esnek, de csak neki sikerül kiúsznia a partra, a másik férfi testét elragadja a víz. Az esetre ugyan nem derül fény, de Kalap Istvánnak ezután nem szűnő lelkiismeret-furdalása van amiatt, hogy féltékenysége (még ha indokolt volt is) egy ember vesztét okozta.

A bemutatkozás sokkja után a közelgő választásokra terelődik a szó (Miklós is ez ügyben jár arrafelé), s nagyrészt ez, a konzervatív és a liberális nézetek ütköztetése tölti ki a IV. és az V. fejezetet. Bár kevesebb teret kap, annál nagyobb súllyal esik latba egy ezzel párhuzamos történéssor: a vacsora kiszolgálásával foglalatokodó Erzsike és Miklós „egymásra találása”. A fiatalok közötti kölcsönös vonzalom árulkodó jelei nem kerülnek el a lányát egyedül nevelő apa figyelmét, aki az oly régóta óhajtott jóvátétel lehetőségét ismeri fel egy esetleges frigyenben.

A bonyodalom a VI. fejezetben következik be. Miután Kalap István másnap igent mond a lánya kezét hirtelen elhatározásból megkérő Miklósnak, betoppan Fogtőy segédje, és gazdája hasonló kívánságát tolmácsolja. Bár kezdetben nem kérdéses, ki lesz a sikeres befutó, egy levél hatására az immár másodszer letaglózott apa mégis a szerelmes vén prókátornak ígéri oda Erzsikét. A segéd által átnyújtott irat annyira megviseli, hogy szélütést kap, s a beszédképességét is elveszíti. A virágnyelven megfogalmazott levélben az áll, hogy Fogtőy ismeri Kalap féltve őrzött, súlyos titkát, s ha az nem adja hozzá lányát, nyilvánosságra hozza.

Miklósnak ezután minden erőfeszítése arra irányul, hogy meghiúsítsa a közelgő eljegyzést, ami egyet jelent azzal, hogy megbuktassa a konzervatívok nagyreményű jelöltjét, Fogtőyt – akit egyébként, dúsgazdag megbízója utasítására, éppen hogy támogatnia kellene. Nem jár sikerrel, s amikor már végképp reménytelennek tűnik a helyzet, egy véletlen elszólásának köszönhetően vesznek kedvező fordulatot az események. Az ügyvéd jelölését támogató kortesbeszédében apjára hivatkozik, aki mindig, még halálos ágyán is megbízott Fogtőyben. Ebből Kalap István számára egyértelművé válik, hogy ellenfele annak idején nem fúlt vízbe, így az ő lelkét sem terheli az emberölés bűne, tehát nem kell engednie a „vármegye rókájaként” emlegetett prókátor zsarolásának. Aki, derül ki csakhamar, arra a tetemes összegre szerette volna rátenni a kezét, amelyet Karczy Péter hagyott az általa halottnak hitt Kalap István élő örökösére, azaz Erzsikére. Kalap uram visszanyeri beszédképességét is, és saját korábbi meggyőződését meghazudtolva a liberális jelölt támogatására szólítja fel rendtársait, ami el is dönti a választásokat.

(*Politikai játszmák*) Az első figyelmet érdemlő szöveghely a „Bevezetés”-ben található, mely a régi, szabadelvű eszmék által meg nem fertőzött magyar világ nosztalgikus visszaidézését tartalmazza. Mielőtt idézném, röviden érintenem kell a fejezet narrációjának néhány sajátosságát.

Az elbeszélő úgy állítja szembe egymással a nemesi kiváltságokra épülő feudális berendezkedés és a francia forradalom vívmányaiért síkra szálló liberalizmus értékrendszerét, hogy egy olyan kívülálló beszédpozícióját imitálja, aki igyekszik mindkét fél véleményének hangot adni, de azért mégsem tudja teljesen elrejtteni az előbbi iránti elfogultságát. Persze ez csak játék, tettetés, a szó klasszikus értelmében vett ironia, mely épp az ellentétes véleményt juttatja kifejezésre. Mikszáth itt a szabad függő beszéd keretébe ágyazott *communis opinio* eljárását alkalmazza (később is előszeretettel élt ezzel a megnyilatkozásformával). Úgy tűnik, hogy az elbeszélő alig leplezett módon a konzervatív oldal álláspontjára helyezkedik, s osztja annak politikai, társadalmi és művelődési preferenciáit. A közösség tagjaként beszél („nekitámaszkodtunk”, „jó volt az nekünk” „úgy néztük”), a közösség véleményének ad hangot. Mintegy átéli magában a nemesség anonim tagjainak megnyilatkozásait, közben távolságot is tart tőlük. A távolságtartás leginkább az ellenfél irányában megnyilvánuló *tűzolt* gúnyban és karikírozó hajlamban érhető tetten, ami a visszájára sül el: nem a liberalizmus képviselőire mér ezzel megsemmisítő kritikát, hanem éppen hogy a nemesség maradiságát, műveletlenségét, bárdolatlanságát és hatalmi önkényeskedését teszi még nyomatékosabbá.

A bevezető fejtegetés első harmada végén ezt olvassuk:

„A »haladás« szót kiküszöbölte a »vis inertiae« a nemzet szótárából. Ismeretlen pogány mondat volt. Inkább nekitámaszkodtunk az ellenkezőnek. Még a »Hármas Kis Tükör« bölcs összececinálója is ilyeneket írt ékes karmenekben:

»N... vármegyében kell járni nagy *sáron*.«

Még én is úgy tanultam valaha. A tiszteletre méltó *sár*, melybe belefűlnak a hazontalan új eszmék, beleolvadt címerünkbe. Úgy néztük, mint megannyi *aranyat*. Jó volt az nekünk! Nem kell közlekedési út; mi az istennyilának? Magunk csak kivontatjuk magunkat parasztforsponttal a szomszéd faluig, hol egy valamirevaló tarokk-kompania csak összetákolódik; idegen vármegyéből való ember meg hadd búsuljon rajta, mint jöjjön ide, ha – nem lehet.

Legalább nem akad ránk a német ebben az átkozott *sárban*.

És az igaz, hogy a német nem is akadt ránk, hanem ahelyett ide talált egy német-él is nagyobb hatalom, a »Liberalizmus.«” (120.)

A *sár* első szinten az országban⁷ uralkodó áldatlan útviszonyokra utal, ami az elmaradottság és az elszigeteltség egyik tünete, de az ilyen állapotokhoz való viszonyuláson keresztül egy sajátos kollektív mentalitás is kifejezésre jut a szövegben, melyre a merev elzárkózás és a passzív ellenállás jellemző. A *sár* nem feltétlenül kellemetlen vagy bosszantó dologként értelmeződik a visszahúzó erőt képviselő nemesség szemében, hanem megvan az előnyös oldala is, ami legjobban az utolsó előtti mondatban fogalmazódik meg. A korábban jellemzett ironikus narrációnak köszönhetően azonban nyilvánvalóvá válik ennek a felfogásnak az álságos, hamis volta is. Jól mutatja ezt a *sárhoz* kapcsolt két jelző, a „tiszteletre méltó” és az „átkozott” ellentéte, de ebbe az irányba mutat az aranyhoz való hasonlítás is.

⁷ A *kemény koponyák* című elbeszélésben (Mikszáth Kálmán: *Öreg szekér fakó hám*. Budapest, Légrády Testvérek, 1901, 194) a Losontzi István „bestseller” tankönyvéből (*Hármas Kis Tükör*, 1771) vett rigmusban még Nógrád vármegye szerepel. Azzal, hogy Mikszáth a kisregényben csak a kezdbetűt tartotta meg, bizonyos fokig általánosította a *sár*-képzetben kifejezésre jutó elmaradottságot és elhanyagoltságot. Azért csak bizonyos fokig, mert a rövidítés könnyen feloldható, nem lévén a korban más N-betűvel kezdődő vármegye.

A régi, idejétmúlt értékekhez való ragaszkodás tette, hogy a testvériségről, egyenlőségről és igazságosságról szóló eszmék csak nehezen törtek utat maguknak az országban, s amikor már mégiscsak valamelyest elterjedtek, látszólag akkor sem változott semmi:

„[...] a feneketlen *sár* is ott lotyogott az utakon, a deres szintén megmaradt kevélykedni a vármegyeház udvarán” (121).

A liberalizmus bírálóinak magatartását nem sokkal később az elbeszélő újra a valódi értéknek tetsző talmiság, az aranynak tűnő *sár* (ez esetben a föld, a rög) metaforáján keresztül teszi nevetségessé:

„És ezek az ócsárlók is kemény, szenvedélyes emberek voltak, kiket a megszokottság odaláncolt a mozdulatlan *röghöz*, melyről meg voltak győződve, hogy *arany*.” (uo.)

A „sáros út” képe, mely addigra már jelképi érvényre tesz szert, végül a választási küzdelem finisét felvezető utolsó fejezetben bukkan fel ismét:

„Már csak egy nap volt hátra a választásig; általános izgatottság uralkodott. A két párt húzódni kezdett a választás színhelye felé, az országútnak nevezett kátyús *sárvonal* tele volt reggeltől estig végigkóválygó kocsikkal, mik a vótumokat szállították a színhelyre.” (173.)

(*Szerelmi bonyodalma*) Korrigálnom kell magamat: a *sár* még egyszer előfordul a történetben, mégpedig egy beszélgetésben. Igaz, ekkor már nem azzal a mögöttes politikai jelentéssel telítve, amiről a fentiekben volt szó:

„A gyertya homályosan ég, kívülről az eső kopogása hallik. A két fiatal most egyedül érzi magát. Kínos és mégis édes érzés.

– Holnap nagy *sár* lesz – mond Miklós fojtott hangon.
– Bizony – rebege Erzsike.” (139.)

A fiatalok zavarban vannak; Kalap uram már elbóbiskolt az asztalnál, s a beálló kínos csendet oldani kell valahogy. Ezért jön kapóra az időjárás témája. Az ártatlanul kiejtett mondat – a későbbi fejlemények fényében – viszont profetikussá válik. Ha tudná Miklós mi várja másnap, hogy mekkora „sárral” is kell majd dacolnia! Nem csak az utakon, hanem a személyes boldogságáért vívott harcában. Mert Fogtőy levelének kézbesítése után valódi küzdelem kezdődik: féltő, hogy a szerelem aranya (az új eszmékhez hasonlóan) beleveszik majd a politika sarába.

A VI. fejezettől kezdve ugyanis az *arany* Erzsike és rajta keresztül a szerelem jelölőjévé válik:

„A tegnapi esőtől harmatos akácfa lombjai olyan hívólag, olyan marasztalólag in-tegettek. A reggeli napsugár odasütött és *bearanyozta* Erzsikét. Olyan barátságos fényes kép volt! Miklósnak úgy tetszett, hogyha távozik, itt kell hagynia örökké azt a mosolygó *arany* napsugárt: amerre járni fog, ott mindig mindenütt árnyék lesz ezentúl.” (140.)

„A szerelem a leggyorsabban érő gyümölcs; mint a tündérmesék *aranyalmái*, miknek egy éj kell, hogy virágozzanak, megnőjenek és leszakítsák.” (141.)

Az apja váratlan megnyomorodása miatt kétségbeesett lány fájdalomteli arcát másodszer már Miklós biztató szavai vonják be – figuratív értelemben – az öröm aranyfényével:

„A leány arca lángba borult. Azon hatást tette volna a nézőre, mint a téli tájék, melyet váratlanul *aranyoz* be egy tavasztól kölcsönzött napsugár; a lefutó könnycsepp még ott tündökölt az arcon, de olyan volt, mint rózsán a harmatcsepp, s a viláért sem ismerhetett volna rá Erzsike mosolyra fakadó szemében előbbi születés-helyére.” (157.)

A szerelem mint aranyló napfény metaforáját az elbeszélő az ironikus ábrázolás eszköze-ként is használja, amikor Fogtőy házassági szándékának valódi okát ecseteli:

„Ő pedig igazán akarta Erzsikét. Olyan igazán, hogy az érzelem tisztességesebb részét is annyira magára tudta disputálni, miszerint egészen szerelmes lett leendő feleségébe. [...] Csodálatos, e terméketlen Szaharában, a színtelen homok között most itt-ott fényes fővénny-szemek csillogtak, mintha egy átvonuló vihar szórta volna ide idegen tájékról. A szerelem vihara járt itt, azé a szerelemé, mely megnesemesíti a szívet, mely mint a tavaszi napfény derült színt ad a komor hegyormoknak is. Tavaszi napfény! Lehet-e itt arról szó? Cseréljük ki a tavaszt a »vénasszonyok nyarával« s mindjárt nem sántít annyira a hasonlat. A vénasszonyok nyara októberben szokott lenni: annak is van napfénye, de báyadt; az is *megaranyozza* a hegyormot, de az *arany* színnek valami lehangoló árnyalata van. A tavaszi napfény az egészséges – az ősz a beteg ember mosolya.” (168.)

Nem véletlen, hogy épp az intrikus szerepkörében feltűnő ravasz ügyvéd az, aki nemcsak a történet, hanem az elbeszélő diskurzus szintjén is megfertőzi a szerelem tisztaságát a politika tisztátalanságával. Illárdy, a politikai jelölését támogató dúsgazdag földesúr ekképpen jellemzi őt:

„Az derék ember, tavaly nálam volt Bécsben, ismerem, *arany* elvei vannak... éppen nekem való egyéniség.” (166.)

Az *arany* itt olyan mellékjelentésekkel gazdagodik (politikailag alkalmas, értékes, hasznos, hasznot hozó), ami feszültségben áll a korábban Erzsikehez kapcsolt pozitív értékekkel.

(*Későbbi szövédmények*) A *sár* és az *arany* jelölők fentebb vázolt utalási tartományán túllépve, és Móriczhoz közelítve, elmondható, hogy a *Sáraranyban* eltérő jelöltek társulnak a két narratív lexémához, mint Mikszáth kisregényében. A politika és a szerelem feszültségteli el-lentéte helyett – miként azt hivatkozott elemzésemben bővebben kifejtettem – a *sár* az élet metaforája, s mellette a megvetés és az undor kifejezésére is szolgál, az *arany* pedig az embert, s rajta keresztül a veszendő értékeket jelöli. Míg Mikszáth „földhözragadtabb” olvasatát adja a két szó kapcsolatának, addig Móricz metafizikai dimenziókba emeli azt (lásd a regény istenkáromló zárlatát). Mindazonáltal úgy gondolom, hogy a különbségek ellenére is figyelemreméltó motívumegyezésről van szó, mely fényt vet a két író történetalakító eljárásainak hasonlóságára.⁸ Arra, ahogyan cselekményképző és jellemfestő funkcióval látnak el gazdag

⁸ A két író művei közötti poétikai analógiákról lásd: GREDEL Lajos: Meztírlás gavallérok kivilágos virradatkor. In N. Tóth Anikó (szerk.): *Mikszáth – hagyományok és értékek*. Nyitra, Konstantin Filozó-

figuratív jelentéstartalommal felruházott szavakat (érdekes módon ugyanazt a két szót), ami a történet részleges metaforizációját vonja maga után.

S hogy a két írói poétika közötti átmenet – ha nem is folyamatos, de – valamelyest zökkenőmentesebb legyen, idézzük végezetül *Az aranykisasszony* idevágó passzusát, Csemez úr lányáról való rövid elmélkedését:

„Csakugyan arany... színarany ez a leány! Hehehe! Az emberek bolondok, s *arany*-nak nézik a sarat. A sarat, az embert. S denique, ha az egész világ téved, az egész világnak mégis igaza van; ha az egész világ aranynak tartja Krisztinát, bizonyára aranyból van ő a kis körme hegyétől kezdve egészen a sarkáig.”⁹

A motívumegyezés a Mikszáth-életmű történeti alakulása szempontjából azért érdekes, mert az idézett novella szinte egy időben keletkezett a kisregénnyel: 1877 júliusában jelent meg először, míg *A vármegye rókájának* közlését 1877 augusztusában kezdte meg Mikszáth. Úgy tűnik tehát, hogy a „sár” és az „arany” szavakban rejlő szimbolikát elsőre még nem mérítette ki teljesen, azok felszabadított figuratív energiája egy ideig még tovább „dolgozott benne”, keresve a narratív kiteljesedés új útjait. Móriczra nézve pedig azt kell konstatálnunk, hogy a *Sárarany* nemcsak egy, hanem legalább két Mikszáth-pretextus felől válik (újra)olvashatóvá.

fus Egyetem, 2008, 67–73; BENYOVSZKY Krisztián: Móricz Mikszáthot olvas. In uő: *Fosztogatás...* 179–194.

⁹ *Az aranykisasszony*. In Mikszáth Kálmán Összes művei 32. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, Budapest, Akadémiai, 1968, 17. Csemez Krisztina abban is hasonlít Kalap Erzsikéhez, hogy anya nélkül nő fel, apja egyedüli gyermekeként neveli. Az ő kezére is többen pályáznak egyszerre (hármán, akik közül kettő, akárcsak Fogtőy, korát tekintve az apja is lehetne), s a kérők csak egy nehéz, szinte teljesíthetetlen feladat sikeres elvégzése után számíthatnak az atyai beleegyezésre. Mint ismeretes, a legkitartóbbnak és legelszántabbnak, a lány által „megkért” fiatalembernek (mellesleg szintén Miklós az illető) sem sikerül a szerelme testsúlyának megfelelő aranyat összegyűjtenie.

LÉNÁRT TAMÁS

Bizarr festmény, mesebánya és a fotográfia-féle rideg igazság

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÉS A FÉNYKÉP

A modernség kultúrtörténetének azon elbeszélése, amely elsősorban a reprezentációs stratégiák alakulásaként próbálja leírni a korszakváltást, szorosan kapcsolva ezt az ipari-technikai környezet megváltozásához, bizonyosan nem a magyar irodalomtörténet leggyakrabban használt narratívája. Ennek többek között az is lehet az oka, hogy egyes elméleti megfontolások mérlegelése mellett a mai intézményi keretek között határozottan „interdiszciplinárisnak” számító, kultúratudományos megközelítésmódot igényel.

A jobb híján médiaelméleti alapottségúnak nevezhető kérdésfeltevés így módon abban különbözik a hasonló igénnyel fellépő „kontextualista”, társadalomtudományi felfogásoktól, hogy nem csupán párhuzamba állítja, szinkronban vizsgálja az irodalmat más kulturális – jellegzetesen társadalomtörténeti – jelenségekkel, hanem magának a nyelvi alkotásnak és kulturális intézménynek felfogott irodalomnak a működését is ezek függvényeként határozza meg. Vagyis az irodalom nem csupán a társadalomtörténeti változások reflexiók tere, hanem lényegét, működését tekintve vesz részt a kulturális események dinamikájában, amelyek így tehát nem csak tükröződnek az irodalmi szövegekben, hanem alakítják is azokat.

A fényképezés és irodalom kapcsolata jó példája lehet a kultúratudományos kérdezésmódok illetően alakulásának. A nemzetközi szakirodalom elsőként a „fotográfia kultúrtörténetét”, azaz egy már a kortársak számára is fontos találmány megjelenésének és elterjedésének történetét dokumentálta, amelyben, a 19. század mediális környezetének megfelelően, jelentős – a korabeli képi rögzítéstechnikák kezdetlegessége miatt majdhogynem kizárólagos – szerepet kaptak az írásos források: a találmányra adott első tudományos, és gyakran irodalmi igényű publicisztikai reflexiók és más dokumentumok. Ezek a monográfiák elsősorban a technikatörténetre és a kultúrtörténeti kuriozitásra helyezték hangsúlyt, ezzel tkp. még a fotográfia feltalálásának idejéből származó, technokrata ujjongás látásmódjának léptek örökébe.¹ Egyre nyilvánvalóbbá vált azonban, hogy az „újdonság” sokkal inkább a meglévő stratégiákkal való, hol konfrontatív, hol követő viszonyra utal, vagyis arra, hogy a „fénykép 19. századi használata arra szolgál példával, hogyan telepedhet rá egy új technológia régi szokások-

¹ Ld. pl. magyar nyelven KOLTA Magdolna, *Képmutogatók: A fotográfiai látás kultúrtörténete*, MFM, Kecskemét, 2003., amely, jóllehet a nemzetközi trendekhez képest bizonyos késéssel jelent meg, sikeresen bővíti a hagyományosabb technika- ill. művészeti fotózás-történetek szempontrendszerét a *visual culture* tágabb, kultúratudományos megközelítésmódjával.

ra”.² Ez az igencsak sokszínű fotóelmélet számára elsősorban a fényképezés „esszencialista” megközelítésmódjait kérdőjelezi meg: „a’ fotográfia nem létezik. Nincs identitása, sajátossága vagy specifikus jelentése, amely független lenne a szerteágazó felhasználásmódok kulturális, társadalmi és intézményes kontextusaitól”, szögezi le a „fotográfia korá”-nak lezárulását szem előtt tartó teoretikus összegzés.³

Mindeközben a médiaelméleti szemlélet az irodalomtudományban is a mediális környezetre és működésmódokra irányította a figyelmet, túllépve ezzel egyrészt a hagyományosabb *interarts* szemléletmódokon, amelyek hol esztétista, hol szemiológiai alapokon vélték egymáshoz mérhetőnek a különféle művészeti alkotásokat. Másfelől az irodalom médiumként való értelmezése nyújt lehetőséget arra is, hogy a fényképezést ne csak bizonyos szövegekben előforduló, sajtóságos motívumként, hanem a kultúrtechnikák a korban adott lehetőségeihez mérten az irodalom valós mediális konkurenseként is kezelhessük.⁴

Továbbra is szem előtt tartva a nemzetközi szakirodalmat, a fotográfia és az irodalom viszonyának diskurzusa legkarakteresebben a valóságábrázolás, -ábrázolhatóság kérdései körül forgott: a fénykép megjelenésével egy időben, miközben a találmány a valóság tökéletesen hű megörökítésének ígéretével hódított, az európai irodalmakban a realizmus sok tekintetben hasonló törekvései váltak egyre meghatározóbbá. Ez a meglehetősen leegyszerűsített parallelizmus – hiszen, hogy mást ne mondjunk, nem a valóság ábrázolásáról, hanem *megörökítéséről*, rögzítéséről, rögzíthetőségéről van szó – természetesen nem összemérni kívánja a fotográfiát és az irodalmat, inkább csak egyfajta produktív feszültséget, potenciált jelez, amely elemzésével talán közelebb juthatunk mind a fényképezés kulturális gyakorlatának mibenlétéhez, mind az irodalom ábrázolástechnikáinak, nyelvi lehetőségeinek alakulásához.

Ez a problémafelvetés azonban bizonyos szempontból azt is világosabbá teheti, milyen nehézségekbe ütközik egy ilyen ambíciókkal rendelkező kutatás magyar irodalomtörténeti anyagban: e tekintetben nem csupán a *cultural turn* viszonylag lassú térhódításával, hanem mindenekelőtt a realizmus fogalmának – a nagy európai irodalmakhoz képest – korlátozott irodalmi értelmezéstörténetével kell számolnunk. Hogy mégis érdemes-e foglalkozni a fotográfia hatásával a magyar irodalomban, illetve mennyiben igazodik és tér el a nemzetközi kutatásokban detektált tendenciáktól, azt az alábbiakban három rövid Mikszáth-szövegen kíséreltem meg bemutatni.

² Frédéric BARBIER, Catherine Bertho LAVENIR, *A média története: Diderot-tól az internetig*, Osiris, Budapest, 2004, 189.

³ Susanne HOLSCHBACH, *Einleitung = Diskurse der Fotografie: Fotokritik am Ende des fotografischen Zeitalters*, szerk. Herta WOLF, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 2003, 7–21, 7. Herta Wolf kétkötetes tanulmánygyűjteményében ezt a markánsan kontextualista álláspontot elsősorban a 70-es, 80-as évek angolszász fotókritikájának, művészetelméletének tulajdonítja, vö. még Herta WOLF, *Einleitung = Paradigmen der Fotografie: Fotokritik am Ende des fotografischen Zeitalters*, szerk. H. W., Suhrkamp, Frankfurt a. M., 2002, 7–19, 13.

⁴ „Nem a szövegek motívumtörténeti, elsősorban recepcióesztétikai irányultságú olvasatát kellene feltárni, amely a fényképezést tematizálja és metaforaként építi be a narratív szerkezetébe (ennek irodalomtörténeti jelentőségét semmiképp sem lebecsülve), hanem a médiumként értett fotográfia hatásait az irodalom fogalmára.” Vö. Hubertus von AMELUNXEN, *Photographie und Literatur: Prolegomena zu einer Theoriegeschichte der Photographie = Literatur intermedial*, szerk. Peter V. ZIMA, Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, 1995, 209–231, 212.

I.

A legkorábbi, az 1873-as *A fotográfia regénye* c. szöveg Mikszáth „korai” elbeszélései közül való. A művet a közelmúltban igen alaposan, a fénykép szerepét előtérbe helyezve Eisemann György elemezte,⁵ így most csak a későbbiekben lényeges vonások kiemelésére szorítkozom.

A rövid elbeszélés egy tragikus, ám nem túl összetett szerelem története: az ifjú Lórikát elszakítják Aladártól, aki emiatt elzúllik, majd megcsinálja a szerencsését, de mire vagyonnal visszatér, Lórika már halott; Aladár a hírre elajándékozta vagyonát és sejtetően újfent a zülleszt választja. A címben szereplő fotográfia szerepe mindössze annyi, hogy Lórika egy-egy életszakaszát dokumentálja, ide értve az utolsó képet is, amelyen a halott lány látható. A fényképek tehát nem a cselekményt, hanem a narrációt alakítják. Talán nem véletlen, hogy a képekkel a narrátor rendelkezik – a szöveg kezdő mondata ezt rögtön tisztázza: „Őt arcképpem van tőle”⁶ –, ő mutatja őket az olvasónak, ahogy a történet végén Aladárnak is a halott Lórika fényképét. A fényképek elválaszthatatlanok az elbeszélőtől, az elbeszéléstől, amely így sajátos módon megkettőződik: a cselekmény elmondását ritmikailag tagoló – az elbeszélő „visszatart” egyes fotókat – képek és a részben antropomorfizált, helyenként élőbeszéd gesztusait alkalmazó „mesélő” alkotnak egységet. Erre az egységre, vagyis ennek dinamikájára épül fel az elbeszélés, különös tekintettel arra, hogy a sovány, sablonos cselekmény önmagában meglehetősen érdektelen lenne; a szöveg maga is, legalább is a címválasztás ezt jelzi, a narráció mikéntjében látja önmaga jelentőségét.

Ezt az egységet tehát a kép és a hang olyan dinamikája jellemzi, amelyet akár konkurenciának is nevezhetünk. A fotográfia kimerévítik a szereplő arcát, ezzel egyfelől fényképmivoltuk eleve megelőlegezi, sugallja a halál csöndjét, tragikumát,⁷ másfelől megakasztják, tagolják a mesélő térben és időben áradó narrációját. Az elbeszélői hang, tulajdonképpen ezzel szemben, hol kiolvassa, értelmezi, hol leleplezi („a biggyesztett ajk szépen befödi a kis szemölcsöt”⁸), körül-, sőt, esetenként talán túljárja a fényképeket. A narráció gerincét, továbbra is Eisemann György megfigyeléseihez kapcsolódva,⁹ tulajdonképpen egy többszörös ekphrászisz alkotja, a mesélő a fotográfiaiból kiindulva mintegy újra és újra lendületet vesz a történet elmondásához. *A fotográfia regénye* elbeszélője olyan „kép-mutogató”,¹⁰ akinek a hangja mintegy a fényképek fonákján képződik meg: az élőbeszédszerűség, a megszólalás, a történetmondás antropomorfizált beszédhelyzete, a dagályosságig fokozott, gyakorlatlan Mikszáth-olvasók számára néhol szinte követhetetlen prózastílus¹¹ mind a fotográfiaikhoz

⁵ EISEMANN György, *Egy „regény” fotográfiai – A fotográfia regénye: Mikszáth Kálmán novellájáról = A kis formák mestere (meg a nagyoké): Elemzések Mikszáth Kálmán novelláiról*, szerk. HAJDU Péter, MKT, Veszprém, 2011, 9–19. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy a kéziratot megjelenés előtt a rendelkezésemre bocsátotta.

⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *A fotográfia regénye* = M. K., *Elbeszélések I. 1861–1873*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1962, 170–180, 170. [MKÖM 27.]

⁷ EISEMANN, *Egy „regény” fotográfiai...*, 10.

⁸ MIKSZÁTH, 170.

⁹ EISEMANN, *Egy „regény” fotográfiai...*, 18.

¹⁰ A „kép-mutogató” fogalmához Magyarországon részletesen ld. KOLTA Magdolna, *Képmutogatók Pest-Budán*, URL: http://bfl.archivportal.hu/id-221-kolta_magdolna_kepmutogatok_pest_budan.html (2011. 06. 28.), irodalmi vonatkozások tekintetében (Arany János verséről) ld. SZAJBÉLY Mihály, *Intermediális randevú a 19. században*, Pro Pannonia, Pécs, 2008, 58–65.

¹¹ Pl. az anya kéréssel szembeni ellenszenvéről: „Ha pedig az sem használt volna, jutott a nagyságos mama »Conversations-lexicon«-jából drasztikusabb szer is, amitől a jóhiszemű udvarló ajkain egy-

képeket, azok megszólaltatásában nyerik el határozott kontúrjaikat. A narráción, a fikción belül valósul meg a médiakonkurencia, amennyiben a narratív hang rámutat a fénykép csalására és, ha úgy tetszik, képekben gazdag szólamával felülírja azokat. Bizalmatlansága tükröződik szereplőiben: Aladár Lórit hibáival együtt szereti, mint egy „*bizarr* festményt”, majd pontosít a narrátor, a „kis ördögöt”¹² szereti benne (nem pedig, gondolhatjuk, a csalóka, képszerű szépséget). Lórika pedig „nem nézett bele soha abba a panorámába, amit mutogattak, az ő lelkében másképp volt kiszínezve a jövő képe, és ő csak annak a képnek hitt”.¹³ E megfogalmazások tulajdonképpen a narratív szerkezetben megfigyelteket igazolják vissza, amikor a képszerűség fogalmaival, azokra építve, de azoktól mégis valamiféle távolságot tartva, elhatárolódva beszélnek szerelemről, lélekről, a megjelenés, ábrázolás mikéntjéről.

A mesélő „hang” fölénye mégis leginkább abban jut érvényre, hogy az elbeszélő mindvégig birtokában tudja mind a narratív hangot, mind a fényképeket (amelyek nemcsak birtokában vannak, de adott esetben pl. vissza is tartja őket), még akkor is, amikor sajátos narratív gesztussal mintegy „kölsönadja” ezeket főhősének – ebben is látszik, hogy hang és kép milyen szoros egységbe rendeződik: Aladár maga mondja ki sorsának beteljesülését („Enfin! Ezzel most már hát ez a történet egészen bevégeződött!”¹⁴) és a képek felett is (vég-?)rendelkezik: „Ehhez a fotografiai-gyűjteményhez pedig szerezd meg hatodiknak Lórika szüleinek arcképét. [...] Így aztán egészen teljes lesz a kollekció.”¹⁵ Amikor tehát az elbeszélés a „Sors” nevében fogalmaz meg explicit kritikát a fényképekkel szemben, miszerint a „sorsnak semmi köze ahhoz, hogy kiket festett a fotográfus egy képre, ő nem törődik azzal, hanem külön dobja őket, ha kedve tartja. A sors nem szereti az utánnymatokat, nem plagiator, hanem megtartja a maga eredetiségét mindenütt mindenben”,¹⁶ voltaképpen önmaga narrátori fölényét vindikálja a fényképekkel szemben. A képek nem bizonyítanak, legitimálnak; a hitelesség instanciája mindvégig az elbeszélő kezében marad (szólamának hitelességére nem vetül árnyék, ellentétben a képekkel). Ezt mutatja a sors-idézetet követő jelenet, amelyben Aladár bízik szerelmében, hiszen „ott a falon a kép, mely összecsatolja őket örökre”,¹⁷ a narrátor gunyorossága azonban már érzékelteti, hogy a sors, vagyis az elbeszélés fonalát kézben tartó instancia önkényével nem szállhat szembe egy falikép. A fotográfia rögzített, kimerevített állapotát átrendezik az időben rákövetkező események: a kép pillanatnyiségének törekeny valóságát felülírja az időbeliség narratív performanciája.

II.

A második szövegben sokkal határozottabb kontúrokat kap a fotográfia és a nyelvi narráció konkurenciája, a konfliktus azonban itt sem elsősorban hang és kép mediális vagy szenzorikus ellentétei, mint inkább a – hanggal rendelkező – elbeszélői szubjektum integritása mentén alakul ki.

szerre jéggé fagyott az imádottjához röpkedő sóhaj szerelemterhes lehelete.”, MIKSZÁTH, 172. Az idézet „Conversations-lexicon”-ra tett hivatkozásával kapcsolatban ld. EISEMANN, *Egy „regény” fotográfiai...*, 13.

¹² MIKSZÁTH, 171. Kiemelés tőlem: L. T.

¹³ *Uo.*, 175.

¹⁴ *Uo.*, 180.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ *Uo.*, 173.

¹⁷ *Uo.*, 174.

A „*skvarka*” című 1905-ös tárcsa Mikszáth Horpácson vásárolt telkéről szól. A vidék jellemzésében fő hangsúly a civilizációtól való elszigeteltségre esik: „Vasút nem vezet ide, még országút vagy megyei út sem, postája nincs, telegráfja még kevésbé, a dűlőutakat is a gyepek és laboda veri fel.”¹⁸ A modern kommunikációs lehetőségek felszámolása (mint hamarosan kiderül, az újság kivételével) azonban egy másfajta kommunikációt tesz lehetővé: „feltűnt emlékemben édesapám”, vallja a szerző, majd az öregapja is – mindkettőjük jellemzése a hírközlési technikák archaikusságába torkollik: az apa nem az újságot várja, hanem az esőt figyeli, az öregapa idején pedig a „patkoltató furmányosok hozták és terjesztették a híreket”. Velük lép kapcsolatba a telken keresztül Mikszáth: „Amint közeledik az idő, hogy apámhoz kell mennem, úgy nő bennem a vágy életmódjukat is fölvenni. Ebben a vágyódásban szemeltem ki magamnak a horpácsi kúriát.” Ezután a spirituális kitérő után veszi sorra a környék természeti szépségeit, részben megkapó stílusú leírásokon („öreg fűzfák szegélyzik, s fehér marmancsvirágok himbálják pártáikat a tükrében”), nagyobb részben a szépséghibákon (trágyadomb, repce, régi zsidó temető) élcelődve. Mi sem mutatja jobban a leírt táj idillje és a leíró nyelvezet közötti szoros összefüggést, mint ez az élcelődés: a hibáktól nem mentes környezet csakis az elbeszélő nagyvonalúságának (hogy nem érdekli a repce), sőt, szinte kínosan furfangos magyarázkodásának („Ti. valaha zsidó temető volt az egyik földem végiben. Ejh no, hát mi van abban? Sőt még talán jó. Az apáink többnyire az eleven zsidók miatt pusztultak el. A holt zsidók bizony a kevésbé veszedelmesek.”) köszönhetően válik idillivé. Ehhez hasonlatosan, ám ellentétes előjelekkel rögzíti a szöveg látványos képből a nyelv (írás) és a természeti táj szépsége közötti elválaszthatatlanságot, amely egyben a horpácsi birtok végső oka és indoka: „Kelltem nekem olyan hely, melyről csak én tudjak, mint ahogy az embernek van egy titkos könyve, amiből bátran plagizálhat, mert más nem tud felőle, kellett egy hely, ahol a füvekből, falakból, árkokból, erdőkből a fantázia segítségével témákat hasogassak ki írói mesteriségemhez, ahol nekem öreg fák titkos susogással meséljenek, s patak vize locsogjon.”

A természet (idill), könyv (elbeszélés) és (szubjektív) fantázia szorosan összefüggő, mesterségesen izolált háromszögébe tör be a fotográfia. Megjelenése érdekes módon itt is a halállal kapcsolatos, a fotográfikus megörökítés a halál ellen hivatott hatni, ez azonban kisztíli és erőszakos halál, amelynek vajmi kevés köze van az apákhoz való megtérés mitikus hangulatához: kutyák lelövetését akarja megelőzni a fotográfus. A biográfiailag hiteles (mert, nem mellékesen, fényképpel is dokumentált)¹⁹ esemény a szerző félkomoly elutasítását váltja ki: „Én költött dolgokat akartam innen írni, mesélni a lovaimról, a földjeimről, a fáimról, de a camera obscura beszippantja és odacsapja az olvasó szemé elé a meztelen valóságot.” A fotográfia, amelynek jellemzése a (testi) erőszak és a gépek világának fogalmait vegyíti („meztelen”, „odacsap”, „beszippant”), küldetése kudarcba, pontosabban Mikszáth és Mikszáthné el-lenállásába ütközik: Jelfy fényképész Mauks Ilona tanácsára nem örökíti meg a természeti környezetet (csupán a gyermeket, „ötletszerűen”), az író pedig saját portréját tréfával

¹⁸ MIKSZÁTH Kálmán, A „*skvarka*”, Vasárnapi Ujság, 52. évf., 40. sz., 1905. okt. 1., 634–638. [*M-th K - n. névjelzéssel*] A következőkben a szöveget a digitális kiadás (*Cikkek, tárcák 1905*, szerk. HAJDU Péter, 2010.) alapján idézem, a lábjegyzettel nem feloldott idézetek erre vonatkoznak, URL: <http://mek.oszk.hu/09300/09388/09388.htm> (2011. 06. 28.)

¹⁹ Vö. *Semmi mozdulat most: Mikszáth Kálmán összes fényképe, válogatott ábrázolások*, szerk. DEBRECENI Boglárka, PIM, Budapest, 2010, 33, 65–66. A fényképezkedésről Mauks Ilona emlékezését ld. *Mikszáth Kálmáné visszaemlékezései*, s. a. r. TABÁK András, Mikszáth Kiadó, Horpács, é. n. [2002], 256–257.

súlytalanítja: „Még engemet is lekaptak, amint a padon ülök és csendes pipaszó mellett türellemmel várom a koalíció kormányra jutását.” A tréfa tétje azonban nem csekély, hiszen Mikszáth a felvétel többé-kevésbé önkényes értelmezhetőségét, illetve értelmezésre utaltságát figurázza ki (amennyiben csak ő tudhatja, mi járt a felvétel idején a fejében, ennek következtében pedig azt, hogy mit is ábrázol valójában a kép).

Bármennyire nevetséges színben tűnik is fel a fénykép, a látogatás mégis nyomot hagy a szövegen: a záró két bekezdésben dinamikus és színes képek („muslincák iregnek, [...] színes lepkék kergetőznek pajkosan”) mellett a horpácsi birtok szinte kizárólag akusztikus effektusokon keresztül jelenik meg: „Hát a rigófütty, távoli kaszapengés, mókus zöreje, falombok zúgása? Bolondság, bolondság. Nem lehet a „grundot” levenni sohasem.” Vagyis hangsúlyosan éppen azok a vonások erősödnek fel a nyelvi leírásban, amelyek *nem* rögzíthetők a korabeli fotótechnika segítségével.

Végül pedig visszatér a „lélek festészetének” metaforikája, amellyel Mikszáth úgy őrzi meg a táj piktoralitását, hogy radikálisan szubjektivizálja az élményt, pontosabban annak közölhetőségét: „az én szemem, lelkem, melyre csak az a piciny földdarab mosolyog, nyájasan, bizalmasan, másképpen látja azt. Leírni, lefesteni a 'skvarkát' csak én tudnám, ha volna hozzá elég színem, szavam.”

A kis tárca egyfelől látványosan bizonyítja, hogy a reprezentációs stratégiák demarkációs vonala Mikszáth számára nem elsősorban a mediális-szenzorikus értelemben vett hang (vagy akár írás, nyelv) és kép, hallás és látás között (amint az a pár évvel később jelentkező avantgárd törekvésekben már tetten érhető),²⁰ hanem a biológiai-szellemi egységnek (totalitásnak) látott alkotó szubjektum integritása és az őt fenyegető mechanikus, „lemeztelenítő” fénykép technikája között húzódik. Másfelől azonban ennek a romantika örökébe lépő, ám sokhelyütt mindmáig mérvadó koncepciónak naiv technikaellenessége is idomul a megváltozott mediális környezethez: Mikszáth tájleírásának akusztikuma, dinamikája, nyelvi humorának változatossága itt nehezen érthető másként, mint az új konkurens kihívására adott válaszkísérletnek.

III.

A harmadik, igen rövid szöveg, Mikszáth Jókai-könyvéhez (1907) csatolt *Epilogja* nemcsak műfajában tér el az eddigiektől; a fotográfia itt sem a narrációban, sem az elbeszélte világban nem jelenik meg, csupán az érvelésben használt metaforák között tűnik fel. Ugyanakkor ez a szöveg, feltehetően műfaji sajátosságai és Jókai feltétlen tisztelete (valamint az életrajz keltette valós feszültségek, kritikák, vádaskodások filológiai bizonyítható sora)²¹ miatt, különösen érzékenyen és átgondoltan foglalkozik az ábrázolás kérdéseivel.

Mikszáth két problémakört vet fel, amely a Jókai-életrajz során nehézséget okozott: egyfelől az ábrázolni kívánt személy bensőjének megközelíthetlensége – erre alkalmazza Mikszáth a nevezetes selyemgubó-hasonlatot –, másfelől a perspektivizmus dilemmája, hiszen

²⁰ Erről ld. pl. KÉKESI Zoltán, *A költészet és a technikai médiumok = Az esztétikai tapasztalat és medialitás*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SZIRÁK Péter, Ráció, Budapest, 2004, 273–288, 275–276.

²¹ A *Jókai Mór élete és kora* megírásának és megjelenésének körülményeiről ld. a kritikai kiadás vonatkozó kötetét: MIKSZÁTH KÁLMÁN, *Jókai Mór élete és kora I-II.*, s. a. r. REJTŐ István, Akadémiai, Budapest, 1960, 1/209–246. [MKÖM 18–19.]

„ahány szem annyiféle Jókai és Jókai-környezet él a kortársak tudatában”.²² A két nehézség, kivált az utóbbi, panaszos hangvétellő, súlyos aporetikába torkollik: a Raleigh-anekdota voltaképpen a valósághoz való közvetlen – érzékszerveken keresztül – hozzáférést tagadja.²³

Ebből a pontból indul Mikszáth saját munkájának metaforikus megfogalmazása, amelyben az életrajzírást egy épület romjainak – „közjegyzői pedantériával” végzett – lajstromozásához hasonlítja, amely épület azonban nem épülhet meg újra, hiszen hiányzik belőle a régi egység: ez hivatott jelképezni a bemutatandó személy „egyéniségét”. A hasonlattal azonban Mikszáth nincs megelégedve, itt kap szerepet először a fotográfia: „De sántít a hasonlat a campanilével, mert az elvégre holt tárgy. Mindig egyforma, változatlan s egy fotográfia is megmutatja milyen volt. Ám az élő ember folyton változik, minden nap más-más és mégis mindig ő maga az.”²⁴ A felvetés, amely minden bizonnyal az *Epilog* tetőpontja, alapját továbbra is a romantikus subjektumkoncepció képi, a hangsúlyok azonban máshova, az egység időbeliségére, illetve holt és élő megkülönböztettségére esnek. A fotográfia immár nem erőszakosan megbontja az alkotói subjektum egységét, hanem a fotografikus rögzítés – me-revsége, pillanatnyisága – nem képes az élő (személyiség) valóságának megörökítésére, ábrázolására.

A művészet, amely korábban a campanile újraképzése kapcsán került elő, ígérete éppen az, hogy ezt, vagyis a változás állandó, mégis törekény egységét meg tudja ragadni. Ezt Mikszáth újfent festészeti metaforákhoz nyúlva fogalmazza meg: „Nos, hát melyikhez nyúljak a Jókai Mórok közül? Mert csak egyetlen egyet szabad lepingálnom, de összhangban kell lennie a többivel mindnyájával.”²⁵ Amikor Mikszáth „Jókai Mórok”-at emleget, a fotográfia szemléletmódját veszi át – felsorolása a különböző Jókai Mórokról valamiféle virtuális fotóalbum lapozgatását imitálja.²⁶ A fénykép nem egy erőszakos technikai eszköz, hanem a világ időbeli széttöredezettségének és a hozzáférés ebből fakadó perspektivizmusának metaforája. A művész tekintete tehát esély arra, hogy a pillanatképekre széttöredezett személyiséget, életet egységben láttassa. Ez az esély lesz a szöveg zárlatában a „művész igazság”-ának garanciája a „fotografus-féle rideg igazsággal”²⁷ szemben. Ez a művészetfogalom tehát már nem az alkotó

²² MIKSZÁTH KÁLMÁN, *Epilog* = M.K., *Jókai Mór élete és kora*, II/185–190, 186.

²³ „Sir Walter Raleigh felől olvasom, hogy ez a Towerba zárva, világtörténetének második részén dolgozott, midőn az ablaka alatt veszekedést hallott; de ugyancsak részt vett abban egy barátja is, kivel másnap beszélgetvén a civakodás felől, az általa nézete szerint pontosan megfigyelt esemény minden részletének ellene mondott. Elgondolkozva akkor arról a nehézségről, melybe távoli események hű leírása ütközik, mikor abban is tévedhetett, ami saját füle hallatára és szeme láttára történt, ké-szülőben levő kéziratát megsemmisítette.” *Uo.*

²⁴ *Uo.*, 188.

²⁵ *Uo.*

²⁶ „A tarokkozó bácsit a klubból, vagy a kokárdás nyalka ifjút, aki 1848. március 15-én a nép előtt forradalmi szónoklatot tart? Ahhoz a Jókaihoz nyúljak, aki merengve jár kampós botjával hálóköntösben rózsái közt? Úgy képzeljem-e el, amint a cercle-nél egy finom udvaronc gesztusaival cseveg a királynéval?

Mind ismerem a különféle Jókaiakat; látom lelki szememmel a köhécselő pápai diákok és látom az udvarias aggastyánt, aki utolsó útján Abbáziából jövet álmosan, fáradtan ügyeleg a túlsúfolt kocsi folyosóján egész éjjel, mert nem jut számára ülőhely a fülkében, hol hozzátartozói alusznak; látom egy helyütt gyermekiesen önzőnek, másutt apostolian nagylelkűnek, csodálatba ejt a szerénysége, de ismerem őt úgyis, mikor önérzetesen mutogatja vendégeinek: »Ebben a karszékben szoktam ülni írás közben, ezzel a tollal írtam meg a 'Szerelem bolondjai'-t.«, *Uo.*

²⁷ *Uo.*, 189.

szubjektumra, hanem a térben szétszaladó valóságtörmelékek egységbe rendezésének ígéretére alapul.

A három kiválasztott Mikszáth-szöveg természetesen nem alkalmas arra, hogy valamiféle „átfogó” képet nyújtson a fényképezés és a kor irodalma, vagy konkrétan Mikszáth Kálmán munkássága kapcsolatáról.²⁸ Hasonlóképpen túlzás volna e rövid példák alapján az életművön belül bizonyos szemléleti, a „világképet” érintő változások, korszakhatárok nyomait vélni felfedezni. Annyi azonban elmondható, hogy mindhárom szövegben, igencsak eltérő módon ugyan, de a fényképezés apropóján a valósághoz való hozzáférés, a valóság ábrázolhatósága, közvetíthetősége kerül előtérbe.²⁹ Ez az episztemológiai érdeklődés³⁰ azonban nem

²⁸ Természetesen nem csupán a három elemzett szövegben ejt szót Mikszáth a fotográfiáról, mindazonáltal a terjedelmes életműben így is meglehetősen kevés reflexió érinti a fényképezést. A fotográfia további, inkább villanásszerű felbukkanásai az életműben jórészt a három elemzett írás vonásait mutatják, némileg leegyszerűsített formában: a fénykép legtöbbször egy látvány megragadhatatlansága kapcsán kerül elő, amely az írói eszköztár szegénységére irányítja a szerző figyelmét az elragadó valósággal szemben. Ld. pl. az 1885-ös *Vásár az operaházban* c. beszámolót: „Elénk, mozgalmos kép tárul a szem elé. A különböző jelmezek ragyogó tarkasága elbűvölő hatást tesz a kápráztató fényözönben. Néhányat bemutatunk képeinken is (akiknek fényképeit fényképészeinktől megszerezhettük), de mi ez a valósághoz képest.

Szem nem győzte nézni, a toll még kevésbé vállalkozhatik a hű leírásra. Szinte kedvet érzünk évelődni az olvasóval a következő logikai felállítással:

Vagy látták önök a vásárt, és akkor fölösleges elolvasni e cikket, mert mi is csak láttuk, nekünk is csak két szemünk van. Vagy nem látták, és akkor kár elrontani az igazi képet valamely bágyadt leírással.” (*Vásár az operaházban* = MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és kárcolatok* 34., s. a. r. PÉTERVÁRINÉ ERDEY-GRÚZ Helga, REJTŐ István, Akadémiai-Balassi, Budapest, 1992, 62–65, 63. [MKÖM 84.]), vagy *A bandérium* c. 1896-os tárcát: „Úgy, úgy; eltűnt, szétoszlott, mint a köd, mint egy látomány. Aki nem látta, sohase fogja többé látni, de még sejteti se a szépségét, mert nemcsak a toll nem bírja leírni, de úgyszólván a szem sem bírta befogadni, ami eléje tárult, a szem kifáradt a káprázatos pompában, szinte megrészegetett és tompán, érzéketlenül nézte a vége felé. Jöhettek már a szebbnél szebb leventék buzogánnyal, lándzsával, óskori páncélingben vagy medvebőrös kacagányban. A szem kiállott a szolgálatból, az elme megtagadta a benyomások elfogadását. Csak a nagy fönséges hangulat maradt meg. Az ember úgy érezte, hogy az ősei kikeltek sírjaikból és elvonultak előtte. Hogy az egész magyar történelem elléptetett a tengernyi sokaságnak közepette.

De hogy mi volt, hogy volt, elmesélni senki sem tudja.

Pedig ugyancsak rá voltak uszítva a menetre a modern kor »fogdmegei«, a fényképező készülékek, a város száz pontján. Maga a szép özvegy trónörökösne is egy kis kézi gépecskével dolgozott a királyi erkélyen. De milyen halavány dolgok ezek a valósághoz képest.” (*A bandérium* = MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és kárcolatok* 35., s. a. r. SZ. GARAI Judit, REJTŐ István, Akadémiai-Balassi, Budapest, 1992, 44–45. [MKÖM 85.])

Egyéb szöveghelyek alapján saját és mások portréival szembeni bizalmatlanságról – amely tulajdonképpen *A „skvarka”* és az *Epilog* kapcsán felvetett problémákhoz illeszthető –, valamint *A Noszty fiú esete Tóth Marival* fényképezés-jelenetéről, amelyben „az olvasó érezheti, olyan dokumentum készül itt, amelyet az érintettek közül mindenki másként fog értelmezni”, ld. FÁBRI Anna bevezetőjét, *Semmi mozdulat most*, 3–14, idézet: 9.

²⁹ Vö. „Nekem nagyon úgy tűnik – így távolról –, hogy Mikszáth szövegeinek [...] relativitása nem csupán a szövegek narrációs struktúráját határozza meg, hanem Mikszáth (talán a korabeli kritikai elvárások, normák hatására) a valóság-fogalom viszonylagosságának kérdését, illetve a legkülönbözőbb lehetséges valóság-konstruáló diskurzusok működését tematizálja műveinek nagy részében.” MILBACHER Róbert, *Mikszáth Kálmán esete Jókai Mórral, a valósággal (és talán kicsit Kemény Zsigmondal is)* = „*A Noszty fiú esete Tóth Marival*”: *Tanulmányok*, szerk. MILIÁN Orsolya, Gondolat-Pompeji, Budapest-Szeged, 2008, 117–133, 118.

³⁰ Mikszáth „episztemológiájához” ld. pl. HAJDU Péter, *Tudás és elbeszélés: A Mikszáth-kispróza rejtelméi*, Argumentum, Budapest, 2010, 11–57.

csupán filozófiai-világszemléleti önértéke miatt méltó a figyelemre, hanem mert maga a nyelv, az irodalom – bizonyára egyik alapfunkciójának tekintett – ábrázolóképeségét érinti. A fotográfia e tekintetben sikeresen „provokálja” a nyelvi leírás meglévő gyakorlatát: az új technikai médiumhoz való írói viszonyulás majdnem mindig visszafogott, óvatos, gyakran elutasító.³¹

A Mikszáth-szövegek a fotográfia és irodalom e korai találkozásának meglehetősen széles spektrumát járják körül. A „*skvarká*”-ban a fényképész a természetben önmagára és írásaira találó alkotó harmóniáját fenyegeti, az *Epilog* fotó-hasonlatai már inkább a „valóságra” vonatkoznak, amely szilánkjait csak a művésznek van esélye összeilleszteni. Ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi esetben a valóság tkp. Jókai „arcképére” vonatkozik, úgy is fogalmazhatnánk, hogy mindkét esetben a fénykép az ábrázoló illetve az ábrázolt szubjektum egységébe vetett hit megrendülését fémjelzi. A zavar mind az írói alany, mind a leírás tárgyának (a valóságreferenciának) oldalán jelentkezik, a fényképezés közbejöttével megváltoznak a jelölés aktusának játékszabályai. A reprezentáció hagyományos, szubjektumközpontú struktúrája egyre inkább a mediális feltételrendszerek függvényeiként jelennek meg; így lesz Mikszáth horpácsi idillje a témát kereső, a természetet szövegekké alakító író és Jelky fotográfus konkurenciaharcának, Jókai Mór életrajza pedig a fényképszerűen széttöredezett valóság egységes művészi szöveggé alakítására tett heroikus kísérletnek színtere.

Mindez, amit A „*skvarka*” és az *Epilog* szövegei látványos díszletei megjeleníteni próbálnak, tulajdonképpen már beleíródik A *fotográfia regénye* narratív struktúrájába is, amennyiben az elbeszélői instancia fényképekre és a mesélő „hangjára” bomlik, amelyek egymást kiegészítve, esetenként ellentétezőve, más-más elbeszélői funkciókat (mint például a tanúságtétel és ritmus, logikai összefüggések feltárása és időbeli elrendezés) előtérbe helyezve alkotják a narráció szintjét.

A fényképezés kultúrtechnikájának beszívargása Mikszáth szövegeibe, amely természetesen tematikus értelemben csupán apró, jelentéktelen alfejezete lehet a tekintélyes életműnek, e tekintetben szorosan kapcsolható a kilencvenes évektől kezdődően, azóta is töretlen intenzitással folyó „Mikszáth-újrólvasás” törekvéseihez, amely éppen a „romantikus” és „realista” megkülönböztetés korlátait észlelve, Mikszáthot a modernség és a posztmodern prózairodalmának legfontosabb előfutáraként kísérel meg érteni.³² Az értelmezések elsősorban Mikszáth szövegvilágának rétegzettségére, „relativizmusára”,³³ valamint ezzel szoros összefüggésben prózapoetikai megoldásokra, a „narratív és retorikai stratégiák”³⁴ szerkezetére, vagyis, némi leegyszerűsítő általánosítással, Mikszáth írásainak szövegszerűségére összpontosítottak.³⁵

³¹ Vö. Gerhard PLUMPE német nyelvű korpuszon végzett áttekintő tanulmányával, *Der tote Blick: Zum Diskurs der Photographie in der Zeit des Realismus*, Fink, München, 1990.

³² E törekvéseket programszerűen fogalmazza meg EISEMANN György kismonográfiája (*Mikszáth Kálmán*, Korona, Budapest, 1998, 5–7.)

³³ A sokat emlegetett „relativizmus” fogalmához Mikszáth kapcsán ld. TAKÁTS József, *Mikszáth-szövegek relativizmusa*, Holmi 1997/11, 1581–1590.

³⁴ Vö. HAJDU Péter, *Narratív és retorikai stratégiák Mikszáth irodalomtörténeti tárgyú szövegeiben = Retorika és narráció*, szerk. H.P. és RITOÓK Zsigmond, Gondolat-Pompeji, Budapest-Szeged, 2007, 9–25.

³⁵ Az említettek kivül az elsősorban prózapoetikai, retorikai újrólvasás egyik legfontosabb dokumentuma: „*A Noszty fiú esete Tóth Marival*”: *Tanulmányok*, szerk. MILIÁN Orsolya, Gondolat-Pompeji, Budapest-Szeged, 2008.

A fotográfia feltűnésének apropóján elemzett szövegek szorosan követik a Mikszáth-kutatás e nyomvonalát (ld. fentebb az *Epilogban* a fénykép-hasonlat és a perspektivizmus összefüggéseit vagy *A fotográfia regényében* a fotográfia beemelését a narratív diskurzusba). A fénykép-motívum vizsgálata így, talán nem teljesen elhamarkodott módon, lehetőséget nyújt arra, hogy Mikszáth prózatörténeti jelentőségének média- és kultúrtörténeti fénytörésben szemlélhessük. Abban, ahogy például Eisemann György – egyébként Rónay György klasszikus, 1947-es tanulmánya alapján – Mikszáth prózapoétikai újszerűségét az elbeszélői „hangnak”, „mint a nem időelvű történetmondás létesítőjének” kikülönüléseként, ily módon a próza „lirizálódásaként” írja le,³⁶ vagy éppenséggel *A beszélő köntös* kapcsán a szöveg „eredeti” történethez képesti másodlagosságát, önmaga által tételezett „újraírtságát” emeli ki,³⁷ nem nehéz felismernünk bizonyos párhuzamokat a „hang” leválásával a fényképek által közvetített leírásról, ahogy az *A fotográfia regénye* narrációjában megfigyelhető. A fotográfia jelenléte módosítja azokat a lehetőségeket és stratégiákat, amelyek útján az írott szöveg hozzáfért a valósághoz (vagy legalábbis megkonstruált egy hozzáférést), és ezáltal világosabb kontúrokkal rajzolja körbe ezen lehetőségek és stratégiák körvonalait, ahogy a fénykép-hasonlat világít rá az *Epilogban* a Jókai-portré egységesíthetetlen sokféleségére. Az új technikai médium okozta „médiakonkurencia” jelentősége tehát ez esetben nem annyira a módosulásokban magukban, mint inkább a meglévő mediális lehetőségek fokozott önreflexiójában, vélt transzparenciájuk csökkenésében jelentkeznek: *A fotográfia regénye* fényképei ebben az értelemben az elbeszélői hang élőbeszédhez hasonlatos jellegzetességeit (pontosabban: az írott szöveg és a „hang” szóbelisége közötti feszültséget) teszik láthatóvá, míg Jelky fényképész betörése a horpácsi idillbe ezen idill „megírtságára”, vagy legalábbis a természeti táj és a szövegek szoros kapcsolatára irányítják a figyelmet.

³⁶ EISEMANN, Mikszáth Kálmán, 28.

³⁷ *Uo.*, 57.